



ALBERT KRAMER

(1882–1943)

Slovenski liberalni prvak
kraljeve Jugoslavije

Albert Kramer



INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

ALBERT KRAMER

(1882–1943)

**Slovenski liberalni prvak
kraljeve Jugoslavije**

Uredil

Oskar Mulej

ZALOŽBA INZ

Odgovorna urednica: dr. Mojca Šorn
Založnik in izdajatelj: Inštitut za novejšo zgodovino
Zanj: dr. Andrej Pančur

Oskar Mulej (ur.)

ALBERT KRAMER (1882–1943)

Slovenski liberalni prvak kraljeve Jugoslavije

Recenzenta: dr. Jure Gašparič
dr. Janez Kranjc
Jezikovni pregled: dr. Andreja Jezernik
Oblikovanje: Barbara Bogataj Kokalj
Tisk: Medium d.o.o.
Naklada: 300 izvodov
Vir financiranja: Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in
inovacijsko dejavnost Republike Slovenije,
P6-0281 *Politična zgodovina*
Izid knjige je dr. Janez Šumrada
finančno podprl:



CC BY-SA 4.0

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929Kramer A.(082)
94(497.4)"19"929Kramer A.(082)
32(497.4):929Kramer A.(082)

ALBERT Kramer : (1882-1943) : slovenski liberalni prvak kraljeve
Jugoslavije / uredil Oskar Mulej. - Ljubljana : Inštitut za novejšo
zgodovino, 2026

ISBN 978-961-7104-53-0
COBISS.SI-ID 285826819

Vsebina

7	KNJIGI NA POT <i>Oskar Mulej</i>
19	ALBERT KRAMER V KONTEKSTU SLOVENSKEGA IN SREDNJEEVROPSKEGA LIBERALIZMA PRVE POLOVICE 20. STOLETJA <i>Oskar Mulej</i>
35	ALBERT KRAMER – SLOVENSKI IN JUGOSLOVANSKI POLITIK V TRIDESETLETJU 1905–1935 <i>Jurij Perovšek</i>
91	KRAMERJEV IZLET V DIPLOMACIJO <i>Janez Šumrada</i>
111	VLOGA IN POLOŽAJ ALBERTA KRAMERJA V SLOVENSKI IN JUGOSLOVANSKI POLITIKI DRUGE POLOVICE TRIDESETIH LET <i>Oskar Mulej</i>
145	KRAMER NA AŠKERČEVI 15 <i>Janez Šumrada</i>
159	KRAMERJEVE POLITIČNE DEJAVNOSTI POD ITALIJANSKO OKUPACIJO <i>Oskar Mulej</i>
177	KRAMERJEVO SLOVO V LUČI NEKROLOGOV <i>Andrej Rahten</i>
189	SEZNAM KRATIC
191	VIRI IN LITERATURA
205	IMENSKO KAZALO
213	O AVTORJIH

Oskar Mulej

KNJIGI NA POT

KRAMER

Knjiga, ki jo držite v rokah, predstavlja prvi sklenjeni oris življenske poti in politične kariere dr. Alberta Kramerja, medvojnega liberalnega prvaka in enega od najpomembnejših akterjev v politični zgodovini Slovencev. Kljub temu, da od njegove smrti mineva že več kot 80 let, v slovenskem zgodovinopisju do sedaj še ni bil deležen celovitejše obravnave. Ta manko skuša zapolniti pričujoča znanstvena monografija. Ideja zanjo je vzniknila jeseni leta 2023, ko je ZRC SAZU ob 80-letnici Kramerjeve smrti priredil manjšo okroglo mizo, na kateri smo sodelovali vsi kasnejši avtorji tu predstavljenih prispevkov. Tedaj smo se zedinili, da glede na pomembnost Alberta Kramerja, ob hkratni odsotnosti nje-mu posvečene monografije, zgolj enkratni javni dogodek nikakor ni dovolj in da bi na podlagi do sedaj izvedenih raziskav ter uvidov veljalo ustvariti tudi nekaj trajnejšega. Rezultat je pričujoča monografija, ki si z izvirnimi prispevki štirih avtorjev prizadeva ponuditi kolikor toliko zaokrožen in temeljit, četudi še vedno ne popolnoma celovit prikaz Kramerjeve politične poti, ki je vidno zaznamovala slovensko javno življenje od preloma stoletja do druge svetovne vojne.

Albert Kramer (1882–1943) je bil slovenski politik »prvokategornik«. Udeležen je bil v samih vrhovih politike prve Jugoslavije, v njeni diplomaciji, obenem pa je njegova prisotnost tudi nenehno zaznamovala javno življenje slovenskega dela države. Rodil se je 6. oktobra 1882 v Trbovljah v premožni trgovski družini, materi Antoniji (roj. Čamer) in očetu Ivanu. V krstni knjigi župnije



Družina Ivana Krammerja, Trbovlje 1895/96: ponosni trgovec z mešanim blagom in posestnik stoji v ozadju posnetka, v ospredju pa so upodobljeni (od leve proti desni) njegov mlajši sin Emil (Milko, oče pisateljice Mire Mihelič), žena Antonija, njena mati Jožefa Čamer, ki drži v naročju malo Anico, zatem sestra Filomena, na skrajni desni pa glavni junak naše knjige Albert, ki tako kot mlajši brat, drži v roki lep modni slamnik

Vir: Puhar, *Mira Mihelič*, 11

sv. Martina, kjer je bil krščen 8. oktobra, je zapisan kot Albert Ivan.¹ Njegov oče je bil uspešen trgovec, inovativen podjetnik² ter nosilec več pomembnih družbenih in političnih funkcij v Trbovljah in širši regiji.³ Po opravljeni ljudski šoli v

1 Tako kot tudi že pri njegovem očetu, je bilo njegovo drugo ime v krstni knjigi zapisano kot »Johann«, a sta bila oba po družinski tradiciji nazivana Ivan.

2 Skupaj s partnerji je Ivan Kramer leta 1912 denimo ustanovil družbo »Auto Trbovlje«, ki je nudila avtobusno povezavo med trgov Trbovlje in železniško postajo. – Ivančič Lebar, *Župani naših Trbovelj*, 33.

3 V letih 1907–1918 je Kramerjev oče, sicer član liberalne Narodne stranke za Štajersko, opravljal dolžnost podžupana Trbovelj. Poleg tega je bil tudi odbornik Slovenskega trgovskega društva v Celju, poverjenik Slovenske matice v Trbovljah, odbornik Zveze narodnih društev v Celju, namestnik ravnatelja Zadrugne elektrarne v Trbovljah, član krajnega šolskega sveta Trbovlje-Hrastnik, član osebnodohodninske cenilne komisije za celjski politični okraj, odbornik Zveze narodnih društev na Štajerskem in Koroškem, načelnik Gasilskega društva Trbovlje in prejemnik častne kolajne, ki mu jo je podelil cesar Franc Jožef I. ob petindvajsetletnici društva, član nadzorstva Posojilnice v Trbovljah, porotnik porotnega celjskega sodišča za porotno zasedanje leta 1913 in predsednik shoda Narodne stranke v Trbovljah, 23. 11. 1913. – *Nova doba*, Ljubljana, 2, št. 3, 11. 1. 1908, Dnevne vesti: volitev župana v Trbovljah, 5. *Narodni list*, 2, št. 23, 26. 7. 1907, Društvene vesti: »Slovensko trgovsko društvo v Celju«, 7. *Narodni list*, 2, št. 50, 14. 11. 1908, poverjeniki



Prvotno središča trga Trbovlje s Kramerjevo trgovino z mešanim blagom; razglednico je izdal Ivan Krammer pred prvo svetovno vojno. Rojstna hiša njegovih otrok je bila tedaj na naslovu Trbovlje 12, danes pa na Trgu Franca Fakina 30.

Mrani: Zbirka razglednic Milana Škrabca, Ljubljana

domačem kraju je Albert Kramer gimnazijo obiskoval v Celju, kjer je leta 1903 maturiral in nato nastopil študij filozofije v Gradcu. Leta 1907 se je po uspešno opravljenem izpitu iz pravne zgodovine prepisal na češko Karlovo univerzo v Pragi, kjer je bil aprila 1910 pri pravnem zgodovinarju Josefu Vančuri st. promoviran za doktorja prava.⁴ Že v dijaških letih se je zanimal za javne zadeve in med univerzitetnim študijem nastopal kot eden osrednjih obrazov »narodnoradikalne

Matice Slovenske, 6. *Narodni list*, 4, št. 32, 15. 7. 1909, Gospodarski paberki: zveza narodnih društev, 3. *Narodni dnevnik*, 2, št. 100, 4. 5. 1910, Zadržna elektrarna v Trbovljah, 1–2. *Narodni list*, 6, št. 43, 28. 9. 1911, Celjski okraj: iz Trbovelj, 3. *Narodni list*, 6, št. 53, 7. 12. 1911, Celjski okraj: iz Celja, 4. *Narodni list*, 7, št. 16, 18. 4. 1912, Beleške: občni zbor »Zveze narodnih društev na Štajerskem in Koroškem«, 2. *Narodni list*, 7, št. 35, 29. 8. 1912, Celjski okraj: iz Trbovelj, 3. *Narodni list*, 8, št. 5, 30. 1. 1913, Celjski okraj: iz Trbovelj, 3. *Narodni list*, 8, št. 18, 30. 4. 1913, Celjski okraj: Celje, 3. *Narodni list*, 8, št. 48, 27. 11. 1913, Shod narodne stranke, v Trbovljah, 1.

4 Pirjevec, »Kramer Albert,« 554. – Za podatek o izpitu iz pravne zgodovine in Kramerjevem promotorju gl. digitalizirani arhiv Karlove univerze v Pragi, CZ UDUKAUK, dostop 18. 12. 2025.

mladine«, reformno naravnane mlajše generacije slovenskih narodnih liberalcev, ki jih je med drugim zaznamovala poudarjena in trajna zavezanost jugoslovanski nacionalni ideji. Leta 1909 je z vstopom v tedanjo Narodno-napredno stranko (NNS) nastopil pot politika, ki je svoj vrhunec dosegla v obdobju med obema vojnama, ko je skupaj z dr. Gregorjem Žerjavom (1882–1929) nastopal kot osrednji obraz slovenskega liberalizma in v bistvenih ozirih krojil njegovo politiko.

Leta 1917 je postal član načelstva Narodno-napredne stranke, v letih 1918–1919 pa sodeloval pri ustanavljanju najprej vseslovenske ter nato vsejugoslovanske Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) in bil član njenega glavnega odbora. Po sporu med t. i. »starini« in »mladini« v slovenskem delu JDS se je s prevlado slednjih leta 1923 skupaj z Žerjavom zavihtel na krmilo liberalne politike in po Žerjavovi smrti leta 1929 pa vse do konca prve Jugoslavije nastopal tudi kot njen nesporni prvak. Istočasno je predstavljal osrednji politični obraz tiste, sicer manjšinske, narodnopolitične opredelitve med Slovenci, ki rešitve narodnega vprašanja ni videla v slovenski samobitnosti, temveč v jugoslovanski nacionalni ideji oziroma unitarnem jugoslovanstvu. Kot prvak slovenskega dela Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS; 1933–1941), njen glavni tajnik in eden njenih podpredsednikov je takšnemu narodnopolitičnemu konceptu ostajal zvest še tedaj, ko je v drugi polovici tridesetih let tudi na vsedržavni ravni doživljal svoj zaton.

Kramer je že v letih pred prvo svetovno vojno vzpostavil stike z jugoslovansko usmerjenimi krogi v Bosni, Dalmaciji in na Hrvaškem, med vojno pa sta z Žerjavom gojila zveze tudi s t. i. češko »mafijo«, ki je koordinirala notranji odpor proti Habsburžanom.⁵ Poleti 1918 je bil dejaven pri ustanavljanju Narodnega sveta v Ljubljani in od septembra 1918 vršil dolžnost poverjenika za Slovenijo in Istro pri predsedstvu Narodnega vijeća v Zagrebu ter sodeloval v delegaciji, ki je v njegovem imenu 1. decembra regentu Srbije izročila adresno o združitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) s Kraljevino Srbijo. V političnem življenju prve Jugoslavije je zasedal pomembne javne položaje. Večkrat je bil izvoljen za narodnega poslanca, leta 1935 za senatorja, med letoma 1918 in 1934 pa je stal tudi na čelu več ministrstev (za konstituantno in izenačenje zakonov, kmetijstvo, trgovino in industrijo, javne zgradbe, brez portfelja). Leta 1931 je bil imenovan za jugoslovanskega poslanika v Pragi, vrh svoje državniške kariere pa je dosegel v letih 1932–1934, ko je vršil dolžnost stalnega namestnika jugoslovanskega ministrskega predsednika, hkrati pa občasno nadomeščal tudi ministra za zunanje zadeve.⁶

5 Pirjevec, »Kramer Albert,« 554.

6 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 217.

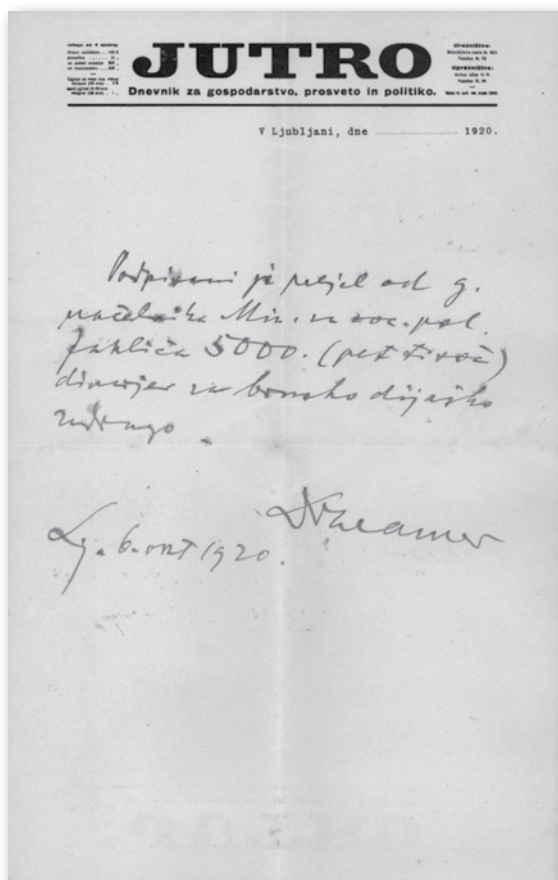
Poleg delovanja v vrhovih jugoslovanske in slovenske politike se je Kramer že od avstrijske dobe dalje poklicno udejeval zlasti kot novinar in časnikar. Leta 1914 je postal urednik – ter leta 1918 glavni urednik – tedaj osrednjega ljubljanskega liberalnega lista *Slovenski narod*,⁷ vse medvojno obdobje pa je vodil in usmerjal verjetno najkakovostnejši slovenski časnik te dobe, leta 1920 ustanovljeno ljubljansko *Jutro*. To je s široko mrežo mednarodnih dopisnikov in vestnim pokrivanjem domačih dogodkov nudilo kakovostne informacije in vplivalo na javno mnenje širokega kroga bralstva, ki je občutno presegal okvir Kramerjevih strankarskih privrženecv. Pri Kramerju zato govorimo ne le o enem izmed osrednjih obrazov zgodovine slovenskega liberalizma in njeni nesporno vodilni osebnosti v tridesetih letih 20. stoletja, temveč tudi o enem najpomembnejših protagonistov politične zgodovine Slovencev nasploh. V okviru slovenske politike v prvi jugoslovanski državi mu gre prisoditi drugo mesto takoj za Antonom Korošcem – Kramerjevim osrednjim političnim nasprotnikom, s katerim pa sta zasebno gojila dokaj korektne odnose in ki mu je Kramer predstavljal sicer neenakega, a vrednega rivala.

Monografija ponuja izvirne prispevke štirih generacijsko različnih, a po prepoznavanju raziskovalnih izzivov povezanih avtorjev.

Uvodna študija razpira širšo srednjeevropsko perspektivo in Kramerja umešča v razvojni lok razvoja narodnih liberalizmov stare Avstrije, pri čemer s krajšo razčlenitvijo organizacijskega in idejnopolitičnega značaja slovenskega liberalizma osvetli tudi nekatera pomembna terminološka vprašanja in ponudi podrobnejšo obravnavo konceptov, kot sta »liberalizem« in »napredni tabor«. Pričetki Kramerjevega političnega udejstvovanja v prvem desetletju 20. stoletja so nato umeščeni v širši kontekst narodnih liberalizmov pozne Avstrije in obravnavani znotraj njega. Posebna pozornost je posvečena »narodnoradikalni mladini« kot tistemu organizacijskemu okviru, znotraj katerega je Kramer v letih 1905–1909 začel svojo politično pot.

Na začetke njegove politične poti znotraj narodnoradikalne mladine se navezuje tudi naslednje poglavje, za katero lahko hkrati brez oklevanja rečemo, da tvori nosilno študijo te monografije. Vodilni strokovnjak za slovenski liberalizem in podroben poznavalec Kramerjevega življenja in dela, dr. Jurij Perovšek, v njej ponudi podroben oris in poglobljeno obravnavo treh desetletij njegovega političnega udejstvovanja med letoma 1905 in 1935. Njegova rdeča nit nas tako vodi od narodnoradikalnih začetkov prek vstopa v strankarsko politiko leta 1909 ter uredniškega dela in dopisništva pri *Slovenskem narodu* vse do ključne vloge, ki jo je odigral ob prevratu ter v fazi formiranja nove jugoslovanske države v letih

7 Prim. Pirjevec, »Kramer Albert,« 554.



Podpisano potrdilo Alberta Kramerja na pisemskem papirju *Jutra* z dne 6. oktobra 1920 o prejemu donacije za dijaško zadrugo, ki mu jo je zagotovil načelnik v Ministrstvu za socialno politiko Milan Jaklič; na njem je lepo razviden Kramerjev podpis.

Hrani: SI AS 2219, t. e. 5, 2219/12/12

1918–1921. Tu razprava doseže svoj osrednji del, ki se osredotoča na Kramerjevo politično pot v kraljevi Jugoslaviji – času, ko je Kramer dosegel status slovenskega liberalnega prvaka in politika prvokategornika na državni ravni in ki je vključeval tudi njegova »zvezdna leta«, 1931–1934, ko je stal v samem vrhu jugoslovanske politike. Poleg tega, da nas popelje skozi mnogoštevilne Kramerjeve javne funkcije – tako parlamentarne kot vladne –, pa razprava ponudi tudi celovito razdelavo njegovih temeljnih narodnopolitičnih in idejnih vodil.

Vsem, ki jih zanima zgodovina diplomacije, bo nedvomno v posebno zanimivo branje tretje poglavje monografije, v katerem dr. Janez Šumrada – sam

izkušen diplomat – oriše Kramerjev »izlet« v diplomacijo leta 1931, ko je prevzel položaj jugoslovanskega poslanika v Pragi. Kljub temu da opravljanje omenjene funkcije ni bilo dolgotrajno, pa je šlo za izredno pomembno službovanje, saj je bila ravno takrat sklenjena jugoslovansko-češkoslovaška trgovinska pogodba, hkrati pa se vršile tudi priprave na konferenco zunanjih ministrov Male antante. Obenem je na mestu tudi ocena, da je Kramerjevo praško poslaništvo »kronalo« njegove tedaj že dolgoletne tesne stike in sodelovanje s Čehi in Češkoslovaško. Tej v prid govori med drugim dejstvo, da je med svojim službovanjem in neposredno po njem Kramer prejel najvišja češkoslovaška državna odlikovanja.

Četrta študija prihaja izpod peresa pisca teh vrstic in pogled obrača nazaj k jugoslovanski in slovenski notranji politiki. Osredotoča se na Kramerjevo politično delovanje v letih 1935–1941, sklepnem obdobju prve jugoslovanske države in vsaj na videz tudi dobi Kramerjevega političnega zatona. Šlo je tako za čas neuradnega odmika državne politike od načela jugoslovanske nacionalne enotnosti kot tudi temeljitih rekonfiguracij slovenskega idejnopoličnega prostora, ki ga je hkrati spremljalo razpadanje slovenskega liberalizma. Temu navkljub je Kramer ohranil vidno vlogo v državni politiki, pri tem pa še naprej trdno vztrajal pri unitarnojugoslovanskem narodnopolitičnem konceptu. V ožjem slovenskem prostoru je kljub hegemoniji nekdanje Slovenske ljudske stranke, razvoju novih delitev onkraj tradicionalnega »liberalno-klerikalnega dueta« ter nastopu mlajših opozicijskih sil v vseh treh političnih taborih ohranjal pomembno javno vlogo in hkrati položaj prvaka sicer notranje razcepljenega liberalnega tabora.

Prispevek Janeza Šumrade o Kramerju na Aškerčevi 15 nas popelje v leto 1941 in čas italijanske okupacije Ljubljane. Na živ in slikovit način popisuje težko in dolgotrajno pot, ki je Kramerja tik pred napadom sil osi na Jugoslavijo vodila v Beograd ter nato prek Boke Kotorske in Dalmacije skozi tedaj že okupirano in razkosano državo nazaj v Ljubljano. Temu sledi podrobna obravnava nekaterih bolj osebnih vidikov zadnjih dveh let Kramerjevega življenja, ki ju je – tedaj že hudo bolan – preživel v hiši svoje nečakinje, književnice Mire Kramer Puc, pozneje Mihelič, na Aškerčevi 15. Tako je bralcu omogočen širši vpogled v sklepno obdobje Kramerjevega življenja, pa tudi v večdimenzionalnost političnega tkiva tedanjega časa, kar omogoča pristnejše in bolj doživeto razumevanje njegovega tedanjega političnega delovanja – teme poglavja, ki sledi.

Prispevek »Kramerjeve politične dejavnosti pod italijansko okupacijo« (dr. Oskar Mulej) pričenja z vrnitvijo Kramerja v okupirano Ljubljano in podaja splošen, plastičen prikaz temeljnih obrisov njegovega političnega delovanja med majem 1941 in majem 1943. Gre za grob oris, ki temelji na nekaterih dostopnih

virih, hkrati pa ni dokončen, saj pušča mnoga pomembna vprašanja odprta. Osredotoča se zlasti na dogajanje znotraj Kramerjeve stranke JNS ter tistega dela medvojnega naprednega tabora, ki se ni pridružil Osvobodilni fronti. Glavni poudarek je namenjen Kramerjevemu razumevanju naglo spreminjajoče se situacije spričo poostrenega okupatorskega nasilja in razplamtevajočega se znotrajslovenskega spopada.

Sklepni prispevek izpod peresa dr. Andreja Rahtena se dotakne Kramerjeve smrti in ponudi temeljit pregled nekrologov, ki so jih ob tej priložnosti objavili vsi najpomembnejši ljubljanski časopisi tako liberalne kot katoliške provenience. Podrobnim izvlečkom iz nekrologov so pridružena tudi poročila o pogrebnih svečanostih ter kasnejši odmevi v ameriškem izseljeniškem časopisju. S tem poglavjem je oris Kramerjevega življenja, ki si ga prizadeva podati pričujoča monografija, ustrezno zaokrožen.

Avtorji verjamemo, da nam je uspelo pokriti večino najpomembnejših vidikov Kramerjevega življenja in dela, še zlasti njegove vloge v slovenskem političnem življenju prve polovice 20. stoletja. Nedvomno so onkraj obravnave ostala mnoga pomembna odprta vprašanja, med katerimi velja omeniti podrobnejši vpogled v njegova praška obdobja – zlasti tamkajšnja študentska leta ter razloge, zaradi katerih je po petih letih študija v Gradcu prešel na češko univerzo v Pragi; njegove dejavnosti med prvo svetovno vojno, še posebej v zvezi s »češko mafijo«, ter razloge zakaj ni bil nikdar mobiliziran; ambivalentnost njegovega odnosa do demokracije in diktature in s tem vprašanja, povezana z njegovim strankarskopoličnim sodelovanjem s kontroverznim generalom Petrom Živkovićem in njunim medsebojnim odnosom; ter slednjič tudi nekatera še nepojasnjena vprašanja notranjih odnosov med protagonisti slovenskega liberalnega tabora v letih 1942–1943 ter narave in obsega Kramerjeve vloge pri organiziranju slovenskih enot Jugoslovanske vojske v domovini. Vsa naštetja in še nekatera druga vprašanja tako še čakajo na poglobljeno obravnavo, pri čemer pa upamo, da bo pričujoča monografija lahko ponudila solidno podlago in morda priskrbel tudi neposreden impulz za nadaljnje raziskave. Če bo temu tako, bomo naš projekt smeli šteti za uspešen in njegov namen za polno dosežen.

S površnega in z zgodovinsko pozabo pogojenega pogleda sedanjosti – v slovenskem primeru je ta dejavnik še posebej izrazit – številni vidiki Kramerjeve politične usmeritve in poti morda delujejo paradoksalno, četudi v resnici niso bili. Bil je zaveden Slovenec in hkrati odločen Jugoslovian, prepričan o zgodovinski nujnosti oblikovanja enotne jugoslovanske nacije. Medtem ko je njegov idejnopolični kredo v veliki meri določalo ostro nasprotovanje »klerikalizmu« in prevladujočemu javnemu vplivu Cerkve, je istočasno izkazoval globoko

spoštovanje do verskega čutenja in priznaval globok duhovni in moralni pomen krščanstva in katolicizma za slovenski narod. Četudi liberalec, demokrat, prostozidar in samodeklariran »naprednjak«, je v dvajsetih letih za potrebe praktičnega boja proti katolikom in komunistom bil pripravljen podpreti tudi (proto)fašistično Orjuno, v zgodnjih tridesetih pa nastopal kot eden glavnih nosilcev nedemokratskega šestojanuarskega režima. In nenazadnje: kot osrednja osebnost nedvomno najizraziteje protiosno usmerjenega segmenta slovenske politike je po tem, ko je druga svetovna vojna prišla na Slovensko, odklanjal oblike protikupatorskega odpora, kakršne je zagovarjala in izvajala Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF).

Poleg zapolnitve nekaterih zgodovinopisnih vrzeli si monografija zato postavlja za cilj prispevati k zapolnitvi še očitnejše praznine, ki vlada v slovenskem javnem spominu. Kot je to veljalo še za mnoge druge slovenske politike – mednje lahko štejemo tako rekoč vse ključne akterje medvojne dobe – v obdobju komunistične vladavine tudi za Kramerja ni bilo prostora v javnem spominu, saj je ideološko pogojena monopolizacija slednjega, s tem pa tudi njegovo osiromašenje, predstavljala eno izmed osrednjih metod vzdrževanja oblasti. Tako kot za številne druge prvake slovenske politike in družbe pred drugo svetovno vojno je v predpisanem teleološko zasnovanem narativu prostor zanj bil kvečjemu na »senčni« strani, med zgodovinskimi negativci oziroma pri tistih silah, ki so neizogibno izgubile svojo vlogo in mesto v zgodovinskem razvoju. Za Kramerja je bila ta »nemilost« celo dvojna, saj je poleg ideološkega pečata »reakcionarja«, ki mu ga je kot predstavniku »starega reda« vtisnila povojna oblast, nosil še nehvaležno oznako »jugoslovenarja«, katere negativni prizvok se je po letu 1991 v določenih ozirih še okrepil in se ohranja do današnjih dni. Zato knjigi prilagamo tudi up, da bo poleg svojega prispevka k politični zgodovini Slovencev pripomogla tudi k ustrezni umestitvi Alberta Kramerja v nacionalni spomin. Njegovo kritično dopolnjevanje in korekcija sodita namreč med osnovne naloge zgodovinopisne znanosti.

Ključna pobuda za monografijo je prišla s strani Janeza Šumrade, ki je poleg same ideje velikodušno zagotovil tudi pomemben del finančnih sredstev, brez katerih njena realizacija ne bi bila mogoča. Kot iniciatorju mu gre tako nedvomno pglavitna zasluga za to, da je pričujoča knjiga lahko ugledala luč dneva, za kar si zasluži posebno zahvalo. Kot njen urednik se njemu, kot tudi ostalim sotrudnikom, iskreno zahvaljujem za izkazano zaupanje ob poveritvi tako odgovorne in častne naloge. Hkrati namenjam iskrene zahvale tudi vsem avtorjem, ki so se zavezali k sodelovanju pri monografiji, napisali svoje prispevke in jih pravočasno oddali.

Posebna zahvala vseh avtorjev gre *Inštitutu za novejšo zgodovino* v Ljubljani in zlasti dr. Mojci Šorn za vso tehnično, logistično in moralno podporo pri pripravi monografije ter za odločitev, da se uvrsti v inštitutov založniški program. Inštitutu se hkrati iskreno zahvaljujemo, ker je velikodušno prispeval večinski delež finančnih sredstev, potrebnih za uresničitev projekta. Nadalje bi se radi zahvalili obema recenzentoma, dr. Juretu Gašpariču in akademiku prof. dr. Janezu Kranjcu. Avtorji prispevkov se iskreno zahvaljujemo tudi dr. Vesni Pusić, mag. Gašperju Dovžanu, Budislavu Anđelinoviću, dr. Davorju Marijanu, dr. Josipu Mihaljeviću, dr. Renatu Podbersiču, Meti Gabršek Prosenc, Jožetu Jerovšku, dr. Ferdu Šerbelju, dr. Tomažu Ivešiću, Zmagu Tančiču, Alessandru Pierrottetu, Francetu Miheliću ml., Andreju Borisu Pucu, Zasavskemu muzeju v Trbovljah, Milanu Škrabcu, Janu Kutíleku iz Arhiva Urada predsednika Češke republike v Pragi (*Archiv Kanceláře prezidenta republiky*), Michalu Továreku iz Arhiva Karlove univerze v Pragi (*Ústav dějin University Karlovy a Archiv University Karlovy*), Andreji Lužar iz Hrvatskega državnega arhiva v Zagrebu ter vsem preostalim osebam in institucijam, ki so nam tako ali drugače nudile prijazno podporo in nesebično pomoč.

Oskar Mulej

ALBERT KRAMER V KONTEKSTU SLOVENSKEGA IN SREDNJEVROPSKEGA LIBERALIZMA PRVE POLOVICE 20. STOLETJA

Slovenska liberalna tradicija in t. i. »napredni tabor«

Albert Kramer je tako v strankarsko-genealoškem kot idejnopolitičnem pogledu pripadal tisti tradiciji, za katero se je v slovenskem zgodovinoписju in javni rabi uveljavila oznaka liberalizem. Poleg dr. Ivana Tavčarja, Ivana Hribarja, Gregorja Žerjava in Ivana Puclja je tako predstavljal enega izmed prvakov in osrednjih obrazov političnega in nazorskega tabora, ki ga zgodovinska znanost povečini imenuje »liberalni«, medtem ko si je sam v vsej svoji zgodovini najpogosteje pravil »napredni«. V slovenskih delitvah, ki jih je še po prvi svetovni vojni ključno zaznamovala dilema »z duhovnikom ali proti njemu«,¹ je idejnopolitični profil »liberalcev« bil v največji meri opredeljen z jasneje

1 Vodopivec, »O slovenskih političnih tradicijah,« 30.

definiranimi idejnimi temelji nasprotnega, katoliškega tabora.² Kot »liberalci« so tako nastopali predvsem v diskurzu političnih nasprotnikov, zlasti katoliških, za katere so sami uporabljali slabšalno oznako »klerikalci«. Oznaka »liberalen« je bila tako bistveno vezana na t. i. »liberalno-klerikalni duet« in je prvenstveno nastopala v slabšalni rabi nasprotnikov, v najboljšem primeru pa kot vrednostno nevtralna deskriptivna (samo)oznaka, ki pa »liberalcem« samim hkrati ni predstavljala »intimne opcije«. Z njo se po večini niso radi istovetili in so si raje rekli »svobodomiselni«, »napredni« oziroma »narodno-napredni«,³ v tridesetih letih pa zlasti »nacionalisti«. Samooznaka, ki je najkrčeviteje vztrajala skozi vso zgodovino tabora in bila prisotna pri vseh v njem zastopanih skupinah in smereh, je bila »napreden« oziroma »naprednjaki«. V pričujoči monografiji se bosta zato oba termina – *liberalen/liberalci/liberalni tabor* ter *napreden/naprednjaki/napredni tabor* – pretežno pojavljala kot medsebojno izmenljiva označevalca.⁴

Medtem ko idejno njegove korenine segajo globoko v 19. stoletje, se je v strankarskem pogledu »napredni tabor« formiral leta 1894 z ustanovitvijo Narodne stranke za Kranjsko, kasnejše Narodno-napredne stranke ter malce kasneje še sorodnih strank na Primorskem in Štajerskem. Izvorno je združeval predvsem premožnejše meščanske sloje ter posvetno inteligenco in je kljub prizadevanjem k pritegnitvi širših slojev prebivalstva tudi v medvojni dobi ohranjal pretežno meščansko obeležje. Njegova moč je bila koncentrirana v mestih, zlasti v »napredni Ljubljani«, kjer je liberalna stranka ohranjala vodilni položaj tudi po uvedbi splošne volilne pravice za moške leta 1907. Na podeželju pa se je njegov vpliv omejeval na imovitejše kmete, trgovce in gostilničarje ter advokate in učitelje.⁵ Pri taborih je šlo za splošno strukturno potezo politične kulture avstrijskega dela dvojne monarhije ob prelomu stoletja, saj je analogna temeljna delitev na tri tabore – katoliškega, marksističnega in nacionalno-liberalnega – zaznamovala tudi tedanji nemško-avstrijsko in češko politiko. Za razliko od češkega prostora in podobno kot v avstrijskem pa je na Slovenskem takšna trodelna delitev vztrajala še globoko v medvojno dobo in bila v dokajšnji meri prisotna vse do druge svetovne vojne.

2 Prav tam, 27.

3 Prim. Melik, »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje,« 19.

4 Temu navkljub je treba opozoriti na prisotnost pomembne funkcionalne razlike. Medtem ko gre pri obeh prvenstveno za diskurzivna elementa, značilna za politični jezik svoje dobe, ima aplikacija pojma »liberalizem« namreč lahko tudi normativno dimenzijo. Ko govorimo o »naprednjakih«, govorimo tako zgolj o tistih osebnostih, strankah oziroma segmentu javnosti, ki se je s to oznako istovetil sam, in se pri tem ograjujemo od kakršnihkoli normativnih ali celo vrednostnih opredelitev. Pri izrazih »liberalizem/liberalci/liberalen« pa je situacija nekoliko kompleksnejša, saj dejansko lahko nastopajo tudi kot političnozgodovinska analitična kategorija, nanašajoča se na tiste politične akterje, ki jih zgodovinopisje na podlagi organizacijskih ali idejnih kriterijev umešča v tradicijo slovenskega liberalizma.

5 Prim. Perovšek, »Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma,« 5.

Idejno je »napredni« tabor pokrival širok in notranje raznolik segment slovenskega političnega prostora, umeščen med politični katolicizem na eni in marksizem na drugi strani. Zlasti nasprotovanje prvemu je predstavljalo tisto poglavitno ideološko gonilno silo, ki je sicer pestremu naboru v njem zastopanih skupin nudila tudi trajno notranje vezivo in najosnovnejši skupni imenovalec.⁶ »Antiklerikalizem«, ki je bistveno opredeljeval politično držo in kredo politike naprednega tabora, je hkrati označeval bolj večplasten fenomen, značilen za širšo slovensko politično dinamiko prve polovice 20. stoletja, in pri tem ni bil omejen zgolj na »liberalce«.⁷ Po eni strani je stal v temelju v veliki meri destruktivnega kulturnega boja, ki je občutno zaznamoval slovensko javno sfero od konca 19. stoletja pa vse do druge svetovne vojne in v katerem je Kramer nastopal kot eden njegovih glavnih protagonistov, lahko bi rekli celo spodbujevalcev. Po drugi strani pa je tudi v njegovem primeru šlo za politično držo, ki je bila utemeljena v stvarni izkušnji vpetosti Cerkve v slovensko politiko, njene vseprisotnosti v družbenem življenju in – poleg nespornih zaslug za razvoj slovenskega narodnega gibanja – prav tako pogosto izkazanih težnjah po svetni moči in intelektualni prevladi. Tudi na podlagi takšne izkušnje se je kot antipod katoliškemu konservativizmu oblikoval t. i. »svobodomiselni svetovni nazor«, ki sta ga opredeljevala priseganje na svobodo duha, prostega vsakršnih dogem, ter vera v na znanosti utemeljen družbeni in duhovni napredek. Hkrati ni impliciral antireligioznosti in v nasprotju z nekaterimi kasnejšimi »antiklerikalci« so slovenski »liberalci« krščanstvu večinoma prisojali pomembno moralno vlogo in duhovne zasluge za razvoj slovenskega naroda. To je nesporno veljalo tudi za Kramerja.

Kot drugi trajni določevalni moment slovenskega liberalizma in naprednega tabora je poleg »antiklerikalizma« nasproti »internacionalnima« katolicizmu in marksizmu nastopala poudarjena narodnjaška usmeritev oziroma poudarjanje primata nacionalnega načela nasproti verskemu in razrednemu. Ta je ob umanjkanju trdnjše ideološkega jedra, kot sta bila na eni strani katoliški družbeni nauk in na drugi marksizem, predstavljala tisti deklarativni pozitivni temelj in točko ideološke samoidentifikacije, ki je sicer idejno najmanj definirani tabor pozitivno opredeljevala nasproti preostalima dvema. V primeru osrednjega toka napredne politike v prvi jugoslovanski državi, in tako tudi pri Kramerju, je šlo za *jugoslovansko* in ne (zgolj) slovensko nacionalno usmeritev. Nedvomno pogojeno

6 Več o tem Mulej, »Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru,« 109–10. Vodopivec, »O slovenskih političnih tradicijah,« 27.

7 Kot je v svojih spominih, napisanih med okupacijo, zapisal Vladimir Ravnihar, za opis dinamike slovenske politike »razlikovanje 'liberalci' – klerikalci' ni prav točno, točneje je klerikalizem – protiklerikalizem (antiklerikalizem). Saj jih je prav mnogo, ki niso 'liberalci', pa so odločni nasprotniki klerikalizma« (*Mojega življenja pot*, 268).

tudi z relativno politično šibkostjo in bojem proti močnejši katoliški stranki, je krčevito vztrajanje pri ideji jugoslovanske nacionalne in državne enotnosti, ki je liberalcem prinašalo slabšalno oznako »jugoslovenarji«, koreninilo še v globljih narodnopolitičnih premislekih. V kontekstu versajskega reda nacionalnih držav ter »nacionalizirajoče«⁸ prve jugoslovanske države z vsemi njenimi notranjimi paradoksi je izražalo tudi temeljno državotvorno držo in samorazumevanje, ki se mu je v Kramerjevem primeru pridruževala tudi iskrena vera v zgodovinsko nujnost jugoslovanske sinteze.⁹

V nasprotju z drugima dvema slovenskima nazorskima taboroma, ki sta bila definirana na razmeroma jasni idejni podlagi, je medvojni napredni tabor tako združeval ljudi široke palete usmeritev, segajoč vse od (sekularno) konservativnih stališč pa do zmerno socialističnih pogledov. Poleg poudarjene narodnjaške usmerjenosti (z različnimi odtenki in stopnjami nacionalizma) in temeljne »protiklerikalne«¹⁰ drže jim je bila skupna privrženost ustavnosti ter civilnim pridobitvam francoske revolucije oziroma občega evropskega političnega razvoja v 18. in 19. stoletju.¹⁰ Notranja heterogenost in pluralizem sta bila pri tem tako rekoč zaščitni znak ter del »genskega zapisa«¹¹ naprednega tabora in so ju »naprednjaki«¹² pogosto radi sami poudarjali.¹¹ V vlogi ključnega integrativnega faktorja ter veznega člena med privrženstvom in strankami so pri tem nastopale nestrankarske množične organizacije z »naprednim«¹² obeležjem – zlasti Sokol.¹² Po razpadu stare Avstrije in ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) se je po kratkem času organizacijske enotnosti v okviru Jugoslovanske demokratske stranke v letih 1918–1919 strankarsko razslojil in v dvajsetih letih poleg osrednje meščansko-demokratske vključeval tudi kmetijsko in narodno-socialistično smer, nanj pa so se vezale tudi radikalno nacionalistične in protofašistične skupine, kot denimo Orjuna. V takšni, organizacijsko razcepljeni obliki je preživel prvo, parlamentarno-demokratsko desetletje jugoslovanske države. Kramer je skupaj z Gregorjem Žerjavom nastopal kot osrednji obraz v njem vodilnega meščansko-demokratskega toka, ki je, kljub ne vedno najvišji volilni podpori, ohranjal najširši vpliv znotraj svojega tabora.

V kontekstu nedemokratskega šestojanuarskega režima je nato v tridesetih

8 Prim. Brubaker, »Nationalizing states,« 411–37.

9 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 122. Mulej, »Jugoslavizem slovenskih ‚naprednjakov‘,« 612.

10 Prim. Dolenc, »Slovenski intelektualci in njihove delitve,« 199.

11 Mulej, »Stanje in notranja razmerja v slovenskem naprednem (liberalnem) taboru,« 39–40.

12 O razlikah v notranji strukturiranosti med liberalnim in katoliškim taborom gl. prav tam, 43. – Glede metodoloških omejitev, vezanih na analitično kategorijo »tabor«¹² ter potrebe po njeni reflektirani rabi, tudi Grubački in Zajc, »Introduction,« 42–43.



Kramer v sokolskem kroju (30. leta 20. stoletja)

Hrani: NUK, Zbirka upodobitev znanih Slovencev

letih prišlo do politično pogojene strnitve »naprednih« sil v okviru Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije (JRKD; od leta 1933 Jugoslovanske nacionalne stranke), ki je v prvi polovici desetletja stala na krmilu državne politike, po letu 1935 pa bila potisnjena na politično margino. Pozna trideseta leta so hkrati označevala obdobje pospešenega procesa rekonfiguracije slovenske politične krajine, v katerem so se pričela nakazovati nova razmerja in delitve, odražal pa se je tudi v obsežnem »praznem prostoru« onkraj uveljavljenih sil. Slovenski liberalizem je v tem okviru vztrajal in se, kljub vnovičnim cepitvah in delnem razkrajanju, na pragu druge svetovne vojne tudi vnovič povezoval. Druga svetovna vojna in komunistični režim, ki ji je sledil, sta ustvarili cezuro, ki je delitev političnega prostora in duhovne krajine na tri tabore dokončno ukinila. In medtem ko je po demokratičnih spremembah katoliški politični tradiciji uspela vsaj delna vrnitev na slovensko politično prizorišče, za socialnodemokratsko nasledstvo pa se je potegovalo več medsebojno nasprotnih si strank, podobnega za tradicijo slovenskega liberalizma ne moremo reči. Ne glede na to, da je kar nekaj strank po letu 1989 prevzelo liberalno ime, bi jih namreč le težko obravnavali kot naslednice oziroma nadaljevalke tradicij predvojnega naprednega tabora.

Začetki Kramerjeve politične poti in njegovo mesto v razvojnem loku narodnih liberalizmov pozne Avstrije

Albert Kramer je v javno življenje in s tem tudi lok zgodovine slovenskega liberalizma vstopil na prelomu stoletja kot eden osrednjih pobudnikov in voditeljev »narodnoradikalne mladine«, reformno usmerjene struje znotraj slovenskega srednješolskega in univerzitetnega dijaštva. Ta si je – sicer genealoško in duhovno izhajajoča iz liberalne tradicije – zadala nalogo njene temeljite prevetritve in prenovitve ter v skladu s tem tudi do liberalne Narodno-napredne stranke zavzela ostro kritično držo. S širše perspektive razvoja narodnih liberalizmov stare Avstrije jo lahko postavimo ob bok nekaterim sorodnim smerem znotraj češkega in nemškega liberalizma. Pri tem je v slovenskem primeru treba upoštevati tudi nekaj časovnega zamika glede na češki in nemško-avstrijski kontekst. Nemški liberalizem se je namreč razvil in uveljavil prej, do konca sedemdesetih let 19. stoletja pa tudi stal na krmilu vladne politike. Ko je razvoj liberalizma med Čehi s prevlado mladočeške stranke v osemdesetih letih dosegal svoj vrhunec, je bila zlata doba nemških liberalcev tako že mimo. Strankarskopolitično je slovenski liberalizem bil daleč najmlajši izmed treh, saj je Narodna stranka za Kranjsko bila ustanovljena leta 1894 – torej v času, ko se je nemški liberalizem že razkrajal v množico struj in je tudi mladočeška stranka doživljala korenite cepitve. Ne glede na orisano delno asinhronost pa lahko vsem trem narodnim liberalnim tradicijam pripišemo soroden značaj, utemeljen v skupni politični kulturi stare Avstrije, kot tudi analogne razvojne vzorce.

Pri vseh treh namreč lahko v osnovi govorimo o tradicijah *narodnega* liberalizma kot specifične liberalne ideologije in gibanja 19. stoletja, značilnih za srednje-, južno- in jugovzhodnoevropske narode, še zlasti tiste brez lastnih držav, za katere je bila značilna neločljiva, skorajda intrinzična povezanost liberalizma z narodnimi gibanji oziroma projekti nacionalne emancipacije.¹³ V iztekajočem se 19. stoletju in njegovem prehodu v 20. je med posameznimi narodnimi liberalizmi v stari Avstriji nadalje mogoče uzreti tudi podoben temeljni razvojni vzorec. »Nacionalna« ideološka komponenta je postopoma pričenjala vidno prevladovati nad »liberalno«, pri tem pa deloma spremenila tudi lastno vsebino in značaj.¹⁴ Nemški liberalizem je tako že od sedemdesetih let doživeljal pospešeno notranjo

¹³ Mulej, »Nationalliberalismus«, 354.

¹⁴ Prav tam, 358.

diferenciacijo, ki se je izražala tudi v idejnem odmiku od klasičnih liberalnih temeljev. Svoj izraz je med drugim dosegla v linškem programu, ki ga je leta 1882 sprejela mlajša generacija nemških liberalcev in v njem zavzela radikalno demokratska, nacionalistična in (pol)socialistična stališča.¹⁵ Sledilo je pospešeno cepljenje na množico nemškoliberalnih in nemškonacionalnih struj, ki so segale vse od ostankov staroliberalnih ustavovercev na enem ter izrazito protiliberalnih in antisemitskih vsenemcev in nemških radikalov na drugem skrajnem polu.¹⁶ V pretežnem delu opisanega spektra, še zlasti pa v primeru zadnjih dveh, pri tem ne moremo več govoriti o liberalcih, temveč kvečjemu o liberalnih dedičih.¹⁷

Medtem ko v češkem in slovenskem primeru sicer ni prišlo do pojava tako skrajno nacionalističnih struj, kot je bila Schönererjeva »vsenemška«, in zato tudi ne moremo govoriti o tako korenitem razkoraku med liberalizmom in nacionalizmom, ki ostajata trdneje povezana, je splošni razvoj tudi tu izkazoval podobno tendenco. Menjave generacij, vplivi novih duhovnih tokov, zlasti pa naglo spreminjajoči se politični pogoji, zaznamovani s postopno širitvijo volilne pravice, mobilizacijo širših množic ter naraščajočo konkurenco razvijajočega se krščanskosocialnega gibanja in socialne demokracije, so tudi tu pred liberalizem postavljali podobne izzive in zagate. Nastop »politike novega ključa« (Carl E. Schorske)¹⁸ je zanj v vseh treh primerih označeval dobo upada politične moči in poskusov prilagoditve novim okoliščinam, kar je med drugim vključevalo tudi okrepljen poudarek na narodnostnem načelu. Mladočeška stranka je tako, soočena z novimi, bolj »ljudskimi« smermi v češki politiki, v zadnjem desetletju 19. stoletja zaostriala svoj nacionalizem,¹⁹ hkrati pa so se od nje že od osemdesetih let pospešeno odcepljale razne radikalnejše in reformno naravnane skupine.

Po večini izhajajoče iz notranje opozicije, ki si je nadela samooznako »naprednjakov«²⁰ – ta je bila nato prenesena v slovenski prostor in je tam vztrajala še dolgo po tem, ko je v češkem poniknila –, so vključevale tako kasnejše radikalne »pravaše« združene v Češki državnostno radikalni stranki (*Česká strana státoprávně radikální*), kot tudi začetke Masarykove realistične smeri. Rezultat takšnega razvoja so v vseh treh primerih bile mlajše sile, ki so iz liberalizma izhajale, a se hkrati od njega v marsičem – tako v pogledu idejne dediščine, političnih praks, kot tudi samega imena – izrecno ograževale. V splošnem lahko

15 Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism*, 145.

16 Höbelt, *Kornblume und Kaiseradler*. Höbelt, »Die deutschnationalen und liberalen Gruppierungen«, 77–90.

17 Mulej, *Liberalism after the Habsburg Monarchy*, 34.

18 Schorske, »Politics in a New Key«, 344–86.

19 Prim. Cohen, »Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society«, 267.

20 Kučera, »Nástin vývoje českého pokrokářství«, 9–22.

zanje rečemo, da so bile glede na svoje liberalne predhodnike bolj demokratično in manj elitistično naravnane, a povečini tudi bolj nacionalistične. V idejnem pogledu so izkazovale fluidnejši značaj in liberalne prvine duhovne, politične in ekonomske svobode posameznika kombinirale s še izraziteje poudarjeno nacionalno usmeritvijo in »socialnimi« primesmi.²¹ V slovenskem kontekstu jasen primer takšnih »otrok liberalizma« najdemo prav v generaciji narodnih radikalov, ki ji je pripadal tudi Kramer in je v dokajšnji meri položila temelje njegove kasnejše politične poti.

Narodnoradikalna mladina

Narodnoradikalno gibanje se je pojavilo leta 1901 med študenti v dunajskem akademskem društvu *Slovenija* in se kmalu razširilo še na preostale univerze na ozemlju monarhije, na katerih so Slovenci bili vidneje zastopani. Šlo je za notranjo reformno pobudo, ki je vzniknila znotraj pretežno liberalnega društvenega miljeja, v njem tudi idejno koreninila, a se hkrati od njega odločno ograjevala, oznanjajoč zahtevo po korenitih reformah na političnem, kulturnem in gospodarskem področju s ciljem celovite »rešitve slovenskega narodnega vprašanja«. ²² Liberalizmu, pa tudi širši slovenski politiki, so očitali nedelavnost, pomanjkanje pravega programa in neupoštevanje dejanskih razmer ²³ ter pod vplivom Masarykove ideje o »drobnem delu« med narodom pozivali k večjemu angažmaju izobraženstva med širšimi ljudskimi množicami. Za svoj osrednji moto so izbrali geslo »Iz naroda za narod«, ki so ga najverjetneje prevzeli od češkega narodnosocialističnega voditelja Václava Jaroslava Klofáča, ²⁴ in v njegovem duhu organizirali številna predavanja in potujoče knjižnice. Namen teh je bil, da bi ljudi izobraževali v narodnem duhu in tako prispevali k »vsestranski osamosvojitvi« slovenskega naroda ter »oblikovanju velikoslovenskega duha«. ²⁵

Za temeljno nalogo so si narodni radikali zastavili narodno in socialno vzgojo in samovzgojo slovenskih študentov in dijakov, ki so jih želeli disciplinirati, odvrniti od pijančevanja, tradicije dvobojev in nedelavnosti ter usmeriti v delo za narodne cilje. Istočasno so si s pomočjo podpornih društev prizadevali izboljšati

21 Prim. Mulej, »National Liberals and their Progeny,« 73.

22 Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, 80.

23 Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje*, 24.

24 Gantar Godina, »Let us learn from the Czech-Slavs,« 275.

25 Prim. Gantar Godina, »Narodno radikalno dijaštvo,« 220.



Naslovnica knjižice *Iz naroda za narod!*, v kateri so bili objavljeni referati I. shoda narodno-radikalnega dijaštva leta 1905 v Trstu.

njihove gmotne razmere. Narodnozavedno in družbeno osveščeno izobraženstvo so namreč videli kot nujen pogoj za izboljšanje razmer med slovenskim ljudstvom in uresničitev svojih idej.²⁶ V ta namen so pričeli leta 1904 izdajati glasilo *Omladina*, namenjeno tudi srednješolcem, ki so jih pojmovali kot obvezen del svojega gibanja ter zato želeli razbiti ločnico med njimi in študenti. Po njihovih lastnih podatkih naj bi imel list v prvem letu naklado 1500 izvodov ter okrog 350 dijaških in 250 drugih naročnikov. V tem okviru je bila ustanovljena tudi *Znanstvena knjižnica Omladina*, ki je izdajala različno znanstveno literaturo.²⁷ Njihov vpliv v slovenskih akademskih in dijaških organizacijah, kjer je vpliv stare liberalne smeri vidno slabel, katoliška društva pa so se šele dobro pričela razvijati, je vidno rasel in po letu 1904 so predstavljali številčno najmočnejšo organizirano skupino šolajoče se mladine.²⁸ Že leta 1902 jim je od starejše liberalne generacije uspelo prevzeti najstarejše akademsko društvo, dunajsko *Slovenijo*,²⁹ medtem ko so v Gradcu in Pragi ustanovili lastni društvi – *Tabor* in *Adrijo*. Leta 1907 so s t. i. »bistriškim udarom« prevzeli tudi vodenje najstarejše slovenske narodnoobrambne organizacije, Družbe sv. Cirila in Metoda.³⁰ Med letoma 1905 in 1912 so organizirali štiri velike shode: leta 1905 v Trstu, 1907 v Celju ter 1909 in 1912 v Ljubljani. Zbrani referati in resolucije tržaškega shoda so bili še istega leta izdani v knjižici *Iz naroda za narod*.³¹ Izmed teh resolucij sta bili še posebno pomembni zahteva po ustanovitvi slovenske univerze v Ljubljani in zahteva po upravnih, gospodarskih in kulturnih avtonomiji za vse narode monarhije.

Skupaj z Gregorjem Žerjavom in Adolfom Ribnikarjem je Kramer tvoril trojico najvidnejših narodnoradikalnih voditeljev. Leta 1906 je postal prvi predsednik tedaj ustanovljenega krovnega vodstva vseh narodnoradikalnih društev, *Eksekutiva narodnoradikalnega dijaštva*, in to dolžnost vršil do leta 1908.³² Bil je tudi podpredsednik prvega narodnoradikalnega shoda v Trstu leta 1905, na katerem sta bila določena temeljni program in organizacijska shema gibanja, medtem ko je pri drugem shodu, leta 1907 v Celju, nastopal kot njegov glavni organizator in predsednik. V letih 1907–1909 je bil tudi urednik oziroma sourednik IV. in V. letnika *Omladine*.³³ V svojem glasilu, ki sta ga urejala Žerjav in Kramer, so narodni radikali že leta 1905 zapisali, da »mladina noče v zavoženi tir očetov« in

26 Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, 80.

27 Gantar Godina, »Narodno radikalno dijaštvo«, 219–20.

28 Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje*, 26.

29 Prav tam, 23.

30 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 25.

31 Gantar Godina, »Narodno radikalno dijaštvo«, 220.

32 *Spomini Josipa Breznika*, 107.

33 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 179–80.

»noče biti liberalna, ampak socialno-individualistična tako, da vidi posameznik svoj prosep v sreči skupine, skupina pa svoj napredek v razvoju vseh dobrih individualnih sil«. ³⁴ V splošnem lahko rečemo, da je šlo za mladoliberalno kritiko liberalizma, zlasti njegove politične prakse, ki je stremela k uravnoteženju individualnih in splošnih družbenih interesov na poti k socialnemu napredku. ³⁵ Poleg poudarjene socialne note je bila zanjo značilna predvsem korenita osredotočenost na nacionalne cilje, na kar nakazuje že samopoimenovanje narodnih radikalov. Na tradicijo slovenskega liberalizma sta jih pri tem jasno vezali njeni osnovni determinanti, ki sta to ločevali od preostalih dveh taborov: poudarjanje primata nacionalnega načela nasproti verskemu in razrednemu ter antiklerikalizem – tj. osredinjenost na boj proti političnemu katolicizmu in političnemu delovanju Cerkve. Tako kot pri večini starejših liberalcev slednji ni impliciral odklanjanja vere ali zanikanja njenega duhovnega in moralnega pomena. Tako je Kramer na I. shodu v Trstu ob poudarku, da je religija zasebna stvar vsakega posameznika, izpostavil, da je treba spoštovati njihova verska prepričanja in da »nikdar ne smemo žaliti verskega čustvovanja«. ³⁶

V narodnoradikalni mladini je Kramer videl »levo krilo slovenskih dijaških vrst«, ³⁷ katerega ideje rušijo »stare stavbe liberalizma in klerikalizma«. ³⁸ Jasno jo je distanciral od liberalizma, »ki razpada kakor trhli les«, ³⁹ in poudarjal, da se narodni radikali nikakor niso čutili kot »kri od krvi, narodno-napredne stranke«. ⁴⁰ K temu je istočasno treba pripomniti, da so jih mnogi sodobniki izven njihovih vrst – od katoliško usmerjenih pa do Ivana Cankarja – dejansko označevali za mlado Narodno-napredno stranko. ⁴¹ Odnos narodnih radikalov do te sicer ni bil enoznačen, a vseeno v ključnih pogledih drugačen od drže, ki so jo zavzeli nasproti katoliški in socialnodemokratski stranki. Ne le da je njihovo gibanje vzniknilo v okviru liberalnega društvenega miljeja: kljub deklariranemu nadstrankarstvu tudi niso privoljevali v nikakršno »slogaštvo« in so ostro zavračali tako politični katolicizem kot socialno demokracijo. V slednji so sicer videli nekatere pozitivne lastnosti, ki so jih pogrešali pri Narodno-napredni stranki, del članstva pa je kasneje celo prešel v njene vrste. Toda hkrati jo je zlasti vodstvo

34 »Uvodnik,« 162.

35 Žerjav, »Evolucija, delo, samopomoč,« 28.

36 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 182.

37 »II. shod narodno-radikalnega dijaštva v Celju,« 184.

38 Kramer, »O nalogah naših akademičnih društev,« 94.

39 Kramer, »Akademična podružnica ‚Družbe sv. Cirila in Metoda,« 11. Cit. po Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 184.

40 Kramer, »Triglav,« 133.

41 Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje*, 25.

okrog Žerjava in Kramerja brezkompromisno odklanjalo zaradi njenega internacionalizma in poudarjanja razrednega boja. Narodnega liberalizma, iz čigar kritike so sicer v marsičem izhajali, na drugi strani prvenstveno niso napadali na načelni ravni, temveč so predvsem kritizirali njegovo politično prakso in mu očitali odmaknjenost od ljudskih množic. Od etabliranih liberalnih struktur jih je ločevalo konkretno delo v lastnih društvih in med ljudstvom,⁴² zato jih je morda najustreznejše označiti za radikalno notranjo opozicijo in reformno iniciativo, ki je slovenski liberalizem želela modernizirati in demokratizirati.

Kar se tiče nacionalizma narodnih radikalov, velja poudariti, da je ta bil že v času njihovega prvega shoda jugoslovansko obarvan, kar se je še bolj izrazilo po letu 1909, ko je jugoslovanska ideja povsem zasenčila prej tudi prisotno idejo slovanske vzajemnosti.⁴³ V njihovem narodnopolitičnem konceptu je Slovenec tako bil najprej Jugoslovčan in šele nato tudi Slovan.⁴⁴ Jugoslovanska ideja je med narodnimi radikali bila prisotna skoraj od vsega začetka, pri njej pa je šlo za več kot le strateško naslonitev na širši južnoslovanski okvir ali tedaj popularne trialistične koncepte. Ozirala se je onkraj meja dvojne monarhije in vključevala, četudi ni naglas izražala želje po politični povezavi, prepričanje o usodni povezanosti južnih Slovanov znotraj in zunaj monarhije ter zahtevo po njihovem medsebojnem kulturnem približevanju. Medtem ko je slednja bila izražena že ob obisku narodnoradikalne delegacije na jugoslovanskem dijaškem kongresu v Beogradu leta 1904, pa so resolucije drugega shoda v Celju leta 1907 izjavljale, da narodnoradikalna mladina »smatra kulturno edinstvo jugoslovanskih narodov za potrebno«, pozivajoč k učenju srbsko-hrvaškega in bolgarskega jezika ter povezovanju s preostalim južnoslovanskim dijaštvom.⁴⁵ Kramer je v takšnih prizadevanjih za uresničenje jugoslovanske skupnosti videl garant za duhovno, kulturno in gospodarsko osamosvojitev slovenskega naroda.⁴⁶ Verjel je v neločljivo povezanost slovenskega nacionalnega vprašanja z jugoslovanskim in v tem smislu so bili že v predvojni dobi vsaj deloma položeni ključni idejni temelji za njegovo kasnejšo vztrajno in konsekventno jugoslovansko nacionalno držo.

Omenili smo tudi že vpliv Masaryka in njegove misli na idejno usmeritev narodnih radikalov, ki so sami sebe dejansko razumeli in predstavljali kot Masarykove učence. Sklicevanje na Masaryka je za Kramerja in druge nekdanje narodnoradikalne voditelje ostajalo značilno tudi kasneje, ko so prešli v liberalno

42 Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, 139.

43 Gantar Godina, »Novoslovanska ideja in Slovenci,« 530.

44 Gantar Godina, »Narodno radikalno dijaštvo,« 221.

45 »Resolucije II. shoda nar.-rad. dijaštva,« 142–45. – Gl. tudi Gantar Godina, »Narodno radikalno dijaštvo,« 226.

46 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 185.

strankarsko politiko in se v času prve Jugoslavije tudi zavihteli v njeno vodstvo. Kljub vidni utemeljenosti narodnoradikalnega programa v Masarykovi misli⁴⁷ velja pri tem poudariti pomembno razliko, ki jih je ločevala tako od Masaryka samega kot od kroga slovenskih »masarikovcev«, zbranih okoli dr. Dragotina Lončarja, dr. Antona Dermote in revije *Naši zapiski*. Masaryk je namreč izrecno odklanjal liberalizem, ki je v njegovi misli nastopal kot sinonim za pomanjkanje pravega verskega čuta, za sterilni utilitarizem, ozek racionalizem in materializem ter za liberalni kapitalizem. V svoji ostri kritiki ga je povezoval s točno tistimi vidiki, ki so v veliki meri opredeljevali narodni liberalizem mladočehov in njihovih povojnih dedičev, pa tudi slovenskih naprednjakov: kulturnobojevniškim antiklerikalizmom in borbeno obliko nacionalizma, utemeljeno v narodnostnih bojih stare Avstrije.⁴⁸ Za razliko od slovenskih masarikovcev, ki so verjeli v končno skladnost narodnostnega načela z internacionalizmom, so narodni radikali ostro zavračali kozmopolitizem in internacionalizem, ki so ju očitali katolikom in socialistom.⁴⁹ In nenazadnje: medtem ko se je jedro slovenskih masarikovcev leta 1907 priključilo socialni demokraciji, je narodnoradikalno vodstvo, in z njim tudi Kramer, leta 1909 vstopilo v Narodno-napredno stranko. To se je zgodilo celo dva meseca pred sprejetjem načelnega sklepa, da se starešine, kljub načelu nadstrankarstva, zaradi nujnosti političnega dela za narod lahko vključujejo v politične stranke.⁵⁰ Z vstopom vodstva v politiko je narodnoradikalno gibanje začelo postopoma usihati in postajalo denarno odvisno od NNS.⁵¹ Osip privrženecv se je še povečal z nastopom radikalno protiavstrijsko usmerjenih preporodovcev leta 1912. Uredniki *Omladine* so preporodovska stališča sicer zavrnili, je pa z njimi simpatiziral viden del narodnoradikalnega članstva. Do leta 1914 je narodnoradikalno gibanje zamrlo.

Sklep

Kot eden glavnih narodnoradikalnih voditeljev je Kramer pripadal generaciji liberalnih politikov, ki jo dr. Janko Prunk imenuje »tretja generacija liberalcev,«⁵² in ki so se pričeli politično kaliti na prehodu v 20. stoletje, vrh svoje politične

47 Prim. Gantar Godina, »Let us learn from the Czech Slavs,« 275.

48 Prim. Masaryk, *Světová revoluce*, 564. Urban, »Czech Liberalism,« 284.

49 Prim. Gantar Godina, »Let us learn from the Czech Slavs,« 270, 275.

50 Gantar Godina, »Narodno radikalno dijaštvo,« 222.

51 Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, 85.

52 Prunk, *Zgodovina slovenske politične misli*, 92.

poti pa so dosegli – še vedno relativno mladi – po prvi svetovni vojni. Kot »napredni mladini« so po letu 1923 tvorili nesporno vodilno skupino v svoji stranki in najvplivnejši krog v širšem taboru ter pod vodstvom Kramerja in Žerjava v bistvenih orisih krojili podobo in usmerjali politiko slovenskega liberalizma. V idejnem pogledu je tudi v tem času zanje ostajal osrednja referenca češkoslovaški predsednik Masaryk, ki so ga razglašali za vzor demokratičnega voditelja,⁵³ Češkoslovaško pa postavljali za model sodobne demokracije in družbenega napredka nasploh. Istočasno je treba dejati, da je njihova politična praksa pogosto vidno odstopala od načel in idealov, ki jih je utelešal češkoslovaški predsednik, pri čemer je seveda potrebno upoštevati tudi bistveno drugačne politične razmere v jugoslovanski kraljevini, pa tudi ožje slovenske specifične, zaznamovane s klerikalno-liberalnim spopadom. Brez večjih zadržkov lahko rečemo, da so demokratična načela – tako kot tudi njim nasprotna stran – bili pogosto pripravljeni podrežati trenutnim političnim potrebam, hkrati pa od sodobnikov bili tudi deležni očitkov korumpiranosti. Zaradi obojega so bili tudi tarča kritik znotraj lastnega tabora, katerih najbolj emblematični izraz je bila tista, v kateri je leta 1935 dr. Fran Zwitter oznanil »bankrot slovenskega liberalizma«.⁵⁴

Znotraj razvojnega loka slovenskega liberalizma lahko Kramerja tako umeštim v njegovo poznejšo fazo, ki so jo zaznamovale notranja diferenciacija v več strank in podtokov, poudarjene cepitve in mera idejne dezorientacije ob iskanju prostora in poskusih širitve podporne baze v pogosto turbulentnih okoliščinah jugoslovanske politike. V politično življenje je ob prelomu stoletja vstopil kot reformist, ki je stremel k temu, da bi se liberalna politika usmerila bolj v levo, svojo pot pa zaključil kot zmerno konservativen politik v dobi vsesplošnega odmika od liberalnih idejnih konceptov v poznih tridesetih letih. Kljub vztrajni simbolni navezanosti na masarikovski ideal je za razliko od intelektualcev, ki so tvorili slovensko masarikovstvo, bil vedno v prvi vrsti in predvsem praktičen politik, čigar pot je zaznamovala velika mera prilagodljivosti in pragmatizma – kritiki bi dejali tudi »političnega akrobatstva« in oportunizma. Če izvzamemo načelno protiklerikalno naravnost in temeljno zavezanost jugoslovanski nacionalni ideji, bi težko rekli, da ga je navdihoval nek zaključen in koherenten politični nauk, temveč je bil v idejnem pogledu eklektik. Hkrati pa je, kot bo skušala pokazati tudi pričujoča monografija, vso svojo politično pot in vse do njenega konca ostajal zvest najtemeljnejšim liberalnim političnim načelom parlamentarizma, delitve oblasti, sekularizma, pa tudi prepričanju o možnosti evolutivnega družbenega in

53 Gl. npr. *Jutro* 18, št. 215, 15. 9. 1937, Masaryk je umrl, 1. *Jutro* 12, št. 55, 7. 3. 1931, Albert Kramer, Prezident Masaryk, 2. *Jutro* 11, št. 55, 7. 3. 1930, Osemdesetletnica prezidenta T. G. Masaryka, 1.

54 Zwitter, »Bankrot slovenskega liberalizma,« 303–04.

kulturnega napredka, spodbujenega s postopno, a usmerjeno politiko družbene reforme. Zavaljo politične taktike je tem idealom v praksi znal sicer začasno tudi obrniti hrbet, kar pa nikdar ni označevalo dokončnega preloma z njimi.

Jurij Perovšek

ALBERT KRAMER – SLOVENSKI IN JUGOSLOVANSKI POLITIK V TRIDESETLETJU 1905–1935

Avstrijska doba – prvo obdobje Kramerjevega delovanja

Vstop v družbeno dejavnost in politiko

Ime Alberta Kramerja se je v slovenski javnosti prvič pojavilo v tržaški *Edinosti*, ki je 26. januarja 1905 poročala, da so ga 21. januarja na rednem občnem zboru akademskega društva Tabor v Gradcu izvolili za svojega predsednika.¹ Kramer je tedaj na graški univerzi študiral filozofijo in pravo in v rubriki Listek glasila narodnoradikalnega dijaštva (NRD) *Omladina* v letih 1905–1906 redno poročal o delovanju društva.² Do leta 1909 se je v *Omladini* oglašal tudi z drugimi prispevki. Če o narodnoradikalnem dijaštvu (zajemalo je predvsem visokošolce) kratko povzamemo, je razvijalo kritičnega duha in krčilo pot novi demokratični miselnosti med slovensko inteligenco.³ Stremelo je k emancipacijskem dvigu slovenstva, ki naj politično razbremenjeno in na svobodni idejni

1 *Edinost*, 30, št. 26, 26. 1. 1905, Domače vesti: akad. tehn. društvo »Tabor« v Gradcu, 3.

2 »Vsebina II. letnika ‚Omladine‘,« *Omladina* 2, št. 1 (1905/06): priloga, [2].

3 Kermauner, »Albin Prepeluh – Abditus: njegov idejni razvoj in delo,« 341.

podlagi zagotovi osebno in narodovo svobodo ter njun polni socialni, kulturni in politični razmah.⁴ Kramer je to posebej poudaril v izjavi, ki jo je podal kot predsednik eksekutive narodnoradikalnega dijaštva 25. maja 1906. Izjavil je, da NRD in njegove organizacije »stojе nepremično na stališču, da se *dijaštvo razvijaj in vzgajaj popolnoma samostojno in neodvisno od političnih strank*. To načelo smo si postavili, da si more dijaštvo stvoriti politično prepričanje svobodno vsakega apriorizma in ovirajoče vezi«. V interesu politične izobrazbe in pomena slovenske inteligence je omogočiti nenehno napredovanje slovenskega političnega življenja. »Zato je ta princip trajen in nespremenljiv del našega programa. Ne omaje ga noben nov pojav v slovenski politiki, torej tudi ne reformno stremljenje v narodno-napredni stranki, niti njen sklep, da podpira ljudsko-izobraževalno delo narodno-radikalnega dijaštva.«⁵ Naj še enkrat opozorimo, da je bil Kramer predsednik eksekutive NRD v letih 1905–1908. Leta 1905 je bil podpredsednik I. shoda NRD v Trstu, leta 1907 pa glavni organizator in predsednik II. narodno-radikalnega shoda v Celju. Poleg tega je bil urednik oziroma sourednik IV. in V. letnika (1907/08, 1908/09) *Omladine*, član slovenskega telovadnega društva Sokol v Gradcu, leta 1906 pa tudi glavni ustanovitelj narodnoradikalnega ferialnega akademskega društva Skala za Štajersko; društvo ni zaživelo, ker oblasti niso potrdile njegovih pravil.⁶ V akademskem letu 1907/1908 je študij nadaljeval v Pragi,⁷ kjer je deloval med slovenskimi študenti.⁸ Pozno jeseni 1907 je v študentovskem narodnoradikalnem društvu Adrija⁹ osnoval časnikarski odsek. Odsek je imel tudi nalogo političnega kluba.¹⁰ Delovanje Adrije se je dotikalo tudi razmer med jugoslovanskimi študentovskimi društvi v Pragi.¹¹ Štirinajstega aprila 1910 so Kramerja na Karlovi univerzi v Pragi promovirali za doktorja prava.¹² Ob promociji so v *Omladini* zapisali, da je veliko

4 O Kramerjevih idejnih, socialnih in narodnopolitičnih pogledih, ki jih je oblikoval v času, ko je deloval v okviru narodnoradikalne mladine, gl. Perovšek, »Extra Jugoslaviam non est vita«, 355–61.

5 *Edinost*, 31, št. 148, 30. 5. 1906, Domače vesti: Kramer, Eksekutiva narodno-radikalnega dijaštva, 2. *Slovenec*, 34, št. 124, 31. 5. 1906, Dnevne novice: iz liberalnega cirkusa, 3. »Eksekutiva narodno-radikalnega dijaštva«, *Omladina* 3, št. 3 (1906): 44–45. Gl. tudi *Spomini Josipa Breznika*, 70, 113.

6 Perovšek, »Extra Jugoslaviam non est vita«, 354–55. *Edinost*, 31, št. 301, 1. 11. 1906, Društvene vesti in zabave: »Sokol«, slov. tel. društvo v Gradcu, 3. Kramerjevo delo v NRD je omenil tudi *Slovenec*, 34, št. 161, 17. 7. 1906, Štajerske novice: prvi štajerski počitniški shod slovenskega radikalnega dijaštva 14. malega srpana 1906, 1–2.

7 Prim. *Slovenski narod* 40, št. 262, 12. 11. 1907, Slovensko dijaštvo proti »kulturnemu delu« S. L. S., 1.

8 Prav tam.

9 Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje*, 23.

10 *Omladina* 4, št. 8 (1907): 148, V »Adriji«.

11 Prim. *Slovenski narod*, 41, št. 100, 29. 4. 1908, Poslano, 4.

12 *Edinost*, 35, št. 103, 14. 4. 1910, Domače vesti: promocija, 2. Gl. tudi *Slovenski narod*, 43, št. 80, 11. 4. 1910, Dnevne vesti: promocija, 2.

dolžna naša struja tovarišu dr. Kramerju. Z veliko vnemo se je ves čas udeleževal dijaškega življenja, z veliko pridnostjo in velikimi uspehi je delal za našo strujo. Bil je kot 3 letni predsednik eksekutive nar.-rad. dijaštva in urednik 'Omladine' izredno spreten in splošno priznavan besednik naše struje. Kot predsednik eksekutive je veliko pripomogel k lepo uspelemu in obenem za razvoj naše struje izredno važnemu II. shodu nar.-rad. dijaštva v Celju. Pa še eno nad vse dragoceno zapuščino daje nar.-rad. dijaštvu tov. dr. Kramer: on je podal poleg drugih tovarišev nov dragocen dokaz, da široko in globoko zasnovani program nar.-rad. dijaštva ni bil slamnati ogenj dijaške fantazije, ampak, da v resnici temelji v čistem idealizmu našega dijaštva in njegovi močni dobri volji. Naša struja je zahtevala vedno od dijaka poleg drugega, vsestranskega znanja, znanja in zopet znanja in mu poleg tega vcepljala vedno in vedno ono demokratsko načelo, ki zahteva od svobodnega inteligenta, da se skuša povsod uveljaviti. Temu je kot dijak zadostil tov. dr. Kramer kar najlepše.¹³

Kramer je svoje delovanje v narodnoradikalnem gibanju zaključil leta 1909, ko je 2. februarja z več vidnimi člani gibanja vstopil v Narodno napredno stranko na Kranjskem.¹⁴ Njihov vstop v NNS so v gibanju, kljub njegovemu odklonilnemu odnosu do političnega strankarstva in kritiki liberalne stranke, 6. aprila 1909 podprli s trditvijo, da sta za starešine nastopili potreba in dolžnost političnega dela za kulturni in gospodarski napredek naroda, medtem ko narodnoradikalna mladina še naprej ostaja nadstrankarska.¹⁵ Vzrokov, ki so privedli do takega korenitega preobrata v ravnanju dotedanjih narodnoradikalnih voditeljev, lahko naštejemo več. Na sestanku ljubljanskih strešin narodnoradikalnih društev 29. januarja 1909 so ugotovili, da prevlada katoliških narodnjakov, vladni pritisk in potreba po odločnem odporu nemštvu kličejo k zbiranju naprednih političnih struj. Politična nedejavnost ni dopustna, kajti zlasti »naša doba nujno zahteva naprednega političnega dela, sicer zasede klerikalizem celo domovino. Čakati 10, 20 let ne smemo, ker smatramo, *da se usoda našega naroda v tej državi odloči v bližnjih 2 desetletjih*, in v tej dobi, ko se odloči naš, biti ali nebiti? ne smemo pustiti klerikalizma brez kontrole in protitežja.« Zato so ljubljanski starešine – najvidnejši med njimi so bili Kramer, Gregor Žerjav, Adolf Ribnikar in Josip Breznik – sklenili, da vstopijo v NNS.¹⁶ Stranka jim sicer ni bila

13 Grahar, »Dva naša,« *Omladina* 7, 54–55.

14 *Slovenski narod*, 42, št. 26, 3. 2. 1909, Shod zaupnikov narodno napredne stranke, 1. Gl. tudi *Spomini Josipa Breznika*, 92.

15 Gantar Godina, *Masaryk in masarykovstvo*, 84. Gl. tudi »Izjava,« *Omladina* 6, št. 1 (1909): 11–12. *Spomini Josipa Breznika*, 92–93.

16 Starešina, »Ljubljanski starešine narodno-radikalnih društev,« *Omladina* 5, št. 11 (1909): priloga Razno, [1].

simpatična zaradi svojega nedemokratskega in meščanskega obeležja. Vendar jim ni kazalo drugega kot vstopiti vanjo z namenom, da jo preoblikujejo v smislu svojega narodnoradikalnega programa.¹⁷ S tem so našli tudi vidnejši položaj v slovenskem družbenem in političnem življenju. Pomembno vlogo pri njihovem vstopu v NNS je imel njen tedanji načelnik, sicer predstavnik strankinih »stari-nov«, Ivan Hribar. Bil je bolj demokratičen kot večina njegove generacije in bolj odprt za nove ideje. Uspelo mu je, da se je večina prihajajoče generacije nazadnje le vključila v za katoliško Vseslovensko ljudsko stranko (VLS) zaostajajočo napredno politično organizacijo.¹⁸ Po vstopu v NNS je njenim »mladinom« uspelo preoblikovati in demokratizirati nekatere vidike njenega delovanja. Strankinih zaupnikov ni več imenoval izvršilni odbor, ampak so jih volila njena politična društva. Ustanavljali so tudi nova politična in izobraževalna društva ter zadruge. Pripravljali so številne shode, na katerih so dosledno govorili proti vladi in katoliškim narodnjakom. Uredili so delovanje strankinega tajništva in pripravili načrt za strankino blagajno in pobiranje strankinega davka.¹⁹ – Tu naj še omenimo, da so Kramerjeve prve politične nastope v času, ko je deloval v NRM, v javnosti omenili tudi v strankarskem političnem tisku. Socialnodemokratski *Rdeči prapor* je 12. oktobra 1906 poročal, da je na političnem shodu, ki sta ga 30. septembra v Trbovljah sklicala državnozborski poslanec dr. Anton Korošec in štajerski deželnozborski poslanec ter trboveljski župan Ferdinand Roš, »neki Kramer« predlagal resolucijo, da v Hrastniku v šoli poučujejo nemško in slovensko. Resolucijo so sprejeli.²⁰ Enajstega maja 1907 je poročal, da je na shodu, ki sta ga 5. maja v Loki pri Zidanem mostu sklicala deželnozborski in državnozborski poslanec Alfred Moscon in Roš, v razpravi sodeloval tudi »visokošolec Kramer«.²¹ Kramer je nastopil tudi na Roševih predvolilnih shodih, ko je ta kot predstavnik štajerske napredne Narodne stranke (NS) kandidiral na volitvah v državni zbor 14. maja 1907. O tem je poročalo celjsko naprednjaško glasilo *Narodni list*.²² Poročalo je tudi o Kramerjevem pozdravu celjskim, brežiškim in zagorskim Sokolom na njihovem zletu 26. julija 1908 v Hrastniku, ki ga je izrekel kot predstavnik trboveljskega gasilskega društva.²³ Na straneh *Narodnega lista* se

17 *Spomini Josipa Breznika*, 92.

18 Melik, *Slovenci 1848–1918*, 555. Grdina, *Ivan Hribar*, 60. – Pri sicer uveljavljenem izrazu »liberalen«, »liberalno« največkrat uporabljamo izraz »napreden«, »napredno«, saj se je ta del slovenske politike čutil kot »napreden«. Tako se je tudi strankarsko poimenoval in samooznačeval v političnem govoru. – Prim. Perovšek, »*Napredna fronta*«, 19–20.

19 *Spomini Josipa Breznika*, 93–94.

20 *Rdeči prapor*, 9, št. 41, 12. 10. 1906, Shodi: Trbovlje, 5–6.

21 *Rdeči prapor*, 10, št. 44, 11. 5. 1907, Shodi: Loka, 3.

22 *Narodni list*, 2, št. 23, 16. 5. 1907, Dnevne novice: v petek dne 10. t. m. in v nedeljo dne 12. t. m., 3.

23 *Narodni list*, 3, št. 31, 30. 7. 1908, Zveza narodnih društev: sokolski zlet v Hrastniku, 5.

je pojavil še 16. junija 1910, ko je poročal, da je 12. junija 1910 predaval v hrastniškem Slovenskem delavskem podpornem društvu.²⁴ O tem je pisal tudi drugi celjski naprednjaški list *Narodni dnevnik*.²⁵ Že 11. januarja 1909 pa je sporočil, da so Kramerja 3. januarja izvolili za enega od pokroviteljev moške Ciril-Methodove podružnice v Trbovljah.²⁶

V Narodno napredni stranki

Po vstopu v NNS je Kramer hitro prevzel viden položaj v strankinem delovanju. Petindvajsetega junija 1910 je vodilni napredni politični list *Slovenski narod* sporočil, da je njegovo uredništvo v različnih mestih postavilo svoje posebne poročevalce, na Dunaju, v središču države, pa ustanovilo posebno redakcijsko izpostavo, ki jo bo vodil dr. Albert Kramer. Doslej so slovenski časopisi za poročevalce imeli skoraj samo češke časnikarje, ki so jim bolj mimogrede posredovali poročila, dostikrat pa so imeli težave, ker naših razmer niso dobro poznali.

V osebi gosp. dr. Alberta Kramerja bo imel sedaj ‚Slovenski Narod‘ na Dunaju *Slovenca* za zastopnika, ki pozna natančno vse naše razmere in potrebe in bo torej veliko uspešnejše in tudi v dosti večjem obsegu oskrboval poročanje za naš list. Dana so torej jamstva, da bo imel ‚Slovenski Narod‘ najboljša poročila o vseh važnejši dogodkih, in sicer poročila, ki bodo urejevana po potrebah in koristih *slovenskega naroda*, s čimer bo občinstvu [javnosti – op. J. P.] gotovo najbolje ustrezno in bo to tudi slovenski stvari sploh na korist.²⁷

Kramer je *Narodovo* napoved uresničil. S poročili z Dunaja je pričel konec junija 1910.²⁸ Vsak večer je z uredništvom v Ljubljani opravil najprej šest, nato pa, zaradi stroškov, po štiri telefonske pogovore.²⁹ Novice je prejemal tudi na domu. Poročevalcem je bil na osebno razpolago med 18.00 in 19.00, telefonsko pa med 13.00 in 14.30 ter zvečer, razen med pogovori z Ljubljano, od 20.00 do 23.00.³⁰ Politično življenje na Dunaju in v državi je pozorno spremljal in redno poročal o vrsti vprašanj, ki jih je porajal razvoj na notranje- in tudi zunanjepolitičnem

24 *Narodni list*, 5, št. 24, 16. 6. 1910, Celjski okraj: iz Hrastnika, 5.

25 Prim. tudi *Narodni dnevnik*, 2, št. 130, 11. 6. 1910, Štajerske novice: Hrastnik, 3. *Narodni dnevnik*, 2, št. 133, 15. 6. 1910, Štajerske novice: iz Hrastnika, 3.

26 *Narodni dnevnik*, 1, št. 7, 11. 1. 1909, Društvene vesti: na občnem zboru moške Ciril-Methodove podružnice v Trbovljah, 4.

27 *Slovenski narod*, 43, št. 142, 25. 6. 1910, Važna preuredba »Slovenskega Naroda«, 2.

28 Prim. *Slovenski narod*, 43, št. 146, 1. 7. 1910, Najnovejše vesti. – Brzjavna in telefonska poročila »Slov. Narodu«, [Albert Kramer], Obstrukcija Jugoslovancov; Kompromis sklenjen; Ploj v odsek; Italijanska fakulteta; Minister Stürgkh; Vuković v odseku, 1.

29 *Spomini Josipa Breznika*, 91.

30 *Slovenski narod*, 43, št. 178, 18. 7. 1910, Naš dunajski urednik dr. Albert Kramer, 3.

področju. Ivan Hribar se ga je spominjal kot spretnega časnika.³¹ Svoja poročila je povezoval s širšo analizo obstoječih političnih položajev. Bralci *Slovenskega naroda* in slovenska javnost so bili dobro seznanjeni z dogajanjem v Avstriji. Lahko bi rekli, da je nekako »v malem« celo zapisoval avstrijsko politično zgodovino iz let 1910–1914.

Iz številnih poročil, ki jih je Kramer prispeval med svojim delom na Dunaju, naj omenimo nekatere poudarke, s katerimi je opozoril na značilnosti političnih razmer in ravnanje posameznih dejavnikov. Ko je spremljal vprašanje ustanovitve italijanske pravne fakultete v Trstu, ki so ji odločno nasprotovali slovenski in hrvaški poslanci in je leta 1910 zapletlo razmere v državnem zboru,³² je opozoril na govor hrvaškega poslanca Antuna Vukovića viteza Vučjidskega. Vuković je poudaril, da bi italijanska fakulteta omogočila dosledno organizacijo in kontinuiteto italijanskih prizadevanj za priključitev primorskih dežel k Italiji, ne preprečiti njene ustanovitve pa bi pomenilo »sankcionirati umor na lastnem narodu« – »prezirajoč pravice in interese Jugoslovanov, ki so faktični lastniki Primorja«.³³ V avstrijski dobi vprašanja niso rešili.³⁴ Cesarjevo znano nepotrditve šeste izvolitve Ivana Hribarja za ljubljanskega župana istega leta je označil z oceno v dunajskih političnih krogih, da se kaj takega v avstrijski zgodovini še ni zgodilo. V Avstriji se še ni tako postopalo proti mestni avtonomiji. Hribarjev primer se ne more primerjati z nepotrditvijo izvolitve dr. Jana Podlipnega za praškega župana in dr. Karla Luegerja za dunajskega leta 1895, saj sta bila takrat oba izvoljena prvič, Hribar pa je bil šestič.³⁵

Leto 1911 so zaznamovale volitve v državni zbor. Kramer je svoja poročila pred volitvami, 13. junija, in po njih povezoval z razmerami na Slovenskem in v kulturnoboju tonu obračunal z VLS. Izjavljal je, da bodo »klerikalci«, ki ne poznajo ideje narodne solidarnosti, v volilnem boju brez pomislekov zanetili nevarni ogenj političnih strasti.³⁶ Izločajo »slovenski volilni boj takorekoč iz evropske dostojnosti«.³⁷ Svaril je, da volitve bolj kot kdaj prej zahtevajo preudarnost slovenskih volivcev, ki naj odločijo, ali »napoči za naš narod doba gospodarskega, kulturnega in socialnega napredka, ali pa se zadovoljijo s tem, da se izroči

31 Hribar, *Moji spomini*, 2, 330.

32 O tem Rahten, *SLS v dunajskem parlamentu*, 102–05. Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci*, 176–77.

33 *Slovenski narod: večerna izdaja*, 43, št. 152, 4. 7. 1910, [Albert Kramer], Govor poslanca Vukovića v proračunskem odseku, 1. Prim. tudi Knaflič, *Vseučilišče v Trstu!*, 10–11.

34 Prim. Pierazzi (i. e. Pirjevec), »Problem slovenske univerze v Trstu«, 255–61.

35 *Slovenski narod*, 43, št. 243, 23. 8. 1910, Najnovejše vesti. – Brzobjavna in telefonska poročila »Slov. Narodu«: [Albert Kramer], Nepotrditve župana Ivana Hribarja, 1.

36 *Slovenski narod*, 44, št. 74, 31. 3. 1911, [Albert Kramer], Nove volitve, 1.

37 *Slovenski narod*, 44, št. 123, 29. 5. 1911, [Albert Kramer], Obljube in dejanja, 1.

slovensko ljudstvo okovom onih temnih sil, ki ovirajo vse[,] kar je prosvitljena moderna doba človeštvu pridobila». ³⁸ Po veliki volilni zmagi VLS³⁹ je ugotovil, da slovenski narod »danes skoraj edini še veruje v odrešilno moč klerikalizma«. ⁴⁰ Politiko VLS na domačih tleh in v dunajskem parlamentu je kritično obravnaval tudi ob drugih priložnostih. ⁴¹ Na katoliški strani so kasneje nekajkrat obtožujoče spomnili na njegova poročila – »pisana samo v duhu fanatičnega strankarja«. ⁴²

Ko je v letih 1912–1913 prišlo do najpomembnejšega preloma tistega časa⁴³ – balkanskih vojn, je Kramer v Ljubljano pošiljal poročila, ki mu jih je posredovalo srbsko poslaništvo in so se bistveno razlikovala od Osmanskemu cesarstvu prijaznega pisanja nemških listov. ⁴⁴ Ob začetku prve balkanske vojne je zapisal, da se pričinja »krvava igra za srečo in bodočnost krščanskih narodov na Balkanu«. Na tem prostoru se bje boj med otomanskim zavojevalnim načelom, barbarstvom in krivico, in moderno organizacijsko idejo, ki je nujni predpogoj vsakega kulturnega in gospodarskega napredka. »Zopet gleda Evropa na krvava polja tam na Balkanu, v imenu človečnosti moramo upati, da ga ni naroda, katerega simpatije bi ne bile v taboru združenih krščanskih armad.« ⁴⁵ Po porazu Osmanskega cesarstva in sklenitvi miru 30. maja 1913 je poudaril, da je Turčija prenehala biti evropska država in da je njena vloga na kontinentu končana. ⁴⁶ Po prvi vojni je še poudaril, da je jugoslovansko vprašanje potisnila v ospredje državnega interesa in predstavlja eno najpomembnejših življenjskih vprašanj monarhije. ⁴⁷ Rešila bi ga trialistična preureditev monarhije z oblikovanjem jugoslovanske državnopravne enote. ⁴⁸ Drugo balkansko vojno, ki jo je začela Bolgarija z napadom na Srbijo, je označil za »klanje med [nekdanjimi – op. J. P.] zavezniki, ki je celi Evropi v posmeh in škandal«. ⁴⁹ Spomnil je na anekdoto, ki

38 *Slovenski narod*, 44, št. 134, 12. 6. 1911, [Albert Kramer], Pred odločitvijo, 1.

39 Melik, *Volitve na Slovenskem*, 306.

40 *Slovenski narod*, 44, št. 142, 22. 6. 1911, [Albert Kramer], Nova doba?, 1.

41 Prim. *Slovenski narod*, 44, št. 258, 9. 11. 1911, [Albert Kramer], Državni zbor, 1. *Slovenski narod*, 45, št. 151, 5. 7. 1912, [Albert Kramer], Državni zbor, 1. *Slovenski narod*, 46, št. 133, 13. 6. 1913, [Albert Kramer], Državni zbor, 1. *Slovenski narod*, 46, št. 137, 18. 6. 1913, [Albert Kramer], Državni zbor, 1.

42 *Slovenec*, 48, št. 73, 31. 3. 1920, O političnem poštenju in kramariji, 1. Gl. tudi *Slovenec*, 47, št. 198, 29. 8. 1919, France Svetlič, Sovražniki države, 1. *Večerni list*, 2, št. 70, 27. 3. 1920, Pismo iz Srbije, 1.

43 Prim. Melik, *Slovenci 1848–1918*, 560.

44 *Spomini Josipa Breznika*, 167. – O tedanjih pogledih na prvo (Črna gora, Srbija, Bolgarija, Grčija proti Osmanskemu cesarstvu, oktober 1912–maj 1913) in drugo (Srbija, Črna gora, Grčija in Romunija proti Bolgariji, junij–avgust 1913) balkansko vojno na Slovenskem Rahten, *Jugoslovanska velika noč*.

45 *Slovenski narod*, 45, št. 240, 18. 10. 1912, [Albert Kramer], Zgodovinski dan, 1.

46 *Slovenski narod*, 46, št. 123, 2. 6. 1913, [Albert Kramer], Mir na Balkanu, 1.

47 *Slovenski narod*, 46, št. 114, 21. 5. 1913, [Albert Kramer], Državni zbor, 1.

48 *Slovenski narod*, 47, št. 140, 23. 6. 1914, [Albert Kramer], Po celovškem shodu, 1.

49 *Slovenski narod*, 46, št. 150, 3. 7. 1913, [Albert Kramer], S peresom in mečem, 1.

je ponazarjala bolgarsko-srbsko sovraštvo. »Vsemogočni gospod [je] pristopil k Bolgaru ter mu obljubil dati, vse kar si želi. Pripomnil pa je: Srbu dam dvojno tega, kar dobiš ti. Bolgar se je zamislil. Naenkrat so mu zaiskrile oči. „Gospod iztakni mi eno oko.“⁵⁰ Po bolgarskem porazu in sklenjenem miru 10. avgusta 1913 je ocenil, da so vzpostavili ravnotežje na Balkanu. Hegemonija katerekoli od balkanskih držav je izključena, s tem pa se odpira možnost oblikovanja balkanske konfederacije.⁵¹

Kramer je obenem še naprej spremljal parlamentarno življenje in sprotne politične razmere. Posebej se je ustavil ob odgoditvi zasedanja državnega zbora, za katero se je 16. marca 1914 po obstrukciji Češke državnopravne napredne stranke »za nedoločen čas« odločil predsednik vlade grof Karl von Stürgkh.⁵² Oprl se je na § 14 t. i. decembrske ustave, ki je izvršni oblasti dajal pravico razglašanja zakonov brez poprejšnjega soglasja državnega zbora.⁵³ Kramer je v Stürgkhovem dejanju videl globoko rano, ki jo je zadal avstrijskemu parlamentarizmu.⁵⁴ Poudaril je potrebo po spremembi državne ustave, ki bi vsem narodom zagotovila enake dolžnosti, pravice in svoboščine. Drugače za državo ni zdravila in jo čakata razpad in poguba.⁵⁵ Tedaj še nič ni kazalo na bližnjo katastrofo,⁵⁶ a bližal se je sarajevski 28. junij, atentat na prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo soprogo Sofijo Hohenberško, ki je na začetku poletja 1914 pretresel monarhijo in sprožil svetovno vojno. Kramer je neposredno po atentatu precej pisal o različnih možnostih izbruha vojne ali ohranitve miru in ob tem izrazil avstrijsko patriotično stališče.⁵⁷

Poleg poročanja za *Slovenski narod* je bil Kramer v dunajskih letih dejaven še na drugih področjih. Bil je parlamentarni dopisnik *Edinosti*, zagrebške *Riječi* in splitske *Svobode*. Na Vseslovanskem časnikarskem kongresu, 12. in 13. julija 1911 v Beogradu, so ga izvolili za namestnika predstavnika Društva slovenskih časnikarjev Antona Trstenjaka v odboru Vseslovanske časnikarske zveze. Na kongresu 28. in 29. junija 1912 v Pragi pa za slovenskega tajnika zveze. V študentovskem društvu Slovenija je vodil Politično-parlamentarni seminar

50 *Slovenski narod*, 46, št. 153, 7. 7. 1913, [Albert Kramer], V usodnem trenutku, 1. – O slovenskih pogledih na Bolgare v času balkanskih vojn Perovšek, »Slovenski pogled na Bolgare in Bolgarijo,« 366–69.

51 *Slovenski narod*, 46, št. 185, 13. 8. 1913, [Albert Kramer], Balkanska zveza rediviva, 1.

52 Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 181.

53 Prav tam, 114.

54 *Slovenski narod*, 47, št. 63, 18. 3. 1914, [Albert Kramer], Končano je, 1.

55 *Slovenski narod*, 47, št. 52, 17. 3. 1914, [Albert Kramer], Odgoditev državnega zbora, 1. – O Kramerjevem pogledu na avstrijski parlamentarizem tudi Perovšek, »Extra Jugoslaviam non est vita,« 362–63.

56 Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 98.

57 Perovšek, *Slovenci in slovanski svet*, 62–64, 68.

in za seznanitev o južnoslovanskih razmerah v sporazumu s srbskim poslaničkom na Dunaju dr. Jovanom Jovanovićem ter češkim državnozborskim poslancem dr. Tomášem Garriguom Masarykom izdajal politično revijo *Südslavische Rundschau*. Revija je kmalu pridobila ugled. Kramer je kot izdajatelj in sourednik sodeloval še v reviji napredno usmerjenih izobražencev *Veda*, ki je izhajala v Gorici. Potoval je tudi na Balkan in stopil v stik z narodnimi političnimi organizacijami v Bosni, Dalmaciji in na Hrvaškem.⁵⁸ Leta 1912 je 24. in 25. avgusta v rojstnih Trbovljah sodeloval na obeleženju petindvajsetletnice trboveljskega gasilskega društva in poudaril načelo nepolitičnosti gasilske organizacije.⁵⁹

Po začetku svetovne vojne se je Kramer avgusta 1914 vrnil v Ljubljano in kot urednik nadaljeval delo pri *Slovenskem narodu*.⁶⁰ Izkazal se je za duhovitega člankarja in dobrega organizatorja.⁶¹ Po njegovi zaslugi so bili bralci dobro seznanjeni s položajem na bojiščih in v monarhiji.⁶² Obenem je sledil misli o nujnosti jugoslovanske (trialistične) državne združitve in pomembno vplival na *Narodovo* podporo Majniški deklaraciji, politiki Jugoslovanskega kluba (JK) in deklaracijskemu gibanju.⁶³ Ko je 30. maja 1917 državni zbor ponovno začel zasedati in je predsednik JK Anton Korošec prebral deklaracijo, je poročal za *Slovenski narod* in ves junij ostal na Dunaju.⁶⁴ Leta 1917 je postal pri *Slovenskem narodu* že nenadomestljiv.⁶⁵ V tem letu so ga pritegnili tudi v Izvrševalni odbor NNS.⁶⁶ Glavno uredništvo *Naroda* je prevzel po upokojitvi dotedanjega glavnega urednika Miroslava Malovrha 1. januarja 1918, kar mu Malovrh ni mogel odpustiti.⁶⁷ Postal je pomemben predstavnik in oblikovalec napredne politike. V strankarskem pogledu je bilo ključno njegovo stališče, ki ga je 25. aprila 1917 izrekel štajerskemu naprednemu politiku Vekoslavu Spindlerju. Oporekal je misli,

58 Pirjevec, »Kramer Albert,« 554. *Slovenski narod*, 44, št. 161, 15. 7. 1911, Vseslovanski časnikarski kongres v Belgradu, 3. *Slovenski narod*, 44, št. 278, 2. 12. 1911, Društvena naznanila: dunajska »Slovenija«, 6. *Slovenski narod*, 45, št. 146, 28. 6. 1912, Telefonska in brzojavna poročila: kongres žurnalistov, 6. *Slovenski narod*, 46, št. 115, 23. 5. 1913, Dnevne vesti: »Südslavische Rundschau«, 3. *Dan*, 2, št. 505, 23. 5. 1913, Dnevni pregled: »Südslavische Rundschau«, 2. *Slovenec*, 41, št. 116, 24. 5. 1913, Dnevne novice: »Südslavische Rundschau«, 5. *Narodni list*, 8, št. 22, 29. 5. 1913, Beležke: »Südslavische Rundschau«, 2. Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 94. *Spomini Josipa Breznika*, 161.

59 *Slovenski narod*, 45, št. 195, 27. 8. 1912, Štajersko, 1. *Slovenski narod*, 45, št. 196, 28. 8. 1912, Občni zbor »Zveze spodnještajerskih požarnih bramb«, 1.

60 Pirjevec, »Kramer Albert,« 554.

61 Hribar, *Moji spomini*, 2, 330.

62 *Spomini Josipa Breznika*, 184.

63 Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, 34, 112, 113, 129, 132, 133–34, 144, 166. *Spomini Josipa Breznika*, 194–97.

64 *Spomini Josipa Breznika*, 197–98.

65 Prav tam, 184–85.

66 Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 148.

67 Pirjevec, »Malovrh Miroslav,« 39. *Spomini Josipa Breznika*, 185.

da bi napredna stran zaradi nedejavnosti med vojno izjavila, da njena politična organizacija ne obstaja. S tem bi se vnaprej odrekla pravici, da bi v prihodnje glede razvoja narodnih razmer še imela kako besedo. Nasproti katoliški strani bi izgubila vsak vpliv, ki ga tudi morebitne spremenjene razmere ne bi popravile.⁶⁸ V začetku leta 1918 je sodeloval pri obravnavi vprašanja o oblikovanju enotne slovenske politične stranke, ki jo je zagovarjal načelnik štajerske Narodne stranke dr. Vekoslav Kukovec. Vodstvo NNS njegovi zamisli zaradi obstoječih idejnih razlik na Slovenskem ni bilo naklonjeno.⁶⁹ Kramer je stališče strankinega vodstva posredoval na shodu zaupnikov NS 13. januarja 1918 v Mariboru. Predlagal pa je, da bi ustanovili enotno vseslovensko napredno stranko.⁷⁰ Tako stranko – Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS) – so nato ustanovili 29. in 30. junija v Ljubljani.⁷¹ Glavno delo za njeno ustanovitev je opravil Kramer.⁷² Za stranko je pripravil organizacijski statut in vse podrobnosti glede volitev v strankin izvrševalni odbor ter tvorno sodeloval na njenem ustanovnem zboru. Zbor ga je izvolil za namestnika tajnika JDS dr. Pavla Pestotnika.⁷³ V tistem obdobju je bil prepričan, da bo prihodnja slovenska politika temeljila na načelu medsebojnega spoštovanja, lojalnosti in poštenosti. Naša bodočnost mora biti »tudi v strankarskem oziru lepša, kakor je bila naša preteklost«, je v imenu Izvrševalnega odbora NNS dejal v nagovoru predsedniku Jugoslovanskega kluba in načelniku VLS Korošcu ob njegovem obisku v Ljubljani 23. in 24. marca 1918.

Vaše in Vaših tovarišev delovanje nas je učilo zaupanja v sebe samega, nas je učilo pozabiti žalostno dobo bratomornega boja, učilo, da nas mora spajati velika ljubezen brez razlike v svetovnem nazoru in da nas mora ta velika ljubezen zbrati v trdno celoto. [...] Danes, ko stojimo bok ob boku v boju proti skupnemu sovražniku, ko si zremo oko v oko kot bratje, ali si morete predstavljati, da se bomo bojevali še kdaj drug proti drugemu po starih strupenih metodah?⁷⁴

Kmalu po ustanovitvi JDS se je začela pot Slovencev v jugoslovansko državo. Kramer jo je prehodil kot član predsedstva Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro v Ljubljani in tajnik za Slovenijo v Narodnem vijeću Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (Narodno vijeće) – nadstrankarskih političnih

68 Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, 111–12.

69 *Slovenski narod*, 51, št. 4, 5. 1. 1918, Jednotna stranka?, 1.

70 *Slovenski narod*, 51, št. 13, 16. 1. 1918, Shod zaupnikov štajerske Narodne stranke v Mariboru, 1.

71 O ustanovitvi JDS Perovšek, »Ustanovitev JDS«, 477–505. Perovšek, *Na poti v moderno*, 193–222.

72 *Spomini Josipa Breznika*, 217.

73 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 35. Perovšek, »Ustanovitev JDS«, 494–95, 497. Perovšek, *Na poti v moderno*, 211–12, 215.

74 *Slovenski narod*, 51, št. 69, 26. 3. 1918, Praznik slovenskega ženstva, 2.

teles, ki sta od poletja oziroma jeseni 1918 vodili boj Slovencev in habsburških Jugoslovancev za samoodločbo in ustanovitev neodvisne, izven avstro-ogrskega okvira oblikovane jugoslovanske države.⁷⁵ V »prevratni dobi« – času od odhoda Slovencev iz habsburške monarhije 29. oktobra 1918 in oblikovanja Države SHS ter njene združitve s Kraljevino Srbijo v Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljestvo SHS) 1. decembra 1918 – je opazno deloval v procesu jugoslovanske državne združitve. Kot slovenski tajnik Narodnega vijeća je pritiskal na Narodno vladu Slovencev, Hrvatov in Srbov (Narodna vlada) v Ljubljani, naj se čim prej odloči v vprašanju jugoslovanske združitve, kar je dejansko pomenilo pritisk, da podpre takojšnje združenje Države SHS s Kraljevino Srbijo na monarhistični podlagi.⁷⁶ Bil je tudi med tistimi politiki, ki so odločilno prispevali, da je delegacija Narodnega vijeća 1. decembra 1918 privolila v unitaristično in monarhistično izpeljavo jugoslovanske združitve.⁷⁷ »Prevratna doba« mu je odprla vrata v svet visoke politike in državnih odločitev. Eden najpomembnejših slovenskih voditeljev tistega časa, ljubljanski knezoškof dr. Anton Bonaventura Jeglič, mu je tedaj namenil takole oznako: »Intelligenten liberalec«.⁷⁸

Jugoslovanski politični vzpon

Kramerjeva ključna narodnopolitična in idejna vodila

V Kraljestvu SHS (od jeseni 1920 Kraljevini SHS in od 3. oktobra 1929 Kraljevini Jugoslaviji) se je začel Kramerjev politični vzpon. Tedaj je na različnih visokih političnih položajih polno izrekal in uresničeval svoje idejne in narodnopolitične nazore ter se uvrstil med vodilne slovenske politike kraljeve Jugoslavije.

Kramer je že na začetku svoje jugoslovanske politične poti poudaril ključna vodila, ki so zaznamovala njegovo delovanje v prvi jugoslovanski državi. Osnovno vodilo je bila absolutna podpora jugoslovanskemu narodnemu in državnemu unitarizmu. Svoje jugoslovansko prepričanje, ki ga je ločeval od velikosrbske ideje, je izrazil že v avstrijskem času.⁷⁹ V jugoslovanski državi, v kateri je napredna stran svojo politiko poudarjeno gradila na jugoslovanstvu – v

⁷⁵ Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, 31–45, 67–75.

⁷⁶ Prav tam, 257–58.

⁷⁷ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 97–99.

⁷⁸ Jegličev dnevnik, 768. – O Jegličevih odnosih s Kramerjem gl. prav tam, 766, 772 in poglavje Janeza Šumrade, op. 51 na strani 156.

⁷⁹ Perovšek, »Extra Jugoslaviam non est vita«, 364–65.

nacionalnem pogledu na načelu, da so Slovenci, Hrvati in Srbi le »plemena« enotnega jugoslovanskega naroda,⁸⁰ ji je že v njenih ustanovnih letih omogočil učinkovito politično podlago. Bil je eden najpomembnejših utemeljiteljev vsedržavne Jugoslovanske demokratske stranke oziroma Demokratske stranke (DS) spomladi 1919.⁸¹ JDS (DS) je bila eden od glavnih dejavnikov sprejetja unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave 28. junija 1921.⁸² Ko se je po razcepu v DS marca 1924 izoblikovala nova Samostojna demokratska stranka (SDS), v katero so se vključili tudi slovenski demokrati, je bila ta, v obdobjih, ko je bila na oblasti, ključna nosilka politike jugoslovanskega unitarizma. Njena temeljna predstavnik na Slovenskem sta bila Gregor Žerjav in Albert Kramer, ki sta po razhodu med »starini« in »mladini« v slovenskem delu JDS leta 1923 prevzela vajeti slovenske napredne politike.⁸³

Tako kot Žerjav se je tudi Kramer zavedal, da naprednjaki politično občutno zaostajajo za katoliškim taborom. Kljub trajni zazrtosti v katoliško-naprednjaški kulturni boj pa lahko opozorimo, da so bili odnosi med njim in katoliškim prvakom Korošcem v ustanovni dobi jugoslovanske države zelo dobri.⁸⁴ »V prvi vladi nove Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev pod predsedstvom Stojana Protića je bilo razmerje med tedaj vodilnima slovenskima politikoma dr. Antonom Korošcem in dr. Albertom Kramerjem celo tako složno in idilično, da sta mogla v Beogradu stanovati skupno v meblirani [s pohištvo opremljeni – op. J. P.] sobi.«⁸⁵ Omeniti velja še podrobnost iz spominskih zapisov socialnega demokrata Janeza Kocmurja. Poslanec VLS v Začasnem narodnem predstavništvu (ZNP) Kraljestva SHS, krščanski sociallec Josip Gostinčar (sprva je deloval v socialnodemokratskem gibanju), mu je pripovedoval, da je v Beogradu upal dobiti prenočišče pri Korošču. »Kaj?« ga je ta zavrnil. »Sam se stiskam z dr. Albertom Kramerjem v sobici. Kot podpredsednik vlade imam tudi zofo, da obiskom ni treba sedati na posteljo. Trenutno je pa tudi ta zavzeta: na njej spi dr. Kramer, na postelji pa njegova žena.«⁸⁶ Kot vemo, je Kramer tudi napisal znameniti *Jutrov* nekrolog ob Koroščevi smrti. Prav tako je Koroščevemu nasledniku

80 O tem Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 112–201, 238–84. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 122–47.

81 O tem podrobneje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 124–30.

82 O Vidovdanski ustavi Perovšek, »V zaželeni deželi«, 137–44.

83 O razhodu med liberalnimi »starini« in »mladini« leta 1923 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 245–46. Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 148–49, 152–53, 163–64, 168.

84 O katoliško-naprednjaškem »duetu« gl. Perovšek, *Politika in moderna*, 14–92.

85 Stavbar, *Politik Vekoslav Kukovec*, 221–22.

86 *Slovenija*, 3, št. 49, 14. 12. 1934, Janez Kocmur, Nekaj spominov, 3.

dr. Franu Kulovcu poslal sožalni telegram in kot zasebnik prispeval venec za pogreb pokojnega slovenskega političnega voditelja.⁸⁷

Kramer je najboljšo idejno in politično obrambo proti avtonomistično usmerjeni Slovenski ljudski stranki (SLS – vanjo se je leta 1920 preimenovala VLS) in zagovornici slovenske narodne individualnosti videl v jugoslovanskem unitarizmu. Vanj je resnično verjel. Naprednjaki so namreč v Jugoslavijo vstopili s prepričanjem, da je z njenim nastankom nastopil čas velike jugoslovanske nacionalne sinteze. Jugoslovanska nacionalna enotnost, ki jo zgodovinsko omogoča prav obstoj jugoslovanske države, naj bi namreč bila edini logični zaključek do tedaj nepovezanega razvoja separiranih jugoslovanskih etnij, med njimi slovenske. Te naj bi v unitaristični Jugoslaviji, ki bo izravnala vse zgodovinske, kulturne in državnopravne razlike med njimi, končno dosegle svojo celostno narodnostno uresničitev. Izrazilo bi jo njihovo zbiranje v novo, višjo in zgodovinsko močnejšo jugoslovansko narodno skupnost, ki, vsaki med njimi, šele osmišlja njen dotedanji narodnoemancipacijski napor; hkrati ji, pretopljeni in povzdignjeni v jugoslovanski državni narod, zagotavlja resnično svobodo in omogoča začeti vsejugoslovanski življenjski razmah.⁸⁸

S Kramerjevim jugoslovanstvom se je križal tudi politični izračun, oprt na unitaristično in centralistično karadžorđevićevsko kraljevino. Če je v avstrijski dobi še mislil, da lahko šibkejša napredna stran katoliški nasprotuje ali jo vsaj omejuje z drobnim in sistematičnim političnim delom, je zdaj to prizadevanje preložil na jugoslovanski državni sistem in se mu z vso bitjo zavezal. Obenem je skupaj z Žerjavom skušal izrabitati svobodomiselnost in z njim med Srbi in Hrvati dobiti tako močne zaveznike, da bi bil v Sloveniji kos katoliškemu gibanju.⁸⁹ Morda je pri tem svoj vpliv imela tudi njegova življenjska izkušnja, ki jo je Kramerjeva nečakinja, pisateljica Mira Mihelič, videla v njegovi ironično skeptični osebnostni drži, razbremenjeni utvar o človeštvu.⁹⁰

Kramer je jugoslovanski narodni in državni unitarizem v dvajsetih letih zagovarjal z opozorilom, da je notranja utrditev države in njenih interesov mogoča le, »ako se nekoliko mehanično zloženih konglomeratov, ki tvorijo našo kraljevino, v resnici unificirajo«.⁹¹ Njegov ideal je bila enonacionalna, centralistična, parlamentarna in ustavna monarhija zahodnoevropskega tipa z enim

87 *Jutro*, 21, št. 294, 15. 12. 1940, [Albert Kramer], Ob smrti dr. Korošca, 1. *Jutro*, 21, št. 295, 17. 12. 1940, Dr. Koroščevo zadnje bivanje v Ljubljani: sožalje političnih strank, 2. *Jutro*, 21, št. 296, 18. 12. 1940, Zadnja pot dr. Korošca, 2.

88 Perovšek, »Jugoslovanstvo in vprašanje narodov,« 14.

89 Mohorič, *O zgodovini slovenske krščanske demokracije*, 200.

90 Mihelič, *Ure mojih dni*, 68, 110.

91 *Slovenski narod*, 52, št. 43, 19. 2. 1919, Obče smeri JDS v jedinstveni državi, 1.

vladarjem, enim parlamentom in eno vlado.⁹² V službo tega ideala je postavil tudi politični dnevnik *Jutro*,⁹³ ki ga je leta 1920 ustanovil skupaj z Gregorjem Žerjavom in bil nato najprej njegov glavni urednik, od 1921 pa direktor vse do smrti leta 1943.⁹⁴ *Jutro* je bilo tudi eno glavnih ideoloških orodij liberalnega kulturnega boja v Kraljevini SHS/Jugoslaviji.⁹⁵ Kramerjevo vodenje *Jutra* je imelo odmev v širši javnosti. Leta 1923 mu je prineslo oznako komunističnih *Delavskih novic* – »general demokraškega časopisja«. ⁹⁶ *Novice* so še obtožujoče spraševale, kako more v upravnem svetu Slavenske banke, katerega član je bil, složno sedeti z »Velenemci« – celjskim tovarnarjem Augustom Westnom, mariborskim podjetnikom Gustavom Scherbaumom in šoštanjskim tovarnarjem Franzem Woschnaggom.⁹⁷ Leta 1928 ga je vodenje *Jutra* skupaj s poslovodnim podpredsednikom SDS za ljubljansko oblast in članom *Jutrovega* konzorcija Adolfom Ribnikarjem ter članom konzorcija Žerjavom privedlo na strani *Slovenca*. Sedmega julija 1928 jim je na prvi strani pripisal osebno odgovornost za objavo neprimerne karikature načelnika SLS Korošca, ki jo je *Jutro* objavilo dan pred tem.⁹⁸ Na tej znani karikaturi Korošec, ki je bil tedaj notranji minister, stoji na odru v duhovniški obleki s štolo, v roki drži gumijevko, na glavi pa ima šajkačo. Pod odrom je glava s trnjem kronanega Kristusa. Gumijevka, desnica in Koroščeva obleka so krvavordeče, izpod njegovih nog teče kri. Pod karikaturjo je napis: »Sin božji je trpel za druge in krvavel pod trnjevo krono. To je bilo v Judeji. V Jugoslaviji pa drugi trpe zaradi namestnika božjega, ki krvavi od policijskega pendreka.« *Slovenčeva* obsodba je bila ostra: »To je najgrša infamija, podlost, kakršne tisk v Sloveniji še ni zagrešil. To je najtemnejši zgled barabskega obračunavanja v javnem življenju. To je zločin nad dostojnostjo slovenske javnosti.«⁹⁹

92 Prav tam. Gl. tudi *Slovenski narod*, 52, št. 45, 21. 2. 1919, Sedanji politični položaj, 1. *Slovenski narod*, 53, št. 209, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS, 1. – Načelo enotne jugoslovanske države je Kramer zagovarjal tudi z vidika uresničitve ideje Združene Slovenije oziroma vključitve Primorske in Koroške v jugoslovansko skupnost. 5. 11. 1920 je na shodu JDS v Ljubljani poudaril, da »nikdar ne bo neodrešena domovina združena z materinsko zemljo, če Jugoslavija ne bo jedinstvena in močna«. (*Jutro*, 1, št. 66, 6. 11. 1920, Volilni shod JDS v Unionu, 1).

93 Prim. *Jutro*, 3, št. 138, 13. 6. 1922, Vekoslav Kukovec, Ljubljana, 12. junija, 1.

94 *Jutro*, 2, št. 76, 1. 4. 1921, Domače vesti: izpremembe pri uredništvu »Jutra«, 2. *Jutro*, 23, št. 121, 28. 5. 1943, Dr. Albert Kramer umrl, 3.

95 Perovšek, »Napredna fronta«, 94–152.

96 *Delavske novice*, 3, št. 7, 17. 2. 1923, Besnilo šovinizma naj bi odvrnilo poglede proletarijata od njegovega bednega stanja, 2.

97 *Delavske novice*, 2, št. 17, 1. 5. 1922, Sodrugil!, 8. *Delavske novice*, 3, št. 7, 17. 2. 1923, Besnilo šovinizma naj bi odvrnilo poglede proletarijata od njegovega bednega stanja, 2.

98 *Jutro*, 9, št. 156, 6. 7. 1928, 3.

99 *Slovenec*, 56, št. 152, 7. 7. 1928, Odgovor, 1. – O pogledih napredne strani na Korošca Perovšek, »Napredna fronta«, 229–82. O Korošču v prvi Jugoslaviji gl. odlično monografijo Andreja Rahtena, *Anton Korošec*.

Omenjeno unitaristično prepričanje je Kramer še okrepil z odklanjanjem stališča o obstoju posebnega slovenskega naroda; to ogroža položaj Slovencev v državi in nas »potiskuje iz vrst enotnega državnega naroda jugoslovenskega v obcestje nacijske manjšine«. ¹⁰⁰ Zato naj bo jugoslovanstvo tudi osnovno poslanstvo najvišje slovenske znanstvene in pedagoške ustanove – ljubljanske univerze.

Ljubljana bi morala postati s svojo univerzo naš jugoslovanski Heidelberg«, je zaklical na shodu Naprednega bloka pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine SHS 11. septembra 1927. »Tu je mesto za jugoslovenskega študenta, bolj kakor v Beogradu ali Zagrebu [...]. Tu bi se v plemeniti tekmi vzgajala jugoslovanska mlada generacija Srbi, Hrvati in Slovenci. Ljubljana je poklicana biti središče vzgoje jugoslovanske mladine. Tu bi morali stati internati in vzgajališča za deco iz Šumadije in Bosne, Dalmacije in Slavonije, Vojvodine in Srema.

Zaradi zgodovinsko pogojene občutljivosti za vprašanje jezika in slovenske kulture je še dodal:

Glavni tvorci naše kulture v preteklosti in sedanjosti so bili slovenske napredne misli, klerikalizem pa je bil njim sovražnik. [...] Mi si ne damo reči od nikogar, da nismo z vso silo svoje duše za povzdigo slovenskega jezika, za povzdigo naše narodne domače kulture, ker vidimo v tem svoje najvažnejše delo za jugoslovansko idejo, o kateri vemo, da se bo razvila le takrat, če bodo združene v njej v harmoniji vse sile našega naroda. Brez slovenske kulture ni jugoslovanske kulture. ¹⁰¹

Kramer je zagovarjal dosledno jugoslovansko razsežnost unitaristične narodnopolitične misli. Ta bi morala imeti

realno vsebino v upravi, zakonodaji, v politiki in taktiki. Jugoslovanstvo pomenja *enake* dolžnosti in *enake* pravice za vse, pri davkih, v budžetu, v kulturnih in gospodarskih vprašanjih, pri bremenih in ugodnostih, v *notranji* in *zunanj*i politiki. *Jugoslovanska* koncepcija ne dopušča, da se vodi država le od pripadnikov *enega* plemena. Demokrati smo zadnji,« je poudaril na zboru zaupnikov JDS 3. februarja 1924 v Ljubljani, »ki bi hoteli negirati, da je naša država ustvarjena predvsem z žrtvami *srbskega* dela naroda in se pri današnjih prilikah še posebno dobro zavedamo, da je *srbstvo* *steber* naše domovine in vsled svoje državljanske tradicije najjačji naš državotvorni element. Toda baš najboljši srbski sinovi z nami vred odklanjajo *velesrbsko* koncepcijo naše države. ¹⁰²

100 *Jutro*, 5, št. 3, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu, 2.

101 *Jutro*, 8, št. 213, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije, 1.

102 *Jutro*, 5, št. 31, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu, 2.

Njeno demokratično nasprotje bi morala biti skozi unitarizem dosežena enakopravnost »novozdruženega [jugoslovanskega – op. J. P.] naroda vseh plemen in pokrajin«. To je Kramer posebej poudaril 24. decembra 1927, »ko letos slavimo deseti Božič od ujedinjenja«. ¹⁰³ Opominjal je, da so zagovorniki velikosrbske usmeritve dejansko

separatisti, ki s svojo politiko, s celim svojim pojmovanjem države in naroda naravnost ženejo prečanski [zahodni – op. J. P.] del Jugoslavije v posebno fronto ter ustvarjajo globok jez med matico države, Srbijo[,] in ostalimi kraji Jugoslavije. Po vsej pravici jim očitamo, da oni vlečejo v blato svetlo ime one junaške demokratične in nacionalne Srbije in njenega naroda, katere stoletni napor in mučeniško trpljenje je, združeno z neodoljivo voljo ostalega našega naroda, ustvarilo našo novo domovino. ¹⁰⁴

V tistem času so slovenski pripadniki SDS sodelovali v strankini povezavi s Hrvatsko seljačko stranko (HSS), črnogorskimi federalisti in Slovensko kmetško stranko, ki so se 11. novembra 1927 združile v Kmečko demokratsko koalicijo (KDK). Njen glavni cilj je bil zrušiti velikosrbski državnostrankarski monopol Narodne radikalne stranke (NRS) in vzpostaviti demokratični sistem vladanja. KDK je zahtevala enakopravnost zahodnega, t. i. prečanskega dela države z vzhodnim na vseh področjih javnega življenja, medtem ko je državnopravna vprašanja puščala ob strani. ¹⁰⁵ Svoje nasprotovanje velikosrbskim narodnopolitičnim pogledom je Kramer izrazil tudi glede z njimi povezane trditve, da oblikovanje Kraljestva SHS ni pomenilo nastanka nove države, pač pa le ozemeljsko razširitev Kraljevine Srbije. Temu je oporekal na zborovanju KDK v Mariboru 17. septembra 1928. Poudaril je, da »stoje srbijanske stranke na stališču, da nas je Srbija okupirala«, kar ni resnično. Kraljestvo SHS je nastalo »po svobodni priklopitvi Hrvatov in Slovencev [združitvi Države SHS in Kraljevine Srbije – op. J. P.], kar je priznala tudi Srbija«. Boj med tema gledanjema je sedaj v polnem teku »in od njegovega izida je odvisna tudi bodočnost vsega naroda [države – op. J. P.]«. ¹⁰⁶

Nekaj let kasneje je Kramer, ki je v jugoslovanski nacionalni enotnosti videl enakopravnost vseh njenih sestavnih delov – slovenskega, hrvaškega in srbskega »plemena« – ponovno opozoril na politično držo Srbov v dotedanjem

¹⁰³ *Jutro*, 8, št. 303, 24. 12. 1927, Albert Kramer, V borbi za pravo državno idejo, 2.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ O tem podrobneje Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 258–63.

¹⁰⁶ *Mariborski večernik »Jutra«*, 9, št. 211, 17. 9. 1928, V znamenju napredne složnosti, 1. – O združitvi »Srbije z zemljami nezavisne države Slovencev, Hrvatov in Srbov v edinstveno kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev«, ki jo je 1. 12. 1918 razglasil srbski prestolonaslednik Aleksander Karađorđević, gl. *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*, 1, št. 18, 7. 12. 1918, Narodu države SHS!, 35.

jugoslovanskem političnem razvoju. Ozrl se je na nastanek Kraljestva SHS, ko so »prišli v novo državo bratje z juga z zmago ovenčanimi zastavami in trdili, da so vso državo zavzeli oni in da je zato njihova«. Zato z Vidovdansko ustavo država ni dobila imena Jugoslavija (pač pa Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev), ker se Srbi nikakor niso hoteli odreči svojemu imenu. Kot številčno najmočnejši so v strankarskem življenju na vse gledali s svojimi očmi. Vse je moralo imeti srbsko jedro, Slovenci in Hrvati naj bi bili le pomožne politične čete. Jugoslovansko usmerjene stranke so bile zanje le minorne organizacije. Ne moremo privoliti v »sistem nadoblasti enega plemena nad drugim«. ¹⁰⁷ To je bilo ključno v Kramerjevem razumevanju jugoslovanske skupnosti. V tem smislu lahko razumemo tudi njegov nastop na prvem predhodnem sestanku ZNP 1. marca 1919, ki ga je kot minister za konstituantno in izenačenje zakonov odprl v slovenskem jeziku. ¹⁰⁸

Kramer, ki enako kot Žerjav ni sledil kasnejšemu politično-programskemu zasuku prvaka SDS Svetozarja Pribičevića k večnarodnemu in proticentralističnemu jugoslovanskemu stališču, ¹⁰⁹ je rešitev vprašanja državne ureditve v Kraljevini SHS videl v celostnem uresničenju Vidovdanske ustave. Namesto njene revizije naj bi državnopravne probleme rešili prek ustavno zagotovljene oblastne samouprave, to je bolj ali manj samostojnega urejanja socialno-gospodarskih in kulturno-prosvetnih vprašanj v posameznih oblasteh – upravno-ozemeljskih enotah, na katere je bila v dvajsetih letih razdeljena jugoslovanska država. ¹¹⁰ Tako decentralizacijo, ko so bile končne odločitve še vedno pridržane osrednji državnim oblastem in niso nasprotovale »zmagoviti ideji narodnega in državnega edinstva«, je Kramer zagovarjal že pred sprejetjem ustave. ¹¹¹

Kramer je jugoslovanski unitarizem povezal tudi s kulturnoboječnim odnosom proti SLS. Klical je v boj »proti klerikalni stranki, ki hoče nas Slovence odtrgati od skupnega narodnega telesa ter ustvariti iz naših slovenskih pokrajin corpus separatum, ki naj bi tvoril oblast najopasnejše struje v našem narodu – rimskega klerikalizma«. Opozarjal je, da je »državnopravni boj klerikalne stranke [...] le sredstvo njene ultramontanske politike«, katere cilj je – ker si SLS za Slovenijo

107 *Mariborski večernik »Jutra«*, 14, št. 34, 11. 2. 1933, Nastanek in politični razvoj Jugoslavije do današnjega dne, 4.

108 *Jutro*, 4, št. 282, 1. 12. 1923, Ob petletnici ujedinjenja, 5. *Jugoslavija*, 2, št. 55, 2. 3. 1919, Zadnje vesti: Narodno predstavništvo, 4.

109 O tem Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 263–66.

110 *Jutro*, 5, št. 31, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu, 2. *Jutro*, 8, št. 303, 24. 12. 1927, Albert Kramer, V borbi za pravo državno idejo, 2. – O oblastni samoupravi na Slovenskem Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 40–480.

111 *Slovenski narod*, 53, št. 209, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS, 1.

lasti monopol – »strankarska eksploatacija državne oblasti«. ¹¹² Predstavljala bi jo Koroščeva avtonomija »z ministrskim svetom na Bleiweisovi cesti [mišljeni so prostori tedanjega velikega župana ljubljanske oblasti – danes prostori v vladni palači na Prešernovi cesti v Ljubljani, op. J. P.), orlovsko ‚milico‘ [milico, ki bi jo sestavljali pripadniki katoliške telesnovzgojne organizacije Orel – op. J. P.] in slovenskimi državnimi dolgovi«. Zato boj napredne politike proti »klerikalizmu danes ni le boj svobodomiselstva proti kulturnemu nazadnjaštvu, temveč je boj za državo in za uveljavljenje slovenskega dela naroda in njegovih interesov v tej državi«. In ta boj je tako pomemben, da »ne more *biti suspendiran niti za eno sekundo*«. ¹¹³

Na politični katolicizem je Kramer opozoril tudi ob drugih vprašanjih. Nastopal je proti zlorabljanju vere in Cerkve v politične namene, ¹¹⁴ kajti ocenjeval je, da na Slovenskem »vlada najsramotnejši duševni teror, teror politikujoče duhovščine, ki izrablja cerkev v zaslužjenje duš«. ¹¹⁵ Zahteval je svobodno šolo, ki naj ne bo »vzgojevališče klerikalne stranke«. ¹¹⁶ Sicer pa je menil, da bi se, če bi ne bilo nedovoljenega cerkvenega in gospodarskega pritiska, pokazalo, da je polovica Slovenije in še več zunaj tabora SLS. ¹¹⁷ K temu bi lahko pripomogla tudi napredna stran, če bi uspeli preseči politično razcepljenost t. i. »naprednega slovenstva«. ¹¹⁸

Kramer je govoril tudi o drugem nasprotniku liberalcev – komunistih. Ko ga je na shodu SDS 2. septembra 1927 v gostilni Pri Košaku na Krekovem trgu v Ljubljani pripadnik Komunistične stranke Jugoslavije (KSJ) Tone Habe pozval, naj pojasni svoje stališče o Zakonu o zaščiti države (z njim so 2. avgusta 1921 KSJ izločili iz političnega življenja), je odgovoril takole:

Res je, da je SDS [JDS – op. J. P.] sodelovala pri zakonu o zaščiti države, zgodilo pa se je to v dobi atentatov, v dobi splošnega strahu, da nam boljševizem uniči s tolikimi žrtvami ustvarjeno našo nacionalno državo. Takrat je padel eden najsposobnejših državnikov Drašković [23. julija 1921 je v komunističnem atentatu izgubil življenje nekdanji minister za notranje zadeve Milorad Drašković –

¹¹² Prav tam. *Jutro*, 5, št. 31, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu, 2. *Jutro*, 6, št. 142, 21. 6. 1925, Demokratska manifestacija v Mariboru, 1.

¹¹³ *Jutro*, 5, št. 31, 5. 2. 1924, Jugoslovenska demokracija na pohodu, 2. Prim. tudi *Jutro*, 5, št. 279, 27. 11. 1924, Resnica o govoru dr. A. Kramerja, 2.

¹¹⁴ *Jutro*, 6, št. 43, 19. 2. 1925, Seja izvršilnega odbora JDS za ljubljansko oblast, 2.

¹¹⁵ *Jutro*, 8, št. 245, 15. 10. 1927, Dr. Kramerjev mandat verificiran, 1. – O naprednjaškem odnosu do političnega katolicizma in katoliških narodnjakov v Kraljevini SHS/Jugoslaviji Perovšek, »*Napredna fronta*«, 94–152 in Perovšek, »Kulturnobojni značaj Slovenskega naroda«, 41–92.

¹¹⁶ *Slovenski narod*, 53, št. 209, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS, 1.

¹¹⁷ *Jutro*, 9, št. 180, 3. 8. 1928, Nadaljevanje zagrebških posvetovanj, 1.

¹¹⁸ *Jutro*, 8, št. 213, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije, 2.

op. J. P.] in izvršen je bil atentat na nositelja državne suverenosti [29. junija 1921 je bil izveden neuspešen komunistični atentat na regenta Aleksandra – op. J. P.]. Takrat smo imeli mi pogum prevzeti odgovornost za zakon o zaščiti države, klerikalci tega poguma niso imeli. Danes pa odkrito rečemo: za našo državo ni nobene opasnosti, strasti so že zdavnaj se umirile, danes nimamo poguma braniti ta zakon in smo zato, da se ga odpravi in da se pusti vsakemu legalnemu političnemu udejstvovanju svobodno pot. [...] Jugoslovenska demokracija nikdar ni in ne bo sovražnik delavstva«, je ob tej priložnosti zagotovil Kramer, in »kljub vsemu, kar loči marksistično delavstvo od SDS, obstoja skupna vez med vsemi onimi, ki se bore proti klerikalizmu.¹¹⁹

Na to so že leta 1919 opozorili krščanski socialci. *Večerni list* je 20. septembra 1919 pisal, da gospod dr. Kramer »spada sicer k meščanski kapitalistični stranki, a je kljub temu zaveznik socialistov proti ‚klerikalcem‘«. ¹²⁰ Sicer pa je bilo osnovno stališče krščanskih socialcev, da je Kramer predstavnik kapitalistične in »frakarske« stranke ter zastopnik jugoslovanske buržoazije. ¹²¹ Pri narodnih socialistih si je prislužil oznako »gospod dr. Kramer pl.[emeniti] JDS«. ¹²² Kramer je v drugi polovici dvajsetih let tudi zanikal povezanost SDS s protikomunistično in unitaristično Orjuno, ¹²³ kar pa glede na vlogo, ki jo je imela JDS/SDS pri njenem pojavu v Sloveniji, in podporo, ki jo je Orjuna imela pri demokratih, ni bilo prepričljivo. ¹²⁴

Opozorimo lahko še na druge poglede, ki so jih na nemeščanski strani oblikovali o Albertu Kramerju. Že omenjeni narodni socialisti so mu drugače priznavali parlamentarno izkušnost, ¹²⁵ Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS) pa mu je leta 1920 zamerila, ker je pismeno pozdravil zborovanje hišnih posestnikov (»milijonarjev«) iz Ljubljane, Beograda, Osijeka in Zagreba, ki so se 15. septembra zbrali v ljubljanskem Unionu. Tega naj stanovalci iz vagonov – ljudje s socialnega roba, ki so svojo stanovanjsko stisko reševali z bivanjem

119 *Jutro*, 8, št. 207, 3. 9. 1927, Krasen napredni shod pri Košaku, 2. SI AS 1872, t. e. H–I–J, Habe, Anton, Habe Marija, 1–3. – Podobna stališča je Kramer zagovarjal tudi na shodu SDS 6. 9. 1927 v Ljubljani. Poudaril je, da Zakona o zaščiti države ne bi smeli uporabljati proti nobenemu »legalnemu političnemu pokretu, pa naj bo še tako levičarski«. (*Jutro*, 8, št. 210, 7. 9. 1927, Napreden shod za šentpeterski in vodmatski okraj, 2). O shodu pri Košaku je poročal tudi *Slovenec*. H Kramerjevemu govoru je dodal, »da bodo komunisti tvorili kmalu levo krilo 'napredne fronte', vse v boju proti klerikalizmu«. (*Slovenec*, 55, št. 198, 3. 9. 1927, Ljubljana: shod SDS pri Košaku, 5).

120 *Večerni list*, 1, št. 206, 20. 9. 1919, Politične novice: zopet odveč jeza!, 2.

121 *Naša moč*, 14, št. 31, 3. 7. 1919, Politika: volilna reforma za državni zbor, 3. *Večerni list*, 1, št. 182, 22. 8. 1919, Delavka, 1.

122 *Nova pravda*, 1, št. 51, 18. 11. 1920, Politične vesti: gospod dr. Kramer pl. JDS, 2.

123 *Jutro*, 8, št. 210, 7. 9. 1927, Napreden shod za šentpeterski in vodmatski okraj, 2.

124 Prim. Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 255.

125 *Nova pravda*, 5, št. 26, 27. 6. 1925, Maribor: demokratska stranka, 4.

v železniških vagonih – ne pozabijo.¹²⁶ Drugače so mu v kasnejši pokrajinski organizaciji Socialistične stranke Jugoslavije za Slovenijo priznavali, da ni znan kot nepoštenjak.¹²⁷ Zanimivo je bilo zgodnje stališče komunistov. *Rdeči prapor* je sredi leta 1920 pisal, da se skušajo demokrati »mladini«, med katerimi je omenil tudi Kramerja, prilagoditi modernemu gospodarskemu in socialnemu razvoju in v Jugoslaviji ustvariti moderno meščansko demokracijo. Prav tako naj ne bi bili reakcionarno nastrojeni proti komunistom. Edinole oni bodo ustvarili gospodarske temelje za razvoj moderne industrije v državi.¹²⁸ Po sedemnajstih letih ga je ustanovni kongres Komunistične stranke Slovenije označil za hlapca velesrbskega fašizma in velesrbske nadvlade.¹²⁹ Kramerja so spremljali tudi drugače. Katoliški *Domoljub* je pozimi 1927 delil vest, da si je ob padcu na ledenih tleh v Beogradu zlomil roko.¹³⁰

Minister in poslanec v prvem jugoslovanskem desetletju

Ob vprašanjih, ki se jim je poudarjeno posvetil, je Kramer opravljal tudi visoke politične zadolžitve. Najprej že omenjeni položaj ministra za konstituantno in izenačenje zakonov, ki ga je zasedal od 20. decembra 1918 do 16. avgusta 1919.¹³¹ V tej vlogi je že na začetku leta 1919 sodeloval v poskusu osrednje vlade, da bi po neparlamentarni poti in pred sklicem Ustavodajne skupščine uveljavili centralistično državno ureditev in monarhistično obliko vladavine. Bil je član posebne vladne komisije, ki je imela nalogo, da besedilo ustave Kraljevine Srbije iz leta 1903 prilagodi razmeram v Kraljestvu SHS. Preoblikovano besedilo nekdanje srbske ustave bi nato razširili na celotno državo, kar bi bil zelo prikladen način za prejudiciranje monarhije in centralizma. Začasno ustavo, ki jo je pripravila omenjena komisija, so v začetku februarja 1919 objavili v *Službenih novinah Kraljestva SHS*, vendar so jo nato zaradi dinastičnih interesov srbskega dvora takoj umaknili. Redaktorji začasnega ustavnega besedila so namreč zaradi naglice pri prepisovanju srbske ustave spregledali določilo, ki je prvorojenca kralja Petra, to je princa Đorđa, imenovalo za Petrovega naslednika. To je

126 *Naprej*, 4, št. 213, 16. 9. 1920, Dnevne vesti: hišni posestniki, 2. *Slovenski narod*, 53, št. 212, 17. 9. 1920, Zborovanje hišnih posestnikov, 3.

127 *Naprej*, 6, št. 74, 1. 4. 1922, Gledališki smrad: gospod minister n. r. Kramer!, 3.

128 *Rdeči prapor*, 15, št. 6, 17. 6. 1920, Jugoslovanske posebnosti: nesoglasje v JDS, 2.

129 *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*, 278.

130 *Domoljub*, 40, št. 52, 29. 12. 1927, Novičar: kadar gospodujeta led in mraz, 835. – V notici so zabeležili tudi padec nekdanjega predsednika Deželne vlade za Slovenijo (DVS) dr. Janka Brejca, ki si je v Ljubljani zlomil nogo.

131 Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 2, 3–4.

bilo v nasprotju z dejanskim stanjem, saj so Aleksandra Karađorđevića že pred tem razglasili za regenta in je že opravljal kraljevsko oblast.¹³² Kramer je tedaj za krščanske socialce postal »slavni sestavitelj nove ustave, ki jo je morala vlada brž skriti, ker je podobna perzijski«. ¹³³ Na položaju ministra za konstituantno in izenačenje zakonov se je Kramer opredelil tudi v vprašanju ženske volilne pravice. Splošnemu slovenskemu ženskemu društvu je zagotovil, da aktivna in pasivna volilna pravica žensk odgovarja njegovemu političnemu prepričanju.¹³⁴ Kot vemo, je JDS kmalu zatem ni več podpirala.¹³⁵

Razen položaja ministra za konstituantno in izenačenje zakonov je Kramer od 20. decembra 1918 do 2. aprila 1919 in od 16. avgusta 1919 do 19. februarja 1920 zasedal tudi položaj ministra za kmetijstvo oziroma ministra za trgovino in industrijo.¹³⁶ Funkcije ministra za trgovino in industrijo naj po mnenju krščanskih socialcev ne bi bil sposoben opravljati.¹³⁷ Na tem položaju je sodeloval pri reševanju valutnega vprašanja (tega naj po njihovem mnenju tudi ne bi bil sposoben),¹³⁸ ki ga je spremljal že od januarja 1919.¹³⁹ Po lastni izjavi je bil edini član vlade, ki se je do konca upiral znani povojni menjavi avstrijskih kron za dinarje v razmerju 4 krone za 1 dinar. Tako je poročala tudi narodno socialistična *Jugoslavija*.¹⁴⁰ Menjava je bila izvedena na škodo kronskega območja, Kramerju pa naj bi zaradi nasprotovanja njeni izvedbi v Beogradu očitali, da so ga v Ljubljani podkupili.¹⁴¹ Omenjeni beograjski očitek bi lahko bil odziv na dejstvo, da je valutno vprašanje sodilo med maloštevilne probleme, kjer sta bili katoliška

132 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 134–35. – O drugih vidikih Kramerjeve dejavnosti na položaju ministra za konstituantno in izenačenje zakonov Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva SHS*, 96–97, 132, 134, 236–37.

133 *Naša moč*, 14, št. 20, 16. 4. 1919, Politika: politična pota, 1.

134 Selišnik, *Prihod žensk na oder slovenske politike*, 150.

135 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 76–82.

136 Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 2, 3–6. – V času, ko je opravljal funkcijo ministra za trgovino in industrijo, je bil Kramer po odstopu Gregorja Žerjava s položaja predsednika DVS 29. 1. 1920 tudi eden od možnih kandidatov za njenega predsednika, vendar ponujene funkcije ni sprejel. – *Slovenski narod*, 53, št. 26, 1. 2. 1920, Politične vesti: demisija deželnega predsednika drja. Gregorja Žerjava, 2. Balkovec, *Prva slovenska vlada*, 47.

137 *Večerni list*, 2, št. 4, 7. 1. 1920, Politične novice: nesposobni dr. Kramer, 2. Prim. tudi *Večerni list*, 2, št. 70, 27. 3. 1920, Pismo iz Srbije, 1.

138 *Večerni list*, 2, št. 4, 7. 1. 1920, Politične novice: finančni »strokovnjaki« skupaj, 2.

139 Šorn, »Narodni svet v Ljubljani«, 61. Zečević, *Prošlost i vreme*, 190.

140 Prim. *Jugoslavija*, 2, št. 262, 27. 12. 1919, Zadnje vesti: izvirna telefonska in brzojavna poročila »Jugoslaviji«, 4. *Jugoslavija: posebna izdaja*, 3, št. 12, 13. 1. 1920, Preokret v valutnem vprašanju, 1. *Jugoslavija*, 3, št. 13, 14. 1. 1920, Ministrski svet definitivno odobril zamenjavo al pari, 1. *Jugoslavija*, 3, št. 14, 15. 1. 1920, Le še mnogo takšnih zmag!, 2.

141 *Jutro*, 3, št. 269, 12. 11. 1922, Politične beležke: Albert Kramer, »Štiri proti eni«, 2. O Kramerjevih pogledih na valutno vprašanje gl. tudi *Slovenski narod*, 52, št. 252, 25. 12. 1919, Konferenca poslancev J. D. S. o valutnem vprašanju, 3.

in napredna stran soglasni.¹⁴² Ko je 15. januarja 1920 prišlo do odločitve o menjavi kron za dinarje, je po Kramerjevem zatrdilu nastopila naslednja alternativa:

Ali podpišem in prevzamem politično odgovornost za zamenjavo ali pa odklonim podpis in demisijoniram. Moja demisija bi bila takrat izzvala padec celokupnega kabineta. Vlado bi bili prevzeli radikalci, ki so zagovarjali še mnogo neugodnejšo relacijo. Ko sem zato dal stranki svoj portfelj na razpolago ter jo zaprosil za naročilo, da odklonim podpis in demisijoniram, je načelstvo v moji odsotnosti *soglasno sklenilo, da naj podpišem valutno uredbo in ostanem v vladi.*¹⁴³

Kramer je uredbo podpisal ob zagotovitvi, da razmerje 4 : 1 ne bo dokončno. »To garancijo sem dobil, ker je ministrski svet na mojo zahtevo sklenil, da ostane poleg dinarja tudi krona denarna edinica [...] in *da se končna relacija med krono in dinarjem uredi zakonodajnim putem*, torej v Narodni skupščini.« Tako naj bi bila krona zavarovana pred stalnim rušenjem svoje vrednosti.¹⁴⁴ Dejansko pa ni bilo tako. Prizadevanja, o katerih je pisal Kramer glede svoje vloge pri reševanju valutnega vprašanja, so bila neuspešna. Že 28. januarja 1920 je izšla predhodna objava o umiku kronskih bankovcev iz prometa, ki so jo začeli izvajati 3. februarja. Šestindvajsetega februarja 1920 je prenehala plačilna veljavnost kron.¹⁴⁵ Zamenjavo kronskih bankovcev za kronsko-dinarske so izpeljali do maja 1920.¹⁴⁶ Kramer se je v kasnejšem pojasnjevanju neugodnega razpleta valutnega vprašanja skliceval na vladno krizo, ki je nastopila nekaj dni po podpisu uredbe o menjavi kron za dinarje, in ravnanje nove vlade, oblikovane 19. februarja 1920. Nova vlada, v kateri je bila poleg njene prve stranke, NRS, tudi SLS, pa je, kot je trdil, začasno določitev relacije 4 : 1 določila za stalno. Tako naj bi bili po njegovem poudarku za uveljavitev omenjenega razmerja s slovenske strani krivi ministri SLS, ne pa on oziroma JDS.¹⁴⁷ To vprašanje bi vsekakor zaslužilo širšo obravnavo. V Sloveniji in nekdanjem avstro-ogrskem valutnem področju je povzročilo precej hude krvi, kar pa Kramerju v Beogradu ni škodilo. Aprila 1922 ga je predsednik vlade in NRS Nikola Pašić povabil v delegacijo, ki je zastopala Kraljevino SHS na gospodarski in finančni konferenci v Genovi, kjer so predstavniki 34 evropskih držav od 10. aprila do 19. maja razpravljali o gospodarski obnovi Evrope

¹⁴² Prim. Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 231.

¹⁴³ *Jutro*, 3, št. 269, 12. 11. 1922, Politične beležke: Albert Kramer, »Štiri proti eni«, 2.

¹⁴⁴ *Jutro*, 6, št. 16, 20. 1. 1925, Albert Kramer, Kdo je dr. Kramer?, 2.

¹⁴⁵ Pivec, »Kronološki pregled glavnih dogodkov«, 763.

¹⁴⁶ Slokar, »Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo«, 556.

¹⁴⁷ *Jutro*, 6, št. 16, 20. 1. 1925, Albert Kramer, Kdo je dr. Kramer?, 2. O reševanju valutnega vprašanja v Kraljevini SHS gl. Slokar, »Valutne razmere«, 553–57. Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 230–32. Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*, 125–28. Mejal, *Delovanje dr. Miroslava Ploja na Dunaju*, 68–73.

po svetovni vojni.¹⁴⁸ Kramer se je vabilu odzval, nato pa ga je odklonil.¹⁴⁹ Preden je to storil, si je katoliška *Straža* privoščila pripombo, da je kot glavni urednik (direktor) *Jutra* očitno premalo zaslužil, zato si je zagotovil lepe dnevnice, ki mu jih bodo izplačali v frankih.¹⁵⁰

Zamenjavo kron v razmerju 4 : 1 so v dvajsetih letih zaradi pomanjkanja objektivnih analiz v preteklosti različno tolmačili. V politični propagandi je nato bilo to vprašanje prvo in vselej prisotno v medsebojnih spopadih in obračunavanjih, slabo pa je vplivalo tudi na mednacionalne odnose v jugoslovanski državi med obema svetovnima vojnama.¹⁵¹ Kramerju so politični nasprotniki – predvsem SLS – vztrajno, zlasti še v predvolilnem času, očitali soodgovornost za neugodno zamenjavo kron, on oziroma *Jutro* pa sta na izrečene očitke odgovarjala z zgoraj navedenimi pojasnili.¹⁵² Soodgovornost za neugodno zamenjavo kron so mu očitali tudi znotraj liberalnega tabora in na marksistični strani. Na liberalni strani sta omenjene očitke izrekli Narodno socialistična stranka in Samostojna kmetijska stranka, ki večji del dvajsetih let nista bili v prijateljskem odnosu z JDS/SDS.¹⁵³ Na socialistični strani so jih zapisali v časopisu *Naprej* in *Delavski politiki*.¹⁵⁴ Izrekla jih je tudi komunistična *Enotnost*.¹⁵⁵

Kramer se je v dvajsetih letih tudi večkrat branil očitkov korupcije. Očitke je bodisi utemeljeno zavrnil bodisi s tožbo (ali zgolj njeno napovedjo) dokazal, da

148 *Jutro*, 3, št. 80, 4. 4. 1922, Dr. Kramer pozvan v delegacijo, 1. *Kmetijski list*, 4, št. 14, 6. 4. 1922, Politične vesti: genovska konferenca, 4.

149 *Slovenski narod*, 55, št. 77, 4. 4. 1922, Najnovejša poročila: Beograd, 3. *Jutro*, 3, št. 85, 9. 4. 1922, Politične beležke: kako psujejo naši katoliški duhovniki in katoliški novinarji, 2.

150 *Straža*, 14, št. 41, 5. 4. 1922, Beležke, 2.

151 Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 232.

152 *Slovenec*, 48, št. 30, 7. 2. 1920, Katastrofa se pričinja, 1. *Slovenec*, 48, št. 39, 18. 2. 1920, Zavoženo valutno vprašanje, 1. *Slovenec*, 48, št. 273, 28. 11. 1920, Trgovcem in obrtnikom!, 2. *Slovenec*, 52, št. 297, 31. 12. 1924, Volitve, 2. *Slovenec*, 53, št. 14, 18. 1. 1925, Volivno gibanje: kdo je dr. Kramer?, 3. *Slovenec*, 53, št. 22, 28. 1. 1925, Žerjavovi kandidati in gospodarstvo, 4. *Slovenec*, 55, št. 5, 8. 1. 1927, Volivni boj za oblastne skupščine, 2. *Slovenec*, 55, št. 11, 15. 1. 1927, Obupni poizkusi SDS v Kranju, 4. *Slovenec*, 55, št. 17, 22. 1. 1927, Kranj: »zaprepaščenji demokrati, 6. *Slovenec*, 55, št. 18, 23. 1. 1927, Kdo je kriv davkov?, 2. *Slovenec*, 55, št. 55, 9. 3. 1927, Takega dela nas ni sram, 2. *Slovenec*, 55, št. 189, 24. 8. 1927, Par dejanj, 2. *Slovenec*, 55, št. 190, 25. 8. 1927, Nov izum SKS, 3. *Slovenec*, 55, št. 193, 28. 8. 1927, Nepoboljšljiva lažnivost, 3–4. *Slovenec*, 55, št. 195, 31. 8. 1927, Resnica o vojnem davku, 3. *Slovenec*, 55, št. 198, 3. 9. 1927, Kako je dr. Žerjav kolkoval krono?, 2. *Jutro*, 3, št. 269, 12. 11. 1922, Politične beležke: Albert Kramer, »Štiri proti eni«, 2. *Jutro*, 6, št. 16, 20. 1. 1925, Albert Kramer, Kdo je dr. Kramer?, 2. *Jutro*, 8, št. 7, 9. 1. 1927, Nepoboljšljivi lažniki, 2. *Jutro*, 8, št. 26, 8. 1927, Nepoboljšljivi lažniki, 2. *Jutro*, 8, št. 203, 30. 8. 1927, »Dolžni so povedati resnico!«, 2.

153 *Nova pravda*, 1, št. 57, 25. 11. 1920, Dr. Tavčar – slamnati mož, 1. *Kmetijski list*, 6, št. 17, 23. 4. 1924, Pokrajinske vesti: zamenjava kron, 2. *Kmetijski list*, 7, št. 7, 30. 1. 1925, Liberalci, 3.

154 *Naprej*, 11, št. 33, 17. 9. 1927, Volilni rezultat v Sloveniji, 2. *Delavska politika*, 2, št. 6, 19. 1. 1927, Shodi klerikalcev, 3.

155 *Enotnost*, 2, št. 35, 16. 9. 1927, Vse ostane po starem. – Delavski glasovi naraščajo, 1.

je šlo za klevete.¹⁵⁶ Ni pa bil izmišljen očitek o tesnih povezavah njegovih srbskih strankarskih somišljenikov z bankami in njihovim izvajanjem »bankokratske«, to je z bančnimi interesi usklajene politike.¹⁵⁷ Očitek o »bankokratstvu« je doletel tudi njega.¹⁵⁸ Očitki o korupciji so se ga dotaknili in že leta 1922 je prizadeto zapisal: »Pravijo mi, da ne manjka obrekovalcev, ki mi kradejo dobro ime. Na plan, lopovi!«¹⁵⁹ Odmevna je bila njegova tožba proti sinu »staroliberalnega« prvaka Ivana Tavčarja, inž. Franju Tavčarju, leta 1922. Ta je 1. junija 1922 dejal, da je Kramer nepošten človek, ker je kot minister za trgovino in industrijo ob nacionalizaciji papirnice v Vevčah izsilil več tisoč delnic za svoje prijatelje, drugače nacionalizacije ne bi potrdil. Toženi Tavčar je nato med sodno razpravo izjavil, da so njegovi očitki neutemeljeni, ter jih preklical in obžaloval.¹⁶⁰ *Slovenec* je po koncu pravde, 13. novembra 1922, dobro zapisal, da je bila razprava pred sodiščem politična bitka med »starini« in »mladini«, ki so jo to pot izgubili »starini«.¹⁶¹ Kramer se je zavzel tudi za Gregorja Žerjava, ko so mu sredi dvajsetih let s katoliške strani očitali afero Agro-Merkur (stečaj liberalne blagovne centrale s tem imenom leta 1910, ki so jo zaznamovale finančne goljufije in slabo preudarjene poslovne odločitve) oziroma so ga politično napadli v aferi Kulovec – z očitkom glavnega tajnika SLS in poslanca v Narodni skupščini Franca Kulovca, da je leta 1925 v pismu zunanjemu ministru dr. Momčilu Ninčiču za srbohrvaščino uporabljal izraz *jezik*, medtem ko naj bi slovenščino imel le za njen *dialekt*; *Jutro* je dokazalo neresničnost omenjene trditve.¹⁶²

156 *Slovenec*, 50, št. 132, 11. 6. 1922, Politiche novice: ponesrečen poizkus, 2. *Slovenec*, 53, št. 25, 31. 1. 1925, Volivno gibanje: kdo je dr. Kramer?, 3. *Jutro*, 1, št. 71, 12. 11. 1920, Domače vesti: Albert Kramer, Gospodu Ivanu Deržiču, 2. *Jutro* 3, št. 138, 13. 6. 1922, Albert Kramer, Odgovor na vprašanja, 2. *Jutro*, 3, št. 270, 14. 11. 1922, Razkrinkana kleveta, 1–2. *Jutro*, 4, št. 7, 10. 1. 1923, Prva obsodba Čire Kamenarovića, 2. *Jutro*, 5, št. 47, 23. 2. 1924, Albert Kramer, Izjava, 1. *Jutro*, 6, št. 27, 1. 2. 1925, Politiche beleške: Albert Kramer, Lažnjivce kakor vedno, 2.

157 *Slovenski narod*, 54, št. 4, 6. 1. 1921, Politiche vesti: »Nova Straža« – »stare metode«, 2. – O »bankokratskem« značaju vsedržavne JDS in »bankokratski« politiki Ribar, *Politički zapisi*, 1, 116–19.

158 *Jugoslavija*, 4, št. 104, 3. 5. 1921, Mene, tekkel ..., 2.

159 *Jutro*, 3, št. 138, 13. 6. 1922, Albert Kramer, Odgovor na vprašanja, 2.

160 *Jutro*, 3, št. 159, 8. 7. 1922, Domače vesti: obrekovalna kampanja proti demokratskim politikom, 3. *Jutro*, 3, št. 189, 12. 8. 1922, Domače vesti: dr. Kramer contra inž. Tavčar, 3. *Jutro*, 3, št. 270, 14. 11. 1922, Razkrinkana kleveta, 1–2. *Slovenec*, 50, št. 152, 8. 7. 1922, Nova afera pred sodiščem, 4. *Slovenec*, 50, št. 174, 12. 8. 1922, Izvršilni odbor J. D. S. pred sodiščem, 4. *Slovenec*, 50, št. 251, 14. 11. 1922, Ljubljanske novice: konec pravde dr. Kramer in ing. Tavčar, 3.

161 *Slovenec*, 50, št. 251, 14. 11. 1922, Ljubljanske novice: konec pravde dr. Kramer in ing. Tavčar, 3.

162 *Jutro*, 6, št. 72, 25. 3. 1925, Albert Kramer, Resnica o Agro-Merkurju, 2. *Jutro*, 7, št. 139, 20. 6. 1926, Politiche beleške: nova klerikalna lopovščina, 2. *Jutro*, 7, št. 139, 20. 6. 1926, Laž je vse, kar jim je še ostalo, 2. O aferi Agro-Merkur in aferi Kulovec gl. Perovšek, »Idejni in politični oris Gregorja Žerjava,« 320–23, 338–39. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 157–60, 171–72.

Naj dodamo, da so očitki o velikem premoženju in koruptivnosti Kramerja dosegli tudi kasneje.¹⁶³ Njegov nekdanji politični sopotnik Svetožar Pribičević je v svojih spominih *Diktatura kralja Aleksandra*, ki jih je objavil leta 1933 v Parizu, zapisal, naj bi bila vzrok, da je v prvi polovici tridesetih let sodeloval z režimom kraljeve diktature, Kramerjeva skrb za finančna sredstva, ki jih je s prijatelji vložil v *Jutro*; diktatura bi lahko *Jutro* s potezo peresa razgnala.¹⁶⁴ Leta 1940 se je malo pred smrtjo o Kramerju kot koruptivnem človeku izrazil Anton Korošec.¹⁶⁵ Toda po drugi strani je Mira Mihelič zapisala, da je bil Kramer »nezmožen pridobiti si veliko premoženje«. Spominjala se je, da nikoli ni imel denarja in se je njegova soproga Anči stalno pritoževala, kako malo zasluži. Stanovanje, v katerem so dolga leta stanovali, ni bilo njegovo, temveč last konzorcija *Jutra*. Ob zaplembi njegovega imetja po drugi svetovni vojni to, razen deleža pri *Jutru* in Narodni tiskarni, ni obsegalo ničesar, »če odštejemo skromno vilo na Bledu, ki so jo vključili v rezervat okoli Titove vile, v kateri ni Tito nikoli prebival, in so jo potem podrli, in parcele na Rašici, kjer si je hotel, ko so mu povedali, da je jetičen bolnik, postaviti hišico, da bi tam preživel svoje zadnje dneve na boljšem zraku, kot je bil ljubljanski«. ¹⁶⁶ Res pa je, kot Miheličeva piše na drugem mestu, da je vseskozi finančno reševal njenega očeta, svojega brata Milka, zaradi njegovih poraznih poslovnih odločitev. Tudi po bratovi smrti, pred katero je obubožal, je uredil njegove finance, da je nečakinji zagotovil dediščino.¹⁶⁷ Kramerjev premoženjski položaj je bil gotovo zanimiv.

Poleg ministrskih dolžnosti v letih 1918–1920, kjer se je podrobneje seznanil še s položajem slovenskega prebivalstva v Prekmurju in na Koroškem,¹⁶⁸ je Kramer v prvem jugoslovanskem desetletju opravljal tudi parlamentarno funkcijo. Od 1. marca 1919 do 28. oktobra 1920 je bil član Začasnega narodnega predstavništva Kraljestva SHS,¹⁶⁹ od 23. januarja do 5. novembra 1927 je bil član

163 *Bojevniki*, 5, št. 9, 11. 7. 1935, »Boj« v borbi za moralo v našem javnem življenju, 3.

164 Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, 103.

165 Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, 390.

166 Mihelič, *Ure mojih dni*, 83, 109.

167 Prav tam, 80.

168 *Slovenski narod*, 52, št. 58, 8. 3. 1919, Politичne vesti: deputacija prekmurskih Slovencev v Beogradu, 3. *Slovenski narod*, 52, št. 111, 13. 5. 1919, Politичne vesti: regent Aleksander natančno informiran o dogodkih na Koroškem, 4.

169 Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva SHS*, 100. – ZNP je bilo prvo zakonodajno telo novoustanovljene jugoslovanske države, t. i. predparlament. Oblikovano je bilo zato, da v vmesnem obdobju od ustanovitve Kraljestva SHS do sklica Ustavodajne skupščine po hitrem postopku sprejema zakone, nujne za državo, nadzoruje delo vlade, da bi bilo načelo parlamentarne odgovornosti uveljavljeno še pred sklicem konstituantne, predvsem pa da pripravi volilni zakon za volitve v Ustavodajno skupščino. ZNP je delovalo od 1. 3. 1919, ko ga je sklicala vlada, do 28. 10. 1920, ko je bilo z ukazom regenta Aleksandra razpuščeno.

oblastne skupščine ljubljanske oblasti,¹⁷⁰ od 11. septembra 1927 do 6. januarja 1929 pa Narodne skupščine Kraljevine SHS.¹⁷¹ Kandidiral je tudi na volitvah v Ustavodajno in Narodno skupščino Kraljevine SHS leta 1920 in 1925, a ni bil izvoljen.¹⁷² Leta 1923 na volitvah v Narodno skupščino ni kandidiral.¹⁷³ Kot lahko vidimo, sta Kramerjevi izvolitvi leta 1927 pokazali, da želja, ki so jo pred volitvami leta 1925 lahko prebrali v *Slovenecu*, ni zdržala kasnejše politične preizkušnje. Takrat so se v listu našle besede: »Z gumijem [volilno kroglico – op. J. P.] naj bo zbrisan on [Kramer – op. J. P.] in ž njim vsa Žerjavova stranka [SDS – op. J. P.] za vedno iz političnega pozorišča zedinjene Slovenije.«¹⁷⁴ Odmevna je bila Kramerjeva izvolitev v Narodno skupščino leta 1927. Izvolili so ga v Ljubljani, kjer je, čeprav je *Slovenec* njegovo kandidaturo označil za »brezupno«,¹⁷⁵ sicer z minimalno večino 23 glasov, premagal dotedanjega ljubljanskega poslanca Antona Korošca.¹⁷⁶ Po volitvah je *Slovenec* izjavljal, da so Kramerjevo izvolitev omogočile volilne goljufije napredne strani.¹⁷⁷ SLS je podala tudi pritožbo verifikacijski komisiji Narodne skupščine proti Kramerjevi izvolitvi za poslanca. Pritožbo so zavrnilo – ostalo je pri zdrs glasov katoliške strani.¹⁷⁸

V Začasnem narodnem predstavništvu je Kramer skupaj s predstavnikom JSDS Dragotinom Lončarjem nasproti zamisli, da bi za volitve v Ustavodajno skupščino odvzeli volilno pravico vsem pripadnikom narodnih manjšin, ki so po mirovnih pogodbah dobili opcijsko pravico, brez uspeha zagovarjal predlog, naj bi volilno pravico odrekli samo tistim Nemcem, ki so šele v zadnjih 30 letih

170 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 107, 193, 475.

171 *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 9, št. 98, 22. 9. 1927, Poročila o izidu volitev narodnih poslancev za narodno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, izvršenih dne 11. septembra 1927, 661. *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 11, št. 3, 7. 1. 1929, Aleksander [Karadordević], Mojemu dragemu narodu! Vsem Srbom, Hrvatom in Slovincem!, 13–14.

172 *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 2, št. 137, 26. 11. 1920, Kandidatne liste za volitve v ustavotvorno skupščino dne 28. novembra 1920: A. Za mesto Ljubljano s Spodnjo Šiško: B. Za volilna okrožja Ljubljano–Novo mesto, 655, 656. *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 2, št. 141, 4. 12. 1920, Poročilo na podstavi člena 83. zakona o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, 675. *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 7, št. 6, 22. 1. 1925, B. Kandidatne liste za sodni okrožji Ljubljano in Novo mesto, 30. *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 7, št. 17, 19. 2. 1925, Poročila na podstavi člena 83. zakona o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o izidu volitev, izvršenih dne 8. februarja 1925, 77.

173 Prim. *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 5, št. 23, 7. 3. 1923, Kandidati za narodne poslance za volitve v narodno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, odrejene na dan 18. marca 1923, 157–63.

174 *Slovenec*, 53, št. 25, 31. 1. 1925, Volivno gibanje: kdo je dr. Kramer?, 3.

175 *Slovenec*, 55, št. 175, 6. 8. 1927, Izza kulis, 2.

176 *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 9, št. 98, 22. 9. 1927, Poročila o izidu volitev narodnih poslancev za narodno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, izvršenih dne 11. septembra 1927, 661.

177 *Slovenec*, 55, št. 205a, 12. 9. 1927, Ljubljana zahteva, da se ugotovi neveljavnost teh volitev!, 2.

178 *Jutro*, 8, št. 245, 15. 10. 1927, Dr. Kramerjev mandat verificiran, 1.

v jugoslovanskih v deželah dobili domovinsko pravico.¹⁷⁹ Drugače je na podlagi svojega unitarističnega stališča že tedaj zagovarjal kasneje uvedeni (proporcionalni) d'Hondtov volilni sistem.¹⁸⁰ V jugoslovanskem predparlamentu se je odlično počutil. To je opazil poročevalec *Slovenskega naroda*, ki je njegovo gibanje v ZNP opisal takole: »Ministra dr. Kramerja je videti povsod, enkrat pri poslancih, enkrat pri žurnalistih, enkrat na ministrski klopi; vidi se, da je parlamenta dobro vajen kot izkušen nekdanji poročevalec in kot dober poznavalec parlamentarnih običajev. Ni njegova najmanjša zasluga, da se je moglo začeti zasedanje našega prvega skupnega parlamenta točno ob določenem roku.«¹⁸¹

Kramerjeva druga jugoslovanska parlamentarna izkušnja je neposredno sledila njegovemu poslanskemu delu v oblastni skupščini ljubljanske oblasti.¹⁸² V njej je sodeloval z obravnavami različnih vprašanj s področja delovanja oblastne skupščine in oblastnih samouprav.¹⁸³ V zvezi s Kramerjevim oblastnim poslanskim delom naj opozorimo na njegovo podporo načelu depolitizacije oblastnega uradniškega aparata¹⁸⁴ in na njegovo kasnejšo oceno razmer na tem področju. »Danes gg. pri oblastni upravi [v obeh slovenskih oblastnih upravah, ljubljanski in mariborski, je imela absolutno politično večino SLS – op. J. P.] ne sprejmejo nobenega sluge, nobenega pisarja, nobenega uradnika in nobene strojepiske, če ni klerikalen«, je dejal na shodu Naprednega bloka 9. septembra 1927 v Ljubljani.¹⁸⁵ Ob takih opozorilih, ki niso bila daleč od resnice, je bil pozoren tudi na druga vprašanja. Zavzemal se je, da bi med avtonomna slovenska mesta uvrstili tudi Kranj in Novo mesto.¹⁸⁶ »S stališča socialne previdnosti in s stališča res krščanske ljubezni napram zapuščenim otrokom« pa je menil, naj oblastni nameščenci dobivajo draginjske doklade tudi za svoje nezakonske otroke. Za rodbinske člane naj bi se torej šteli vsi otroci, tudi nezakonski, za katere je nameščenec po zakonu dolžan skrbeti.¹⁸⁷

179 *Slovenski narod*, 53, št. 163, 21. 7. 1920, S., Iz sobotne razprave o volilnem redu, 3.

180 *Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva*, 5, 167–69. Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan«, 84.

181 *Slovenski narod*, 52, št. 66, 17. 3. 1919, Za naše ozemlje, 3.

182 Po izvolitvi v Narodno skupščino Kraljevine SHS 11. 9. 1927 je zaradi nezdržljivosti funkcije poslanca Narodne skupščine in oblastnega poslanca Kramerju prenehal mandat v oblastni skupščini ljubljanske oblasti. Kramer je bil nato samo poslanec Narodne skupščine v Beogradu. – Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 193, op. 588.

183 Prav tam, 109, 132–34, 140, 143, 145–47, 150, 161–62, 175, 180, 182, 356, 369–71, 374.

184 *Jutro*, 8, št. 101, 29. 4. 1927, Stvarne razprave v ljubljanski oblastni skupščini, 2. – Kramer je tudi zunaj oblastne skupščine zagovarjal depolitiziran uradniški aparat. Pred volitvami v Narodno skupščino leta 1927 ga je skrbelo, da bo državni uradnik »kmalu brezpravna raja v rokah vsakokratne vladajoče politične stranke, bo kmalu degradiran v partizanskega [strankarskega – op. J. P.] pisarja, ki živi le od milosti režima«. (*Jutro*, 8, št. 211, 8. 9. 1927, Iskrena beseda državnim nameščencem, 3).

185 *Jutro*, 8, št. 213, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije, 2.

186 *Jutro*, 8, št. 96, 23. 4. 1927, Seja ljubljanske oblastne skupščine, 6.

187 *Jutro*, 8, št. 101, 29. 4. 1927, Stvarne razprave v ljubljanski oblastni skupščini, 2.

Kramer je bil pozoren na vprašanje socialnih razmer. Mira Mihelič se je spominjala, da so pred njegovo pisarno v uredništvu *Jutra* vsakega prvega v mesecu stale njegove »tobakarice«, kronske upokojenke, za katere se je zaman trudil, da bi jim zvišali pokojnino, pa jim je dodajal iz svojega žepa. Prav tako je diskretno vzdrževal svojo mater, skrbel pa je tudi za Miro.¹⁸⁸ Socialno vprašanje je spremljalo tudi njegovo poslansko delo v Narodni skupščini. Prizadeval si je, da bi upokojenim orožnikom priznali draginjske doklade, kakršne so imeli vsi drugi državni upokojenci, vendar brez uspeha.¹⁸⁹ Prav tako mu ni uspelo s predlogom, da bi odpravili bero, stalno določeno kmečko dajatev v naravi župnikom, kaplanom in cerkovnikom. Namesto tega naj bi vprašanje bere urejeval zakon, sicer pa naj bi jo kot zastarelo in nevzdržno prakso ukinili. Za kmeta je neznosno breme, za duhovščino pa ponižujoča.¹⁹⁰ *Slovenec* je o njegovem predlogu zapisal, da »dokler torej ne bo zakona, naj duhovnik, ki je navezan na biro, živi od zraka«. Imel ga je za demagogijo.¹⁹¹ Opozoriti je treba še na Kramerjevo sodelovanje v uspešnem vseslovenskem odporu proti poskusom okrnitve ljubljanske univerze konec leta 1927 in v začetku leta 1928, ki so jih nato v Beogradu opustili.¹⁹² Proti omenjeni okrnitvi, ki jo je razumel kot »kulturno amputacijo«, ¹⁹³ je protestiral v Narodni skupščini.¹⁹⁴ Ob tem se je zavzel še za ustrezno financiranje ljubljanskega gledališča – to je učinkovito storil že jeseni 1927 – in protestiral proti prepovedi, ki jo je izdala ljubljanska policija, da bi liberalna Zveza kulturnih društev prirejala kulturne filmske predstave v nedeljskih dopoldanskih urah oziroma pred 10.30 dopoldne. Prepoved je bila utemeljena s pojasnilom, da bi s tem motili nedeljske cerkvene obrede.¹⁹⁵ Poleg tega naj bi otroci tudi uhajali

188 Mihelič, *Ure mojih dni*, 64, 70–72.

189 *Jutro*, 8, št. 296, 16. 12. 1927, Posl. Dr. Kramer za orožniške upokojence, 2. *Jutro*, 8, št. 297, 17. 12. 1927, Značilna in burna seja Narodne skupščine, 1. *Jutro*, 8, št. 298, 18. 12. 1927, Klerikalci se cinično norčujejo iz orožniških upokojencev!, 2. *Jutro*, 9, št. 114, 16. 5. 1928, Ljubljana, 15. maja, 1; Klerikalci in orožniški upokojenci, 2. – O Kramerjevi dobrotljivosti je *Jutro* v nekrologu zapisalo: »Kar mimogrede naj omenimo njegovo znano dobrotljivost, katere se sam nekako ni zavedal, smatrajoč se samo po sebi umevno, da tisti, ki ima več, daje onemu, ki ima manj. Marsikdo na njegovem mestu bi si bil napravil znatno imetje, pokojnik pa je vse sproti razdal in njegova radodarnost je bila toliko, da odhaja v večnost daleko manj oblagodarjen z gmotnimi dobrinami, nego je bil tedaj, ko je stopil kot mlad idealist na našo politično pozornico«. V »dobrotljivosti po evangelijski besedi, da levica ni vedela, koliko je desnica razdala, [...] je bil naravnost potratnež.« (*Jutro*, 23, št. 121, 28. 5. 1943, Dr. Albert Kramer umrl, 3).

190 *Jutro*, 9, št. 57, 7. 3. 1928, Klerikalci proti siromašni duhovščini, 1; Hegemonisti tudi katoliški duhovščini ne privoščijo dostojne eksistence, 2. *Jutro*, 57, št. 112, 13. 5. 1928, Spomini na čase tlačanstva, 9. – O beri v času Kraljevine SHS/Jugoslavije gl. Guček, *Nosi le zakrpano obuvalo*, 229–35.

191 *Slovenec*, 41, št. 59, 10. 3. 1928, Bira, 1.

192 O nameravani, a nato neizvedeni okrnitvi ljubljanske univerze, gl. Dolenc, *Kulturni boj*, 246–50.

193 *Jutro*, 9, št. 13, 15. 1. 1928, Napredna Ljubljana odobrava delo svojih predstavnikov, 4.

194 *Jutro*, 9, št. 1, 1. 1. 1928, V obrambi kulturnih interesov Slovenije, 2.

195 Prav tam. *Jutro*, 9, št. 2, 3. 1. 1928, Kulturne redukcije za Slovenijo, 1; V znamenju »Slovenčevih« falzifikatov, 2. Dolenc, *Kulturni boj*, 242.

od obveznih šolskih maš v kino, potem pa lagali doma in v šoli ter se tako učili potepuštva.¹⁹⁶ V skupščini je opozoril še na nerešeno vprašanje državljanstva za Slovence, ki so se iz Kraljevine Italije preselili v Kraljevino SHS.¹⁹⁷

Kramer je o različnih političnih vprašanjih govoril tudi zunaj skupščinskih klopi. Poudarjal je pomen gmotno, moralno in politično neodvisnega uradništva in zagovarjal pravico do svobodno izraženega publicističnega družbenega in političnega mnenja.¹⁹⁸ Sicer pa je menil, da se lahko posameznikova intelektualna moč v družbenem življenju polno uveljavi le prek politično strankarskega organizma. Leta 1926 je poudaril, da je »v demokraciji, v državi, v kateri je ljudska volja suverena, pa naj bo ta država republika ali monarhija, [...] strankarstvo življenjska funkcija, boj med strankami gibal vsega napredka, zdravi strankarski egoizem najboljša garancija pred opasnostmi nedemokratske reakcije«.¹⁹⁹ O delovanju države je razmišljal tudi z vidika njenega položaja v mednarodnih odnosih. Leta 1927 je opozarjal, da je Kraljevina SHS v mednarodnem prostoru neaktivna država, ki ne stori nič za večjo naklonjenost zunanjega sveta. Prav tako je ne zanimajo jugoslovanski izseljenci v tujini (Združenih državah Amerike, Nemčiji). »O nas se govori takrat največ, kadar se govori o diplomatskih škandalih[.]« Kritičen je bil tudi glede ravnanja Kraljevine SHS pri vprašanju Slovencev in Hrvatov v Kraljevini Italiji. »Mi gotovo ne zahtevamo, da naj danes Jugoslavija potegne svoj meč in napelje svoje kanone na mejo, zahtevamo pa, da naša država pokaže, da tega našega naroda pozabiti nečemo in ne moremo.« Ob tem bi morala jugoslovanska država graditi prijateljske odnose s svojimi sosedi, zlasti pa s slovanskimi državami.²⁰⁰

Kramer je v svoji neparlamentarni politični dejavnosti klical še proti socialni »reakciji« in zagovarjal enakopravnost dela ter kapitala oziroma njuno v socialni pravičnosti (delavski socialnopolitični zakonodaji, delavskem zavarovanju) utemeljeno harmonično zvezo, socialno pravično izvedeno agrarno reformo in popolno ukinitvev fevdalnih odnosov. Ker je bila Jugoslavija država z večinskim kmečkim prebivalstvom, je zagovarjal kompromis med neagrarnimi sloji in interesi kmeta. Demokratske razmere bi bile porok za obstoj in razvoj gospodarstva, saj bi zagotovile njegovo pravno varnost in dobro premišljen,

196 Dolenc, *Kulturni boj*, 241.

197 *Jutro*, 9, št. 73, 25. 3. 1928, Posl. Kramer za odpravo škandaloznega postopanja pri podeljevanju državljanstva, 2.

198 *Slovenski narod*, 53, št. 209, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS, 1. *Jutro*, 5, št. 31, 5. 2. 1924, Jugoslovanska demokracija na pohodu, 2. *Jutro*, 8, št. 167, 17. 7. 1927, Josip Fr. Knaflič, Slovenska pisma, 3.

199 Kramer, »Predgovor,« VII–VIII.

200 *Jutro*, 8, št. 213, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije, 1.

sistematično zaščiteno svoboden gospodarski promet.²⁰¹ Iz Kramerjevih ust se je slišala tudi zahteva: »Pošteno ven s politiko iz našega gospodarstva!«²⁰²

V zaključnem obdobju vidovdanskega parlamentarizma se je dejavno vključil v reševanje tedanjih perečih notranjepolitičnih vprašanj. Sodeloval je v prizadevanju KDK za preoblikovanje tedanjega političnega sistema. Take poudarke je izrekel ob različnih priložnostih,²⁰³ jedro njegovega stališča pa je bilo: »Hegemonistični sistem [je] opasnejši za državno idejo, nego vsi plemenski in državnopravni spori [...]. Na razvalinah hegemonizma je šele mogoča prava Jugoslavija.«²⁰⁴ Opazen del svojih moči je namenil tudi organizacijsko-političnemu razvoju JDS/SDS in KDK v Sloveniji in Jugoslaviji²⁰⁵ ter vprašanju strankarske discipline.²⁰⁶ Poleg lastniške in delniške udeležbe pri Narodni in Delniški tiskarni, *Jutru* in v različnih finančnih ustanovah je bil še direktor Društva Kazina, odbornik Dramatičnega društva in predsednik Jugoslovansko-češkoslovaške lige v Ljubljani.²⁰⁷

201 *Slovenski narod*, 52, št. 45, 21. 2. 1919, Sedanji politični položaj, 1. *Slovenski narod*, 53, št. 209, 14. 9. 1920, Manifestacijsko zborovanje JDS, 1. *Jutro*, 8, št. 213, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije, 1. – Kar zadeva Kramerjev odnos do kmeta, je treba opozoriti na njegovo stališče, ki naj bi ga po poročilu komunističnega *Rdečega prapora* izrekel na shodu Samostojne kmetijske stranke 21. 11. 1920 na Igu. Tedaj naj bi dejal, da se kmeta ustroj države in politika ne tičeta, njegovo delo je le obdelovanje polja. (*Viri za zgodovino komunistične stranke v letih 1919–1921*, 199).

202 *Jutro*, 8, št. 213, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije, 1.

203 *Jutro*, 8, št. 303, 24. 12. 1927, Albert Kramer, V borbi za pravo državno idejo, 2. *Jutro*, 9, št. 13, 15. 1. 1928, Napredna Ljubljana odobrava delo svojih predstavnikov, 4. *Jutro*, 9, št. 20, 24. 1. 1928, Mogočna manifestacija za Kmečko-demokratsko koalicijo, 5. *Jutro*, 9, št. 56, 6. 3. 1928, Tudi Vojvodina se priključuje borbi za enakopravnost, 7. *Jutro*, 9, št. 68, 20. 3. 1928, Mogočni ljudski tabor na ljubljanskem Taboru, 4, 5. *Jutro*, 9, št. 84, 7. 4. 1928, Albert Kramer, Letošnji politični pirhi, 2. *Jutro*, 9, št. 148, 26. 6. 1928, Albert Kramer, Nerazumljivi argumenti ljubljanskega sodišča, 2. *Jutro*, 9, št. 171, 24. 7. 1928, Poštena Slovenija obsoja ogabno politiko SLS, 2. *Jutro*, 9, št. 181, 4. 8. 1928, Zaključek zasedanja KDK v Zagrebu, 1. *Jutro*, 9, št. 198, 24. 8. 1928, Manifestacija solidarnosti in borbenosti KDK, 1. O Kramerjevih stališčih glede gospodarske in davčne enakopravnosti v državi ter njegovi politični dejavnosti v zadnjem obdobju vidovdanskega parlamentarizma gl. tudi *Jutro*, 7, št. 253, 3. 11. 1926, Demokratski zbor v Mariboru, 2. *Jutro*, 8, št. 213, 10. 9. 1927, Ljubljana za zmago združene demokracije, 1. *Jutro*, 8, št. 224, 22. 9. 1927, Dr. Kramer pri g. Davidoviču, 1. *Jutro*, 9, št. 146, 23. 6. 1928, Voditelj KDK pri kralju, 1. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 66. Gligorijević, *Demokratska stranka i politični odnosi*, 489, 502. Matković, *Pribičević i SDS*, 211, 229, 231. Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*, 296, op. 131.

204 *Jutro*, 9, št. 84, 7. 4. 1928, Albert Kramer, Letošnji politični pirhi, 2.

205 *Jutro*, 3, št. 142, 17. 6. 1922, Politične beležke: ljubljanske politične organizacije sklenjene za drjem. Žerjavom, 2. *Jutro*, 3, št. 161, 11. 7. 1922, Zbor zaupnikov JDS iz ljubljanske oblasti, 2. Matković, *Pribičević i SDS*, 100, 228, op. 801.

206 Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan«, 244.

207 *Jutro*, 3, št. 308, 30. 12. 1922, Domače vesti: iz društva Kazina, 3. *Jutro*, 3, št. 269, 12. 11. 1922, Prosveta: občni zbor Dramatičnega društva v Ljubljani, 2. *Jutro*, 8, št. 104, 3. 5. 1927, Občni zbor Jugoslov.-češkoslovaške lige v Ljubljani, 6. – O delovanju Jugoslovansko-češkoslovaške lige v Ljubljani Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki*, 64–69.

»Zvezdna leta« med diktaturo kralja Aleksandra Karađorđevića

Vzpostavitev diktature, s katero je kralj Aleksander 6. januarja 1929 razveljavil Vidovdansko ustavo, razpusil Narodno skupščino ter prepovedal in razpusil vse politične stranke, je Kramer razumel kot zgodovinsko priložnost za polno uveljavitev jugoslovanstva in v njem utemeljeno ureditev političnih in družbenih razmer v državi. Radikalna in nedemokratsko izvedena politična sprememba ga ni motila, saj je v idejnem pogledu zaostrovala jugoslovanski unitarizem, ki je postal oblika političnega militarizma.²⁰⁸ Diktaturo je pozdravljal, zanj je pomenila salomonsko sodbo in nujni ukrep, s katerim je kralj ustavil »usodepolno kolo naše zgodovine, ki se je razvijala v nesrečno smer«.²⁰⁹ S temi besedami je izrazil privrženost kraljevi odločitvi, da preseka globoko politično krizo, v katero je padla država po strelih poslanca velikosrbske NRS Puniše Račića na poslance Hrvatske seljačke stranke 20. junija 1928 v Narodni skupščini; Račić je tedaj ubil dva njena poslance in ranil predsednika HSS ter hrvaškega narodnega voditelja Stjepana Radića, ki je kasneje zaradi ran umrl.

Kramer v kraljevi diktaturi ni videl »diktaturo osebe, klike ali interesne skupine, temveč [...] diktaturo ideje, da je nacionalni princip proglašen za kategorični imperativ našega življenja«. Gre torej za nerazrušljivo utrditev temeljev »naše države in narodne eksistence ter razvojne linije naše bodočnosti. Jugoslovenska ideja je iztrgana iz okvira partijskih programov.« V slovenskem delu naroda ima svojo »trdno domačijo«. Naše ljudstvo se zaveda, »da mu je od Boga usojeno, od zgodovine odrejeno, od njegove krvi in duše izbrano mesto samo v nerazrušni jedinici s Srbi in Hrvati, samo v sklopu velikega naroda jugoslovenskega«.²¹⁰ Vsestransko se mora zavzeti za zmago jugoslovanske obnove in politiko jugoslovanskega zbiranja.²¹¹ K temu ga kliče »dolžnost nacionalne discipline«, da bodo v duhu jugoslovanskega optimizma in konstruktivnega dela Slovenci dobili pravo mesto v jugoslovanski družini.²¹²

208 Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 277.

209 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6. št. 33, 16. 8. 1932, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 1. – O Kramerjevi brezpogojni podpori kraljevi diktaturi gl. tudi *Jutro*, 13. št. 132, 8. 6. 1932, Velik odmev ljubljanske politične manifestacije, 1. *Jutro*, 13. št. 207, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 2. *Jutro*, 13. št. 260, 8. 11. 1932, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju, 2. *Jutro*, 13. št. 298, 24. 12. 1932, Albert Kramer, Od božiča do božiča, 2.

210 *Jutro*, 11. št. 262, 11. 11. 1930, Predsednik Živković med zastopniki naroda, 1. Prim. tudi *Jutro*, 10. št. 234, 6. 10. 1929, »Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije«, 1.

211 *Jutro*, 12. št. 21, 25. 1. 1931, Albert Kramer, Beseda v slovo, 2.

212 *Jutro*, 12. št. 21, 25. 1. 1931, Naši kraji in ljudje: slovo poslanika dr. Kramerja, 3.

Kljub predanosti jugoslovanskemu unitarizmu za Kramerja ob uvedbi diktature v novooblikovani strukturi jugoslovanske oblasti ni bilo prostora. V vlado šestojanuarskega režima je vstopil Anton Korošec. Aleksander je v vladi potreboval opaznejšega političnega predstavnika iz Slovenije, po možnosti takega, ki bi užival večinsko podporo slovenskega političnega telesa in ugled v tujini. Izbor se je v tem primeru dejansko zožil zgolj na Korošca.²¹³ Kramer je prvem letu in pol diktature v javnosti nastopal le kot direktor *Jutra* in sodeloval pri posameznih novinarskih, publicističnih in društvenih dejavnostih.²¹⁴ Sredi leta 1930 pa so v Beogradu pomislili tudi nanj in ga 4. junija imenovali za člana Vrhovnega zakonodajnega sveta (VZS) pri ministrstvu za pravosodje; ta je kot posvetovalni organ predsednika vlade pregledoval in ocenjeval načrte novih zakonov, uredb in pravilnikov.²¹⁵ S tem sta se v državno politiko vrnili slovenska liberalna politika in njen novi prvak Albert Kramer, ki mu je ta položaj pripadel po smrti Gregorja Žerjava 27. junija 1929. Kmalu po imenovanju za člana VZS se je Kramer vrnil tudi v upravnopolitično življenje na Slovenskem. Tretjega julija 1930 so ga imenovali za člana banskega sveta Dravske banovine (jugoslovanske Slovenije). Omenjenih funkcij ni dolgo opravljal, saj je bil že 12. januarja 1931 imenovan za izrednega poslanika Kraljevine Jugoslavije v Češkoslovaški republiki (ČSR).²¹⁶ Medtem je večkrat javno podprl diktaturo in vlado šestojanuarskega režima pod vodstvom generala Petra Živkovića.²¹⁷

213 O tem Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 83.

214 *Jutro*, 10, št. 143, 21. 6. 1929, Ustanovni občni zbor »Avale«, 1. *Jutro*, 10, št. 202, 30. 8. 1929, Naši kraji in ljudje: mirtin venec iz Westfalske na grobu dr. Žerjava, 3. *Jutro*, 10, št. 237, 10. 10. 1929, Jugoslovanskim naprednim akademikom!, 2. *Jutro*, 11, št. 16, 21. 1. 1930, Prisrčen praznik naših starih in mladih akademskih generacij, 7–8. *Jutro*, 11, št. 44, 22. 2. 1930, Naročajte »Našo dobo«, 1. *Jutro*, 11, št. 177, 2. 8. 1930, Prvi dan slovanskega gasilskega kongresa v Ljubljani, 1; Slovanski gasilski kongres v Ljubljani, 3. *Jutro*, 11, št. 211, 12. 9. 1930, Kulturni pregled: novo gradivo k zgodovini češke in jugoslovanske mafije, 6. *Jutro*, 11, št. 226, 30. 9. 1930, Ustanovitev Zveze naprednih jugoslovanskih starešin v Ljubljani, 3. *Jutro*, 11, št. 256, 5. 11. 1930, Naši kraji in ljudje: poslovilna večerja konzula dr. Resla, 3.

215 Kranjec, »Slovinci v Jugoslaviji«, 94, 96. O VZS tudi Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, 52. – Kramer je v VZS sodeloval v sekciji za predmete iz resorja ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje in v sekciji za obravnavo zakonskih osnutkov o pomorskih akademijah, srednjih tehničnih šolah, moških in ženskih strokovnih šolah ter obrtnih šolah. (*Jutro*, 11, št. 148, 28. 6. 1930, Seja VZS, 1. *Jutro*, 11, št. 240, 16. 10. 1930, Delo VZS, 2).

216 Kranjec, »Slovinci v Jugoslaviji«, 96. – Kramer v banskem svetu Dravske banovine ni deloval, saj je zaradi imenovanja za poslanika v Pragi odstopil že pred njegovim prvim zasedanjem. Nastopil je le ob slovesni izročitvi dekretov o imenovanju banskih svetnikov, ko se je v imenu svetnikov ljubljanskega območja 23. 7. 1930 zahvalil banu inž. Dušanu Sernecu za njihovo izročitev (Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, 54–55. Prim. tudi *Jutro*, 11, št. 168, 23. 7. 1930, Izročitev dekretov članom banskih svetov, 2).

217 *Jutro*, 11, št. 201, 30. 8. 1930, Sestanek javnih delavcev iz mariborske okolice, 1. *Jutro*, 11, št. 202, 31. 8. 1930, Sestanek v Ormožu, 1. *Jutro*, 11, št. 204, 3. 9. 1930, Sestanek javnih delavcev v Murski Soboti, 2. *Jutro*, 11, št. 207, 6. 9. 1930, Zastopniki Dravske banovine pri predsedniku vlade, 1. *Jutro*, 11, št. 262, 11. 11. 1930, Predsednik Živković med zastopniki naroda, 1–2.

Podobno kot članstvo v VZS in banskem svetu Dravske banovine, se je tudi Kramerjevo diplomatsko delo v Pragi razmeroma hitro končalo. Napredni krogi so le za krajši čas izgubili vplivnega pristaša, kot se je ob njegovem imenovanju za poslanika v Pragi izrazila *Delavska politika*.²¹⁸ Že 2. septembra 1931 je po dobrih desetih letih znova stopil na vrh jugoslovanske politike. Kot minister za javne gradnje je postal član Živkovićeve vlade. Slovenski liberalci so v vlado vstopili po tem, ko je zaradi stopnjevanega uresničevanja programa jugoslovanskega unitarizma, pri čemer kot nekdanja vodilna slovenska avtonomistična sila ni mogla več sodelovati, iz nje izstopila nekdanja SLS.²¹⁹

Kramer je bil v Pragi, ki je med vojnama veljala za svojevrstno domeno in diplomatsko postojanko Slovencev,²²⁰ precej dejaven. Sodeloval je pri zahtevni pripravi pomembne trgovske pogodbe med ČSR in Jugoslavijo²²¹ in si nasploh prizadeval za poglobitev stikov med češkoslovaškimi in jugoslovanskimi gospodarstveniki.²²² Spremljal je tudi širše gospodarsko dogajanje v ČSR.²²³ Obenem je gojil stike s češkoslovaškimi novinarji in vojsko,²²⁴ posebno pozornost pa je izkazal predsedniku ČSR Tomášu Garrigu Masaryku ob njegovi 81-letnici 7. marca 1931. V listih *Češke Slovo* in *Prager Presse* je o njem objavil daljši članek. V članku, ki ga je objavilo tudi *Jutro*, je predstavil Masarykova narodnoemancipacijska in osvobodilna prizadevanja v avstrijski dobi in med vojno, svoje poznanstvo z njim ter poudaril njegovo politično vodilo, da je bolje propasti kot izdati idejo svobode.²²⁵ Masaryku je na njegov rojstni dan na posebni avdienci predstavil delegacijo ljubljanske univerze, ki mu je izročila častni doktorat Filozofske fakultete ljubljanske univerze.²²⁶ Kramer se je tudi udeleževal ali bil pokrovitelj različnih kulturnih in športnih dogodkov, pri katerih so sodelovali

218 *Delavska politika*, 6, št. 5, 17. 1. 1931, Doma in po svetu: dr. Albert Kramer poslanik v Pragi, 2.

219 O sodelovanju SLS v vladi v letih 1929–1931 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 83–85, 91–97, 107–14.

220 Drnovšek, *Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa*, 123.

221 *Jutro*, 12, št. 53, 5. 3. 1931, Trgovinska pogajanja v Pragi, 1, 2. O trgovski pogodbi, sklenjeni med Češkoslovaško republiko in Kraljevino Jugoslavijo spomladi 1931 ter Kramerjevi dejavnosti, povezani s trgovskimi pogajanja med obema državama, gl. tudi Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*, 445–49.

222 *Jutro*, 12, št. 165, 21. 7. 1931, Poset naših gospodarstvenikov v Pragi, 1.

223 *Jutro*, 12, št. 123, 31. 5. 1931, Kmetijska razstava v Pragi, 1.

224 *Jutro*, 12, št. 50, 1. 3. 1931, Prijateljstvo med Češkoslovaško in Jugoslavijo, 2. *Jutro*, 12, št. 154, 8. 7. 1931, Bratstvo med češkoslovaško in jugoslovansko vojsko, 2.

225 *Jutro*, 12, št. 55, 7. 3. 1931, Ves svet spoštuje Masaryka, 1; Albert Kramer, Prezident Masaryk, 2.

226 Prav tam. *Jutro* 12, št. 56, 8. 3. 1931, Zastopniki ljubljanske univerze pri Masaryku, 1. – Masaryk je bil drugi častni doktor Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani. Za častnega doktorja je bil promoviran 31. 1. 1931. Prvi častni doktor ljubljanske univerze je 22. 6. 1929 postal vodja organizacijskih priprav za njeno ustanovitev dr. Danilo Majaron (*Petdeset let slovenske Univerze*, 633).

Jugoslovani.²²⁷ Za jugoslovansko poslaništvo je priskrbel nove prostore,²²⁸ prizadeval pa si je tudi za postavitve novega jugoslovanskega visokošolskega doma v Pragi.²²⁹ Dom, poimenovan po kralju Aleksandru, so svečano otvorili 29. oktobra 1933. Pokrovitelj otvoritve »Aleksandrovega doma« je bil češkoslovaški predsednik Masaryk, ki ga je zastopal vodja njegovega kabineta dr. Přemysl Šámal, kralja Aleksandra in jugoslovansko vlado pa je zastopal jugoslovanski poslanik v Pragi dr. Prvislav Grisogono. Slovesnosti so se udeležili še predsednik češkoslovaške poslanske zbornice dr. František Staněk, zunanji minister dr. Edvard Beneš, praški župan dr. Karel Baxa, rektor češke tehnike dr. Jaroslav Mühlbauer, dekani vseh fakultet praških univerz, zastopniki univerz v Brnu in Bratislavi, zastopniki praškega občinskega sveta, predstavniki raznih kulturnih, nacionalnih in drugih organizacij ter Češkoslovaško-jugoslovanske lige pod vodstvom dr. Matije Murka.²³⁰

Po vrnitvi iz Prage so se za Kramerja začela »zvezdna leta«. Ministrsko funkcijo, ki jo je nastopil leta 1931, je obdržal kar v sedmih vladah v letih 1931–1934. V njih je opravljal dolžnost ministra za javne gradnje (od 2. septembra 1931 do 5. januarja 1932 in od 5. januarja 1932 do 1. aprila 1932), ministra za trgovino in industrijo (od 4. aprila 1932 do 2. julija 1932) in ministra brez portfelja (od 2. julija 1932 do 18. aprila 1934).²³¹ Zlasti položaj ministra za trgovino in industrijo je bil zelo zahteven in nehvaležen, saj je sovpadal s časom velike gospodarske krize.²³² Ob opravljanju ministrskih dolžnosti je bil tudi eden od glavnih tvorcev in glavni tajnik unitaristične vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije/Jugoslovanske nacionalne stranke, edine politične organizacije, ki jo je dovolil režim diktature.²³³ Postal je eden najvidnejših in najzanesljivejših predstavnikov šestojanuarske politike.²³⁴ To se je kazalo tudi v

227 *Jutro*, 12, št. 32, 8. 2. 1931, Domače vesti: Štrosmajerjeva proslava v Pragi, 6. *Jutro*, 12, št. 80, 8. 4. 1931, Ekскурzija licej na Češkoslovaško, 3. *Jutro*, 12, št. 98, 29. 4. 1931, Kulturni pregled: večer jugoslovenske glasbe v Pragi, 3. *Jutro*, 12, št. 132, 11. 6. 1931, Concordija : Slavija 5 : 2 (2 : 1), 2.

228 *Jutro*, 12, št. 298, 19. 12. 1931, Nova palača jugoslovenskega poslaništva v Pragi, 2.

229 *Jutro*, 12, št. 107, 10. 5. 1931, Novi jugoslovanski dijaški dom v Pragi, 5.

230 *Jutro*: ponedeljska izdaja, 7, št. 44, 30. 10. 1933, Jugoslovanski dijaški dom v Pragi otvorjen, 1.

231 Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 2, 32, 34–39.

232 Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, 117.

233 O nastanku JRKD/JNS gl. Perovšek, »Jugoslovanska radikalna kmetijska demokracija«, 332–333.

234 Svetozar Pribičević, s katerim je Kramer v začetku dvajsetih let gradil jugoslovansko unitaristično politiko, je po prelomu z njo kot nasprotnik kraljeve diktature Kramerjev pristop k njej ocenil kot veliko politično in osebno nemoralnost. Ob tem se je treba zavedati, da sta si bila tedaj s Kramerjem že več let politično vsaksebi. Zapisal je tudi, naj bi Kramer leta 1932 nekemu skupnemu prijatelju dejal, da mora sedaj, ko je začel služiti diktaturi, delati proti svoji volji do konca. (Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, 103, op. 26.) – Omenjena izjava je zelo vprašljiva, saj navaja k mnenju, naj bi bilo Kramerju sodelovanje z režimom diktature v breme. Vendar je s svojim delovanjem in vsebinskim zagovarjanjem diktature dokazal nasprotno.

tem, da je bil ob oblikovanju druge vlade dr. Milana Srškića (vlada je delovala od 5. novembra 1932 do 27. januarja 1934) določen za stalnega namestnika predsednika vlade, »kar daje njegovemu položaju posebno obeležje«. ²³⁵ *Jutro* ga je imenovalo »naš narodni vodja«. ²³⁶ Od začetka leta 1932 do pomladi 1934 je občasno nadomeščal še ministra za zunanje zadeve. ²³⁷ V tej vlogi je 18. decembra 1932 sodeloval pri pogovorih češkoslovaškega zunanjega ministra Beneša s kraljem Aleksandrom v Beogradu. ²³⁸ Takrat je lahko prišlo do izraza njegovo poznavanje češkoslovaško-jugoslovanskih odnosov, ki ga je pridobil kot poslanik v Pragi. Glede na tedanje razmerje moči na Slovenskem in v državi je bil Kramer v tistem času prvi politični predstavnik Slovenije. Na visoke položaje v stranki in državi se je povzpel z idejno doslednostjo in močno voljo, vpeto v ustroj tedanjih političnih razmer.

Kramerjeva jugoslovanska unitaristična doslednost in zvestoba sta z njegovim, z ministrskim položajem podkrepjenim »povratkom v politiko« ²³⁹ dobili politično zadoščenje. Verjetno ga je prevečala tudi misel, da je unitarizmu zagotovljena polna zgodovinska uveljavitev, pa tudi da bo napredna stran lahko omrtvičila svojo katoliško nasprotnico. Slovenski unitaristični naprednjaki so tedaj – po sprejetju unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave leta 1921 – v Kraljevini SHS/Jugoslaviji dosegli svoj drugi politični vrh. V letih 1931–1935 so bili sooblikovalci jugoslovanske državne politike, na Slovenskem pa monopolni dejavnik oblasti. Kramerjev tedanji vzpon, povezan z očitno delavno prizadevanostjo – med drugim je denimo samo od jeseni do Božiča leta 1932 odgovoril na 3127 dopisov, prošenj, nasvetov in kritik –, ²⁴⁰ je kalila le bolezen, kajti vedno je bil rahlega zdravja in to stanje se je z vsakim letom slabšalo. »Njegovo telo je bilo spet in spet plen raznih bolezni, čeprav je volja zmagovala nad slabostjo, dokler ni tudi volja slednjič [1943 – op. J. P.] opešala.« ²⁴¹ V tem je bil podoben Gregorju

235 *Jutro*, 13, št. 259, 6. 11. 1932, Druga Srškićeva vlada, 1.

236 *Jutro*: ponedeljska izdaja, 6, št. 37, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, 1.

237 *Jutro*, 13, št. 5, 7. 1. 1932, Priprave za redno delo Narodnega predstavništva, 1. *Jutro*, 13, št. 221, 22. 9. 1932, Dr. Kramer namestnik zunanjega ministra, 1. *Jutro*, 13, št. 287, 10. 12. 1932, Novi zakonski predlogi, 1. *Jutro*: ponedeljska izdaja, 7, št. 4, 23. 1. 1933, Poset kralja in kraljice na Sinaji, 1. *Jutro*, 14, št. 26, 31. 1. 1933, Odhod zunanjega ministra v Ženevo, 2. *Jutro*, 14, št. 33, 8. 2. 1933, Odklonjen predlog za ločitev cerkve od države, 1. *Jutro*, 14, št. 63, 15. 3. 1933, Domače vesti: minister dr. Kramer namestnik zunanjega ministra, 4. *Jutro*, 14, št. 109, 12. 5. 1933, Jevtić odpotoval v Ženevo, 2. *Jutro*, 14, št. 125, 31. 5. 1933, Dr. Kramer namestnik zunanjega ministra, 1. *Jutro*, 14, št. 134, 11. 6. 1933, Beograd, 2. *Jutro*, 14, št. 135, 13. 6. 1933, Zakon o gasilcih sprejet, 1. *Jutro*, 14, št. 137, 15. 6. 1933, Seja senata, 1. *Jutro*, 14, št. 222, 22. 9. 1933, Odhod zunanjega ministra v Sinajo, 1. *Jutro*, 15, št. 32, 9. 2. 1934, Minister dr. Kramer zastopnik zunanjega ministra, 2. *Jutro*, 15, št. 86, 17. 4. 1934, Dr. Kramer namestnik zunanjega ministra, 1.

238 Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 238.

239 *Jutro*, 16, št. 295, 20. 12. 1935, »Slovenec« vprašuje: Kdo je kriv?, 2.

240 *Jutro*, 13, št. 298, 24. 12. 1932, Albert Kramer, Od božiča do božiča, 2.

241 Mihelič, *Ure mojih dni*, 22, 62. O Kramerjevem krhkem zdravju tudi 31, 66–67, 70, 75, 107.

Žerjavu, ki ga je v najboljših letih zlomila bolezen. Drugače pa sta se po spominu Mire Mihelič oba politika razlikovala. »Dr. Žerjav je bil s svojo dinamično osebnostjo močnejši od strica, ki je imel bolj diplomatske sposobnosti, pa nobenega daru za ljudskega tribuna, kar je za politika precejšnja izguba. [...] Nič ni bilo v njem tistega ognja, ki privlači množice.« Gotovo pa ga je, ko je po Žerjavovi smrti prišel na položaj političnega voditelja, »navdajalo s samozavestjo, da se je znašel tako na vrhu političnega dogajanja pri nas«.²⁴²

Kramer se je na svojih ministrskih položajih posvetil reševanju vrste vprašanj. Kot minister za trgovino in industrijo je v začetku februarja 1932 dvodomnemu Narodnemu predstavništvu Kraljevine Jugoslavije (jugoslovansko predstavniško telo sta v tridesetih letih sestavljala Narodna skupščina in Senat) predložil predlog zakona o srednjih trgovskih šolah, predlog zakona o pomorskih trgovskih akademijah, predlog zakona o ženskih obrtnih in strokovnih učiteljskih šolah, predlog zakona o srednjih tehničnih in moških obrtnih šolah ter predlog zakona o gospodarskem svetu. Po njihovem sprejetju konec februarja sta bila v celotni državi izenačena ustroj in učni program srednjega strokovnega šolstva, zagotovljena pa je bila tudi zakonska podlaga za oblikovanje posvetovalnega organa (gospodarskega sveta) za obravnavo socialnih in gospodarskih vprašanj v okviru Narodnega predstavništva.²⁴³ Naslednji mesec je Kramer Narodnemu predstavništvu predložil še predlog zakona o ukinitvi žitnega monopola. Njegovo sprejetje v drugi polovici marca 1932 je omogočilo splošno pocenitev moke in kruha.²⁴⁴ Zaradi njihove odgovornosti za podražitev posameznih predmetov dnevne porabe (sladkorja) je marca 1932 napovedal pripravo zakona o državni kontroli nad karteli;²⁴⁵ pred tem je že preklical do tedaj veljavno privolitev vlade v sklep

242 Prav tam, 21–22, 83. Gl. tudi 70, 102.

243 *Jutro*, 13, št. 28, 3. 2. 1932, Začetek rednega dela Narodne skupščine, 2. *Jutro*, 13, št. 29, 4. 2. 1932, Prvi zakoni pred Narodno skupščino, 1. *Jutro*, 13, št. 30, 5. 2. 1932, Seja Narodne skupščine, 2. *Jutro*, 13, št. 32, 7. 2. 1932, Zakon o gospodarskem svetu v odboru sprejet, 1. *Jutro*, 13, št. 36, 12. 2. 1932, Gospodarski svet pred Narodno skupščino, 1. *Jutro*, 13, št. 37, 13. 2. 1932, Zakon o gospodarskem svetu v Narodni skupščini sprejet, 1. *Jutro*, 13, št. 41, 18. 2. 1932, Enotna ureditev strokovnega šolstva, 1. *Jutro*, 13, št. 42, 19. 2. 1932, Za povzdigo naše trgovske mornarice, 1. *Jutro*, 13, št. 47, 25. 2. 1932, Važni zakonski predlogi pred Narodno skupščino; Včerašnja seja senata, 1. *Jutro*, 13, št. 48, 26. 2. 1932, Seja Narodne skupščine; Senat sprejel zakon o gospodarskem svetu, 1. *Jutro*, 13, št. 49, 27. 2. 1932, Manifestacija Narodne skupščine za Romunijo, 1. *Jutro*, 13, št. 50, 28. 2. 1932, Naše strokovne šole, 2. – V zvezi s področjem srednjega šolstva lahko opozorimo še na Kramerjevo načelno stališče iz leta 1931 o potrebi po oblikovanju posebnega zakona o meščanskih šolah, ki naj bi določil dolžnosti in pravice učencev ter učiteljev teh šol. – *Jutro*, 12, št. 223, 27. 9. 1931, Iz Ljubljane: deputacija udruženja učiteljev meščanskih šol, 6.

244 *Jutro*, 13, št. 58, 9. 3. 1932, Zakon o likvidaciji žitnega režima, 2. *Jutro*, 13, št. 59, 10. 3. 1932, Ukinjenje žitnega monopola, 1. *Jutro*, 13, št. 60, 11. 3. 1932, Državni proračun sprejet, 1. *Jutro*, 13, št. 61, 12. 3. 1932, Zasedanje odbora za likvidacijo žitnega režima, 1. *Jutro*, 13, št. 68, 22. 3. 1932, Minister dr. Kramer o likvidaciji žitnega režima, 1. *Jutro*, 13, št. 71, 25. 3. 1932, Borba za cenejši kruh, 2.

245 *Jutro*, 13, št. 60, 11. 3. 1932, Gospodarstvo: sladkorni kartel, 5. – O problemu kartelov v tedanjem jugoslovanskem gospodarstvu Bodrožič, »Obrazovanje Jugoslovanske radikalno-seljačke demokratije«, 53–56.

jugoslovanskih tovarn sladkorja o njihovi pridružitvi mednarodnemu sladkornemu kartelu.²⁴⁶ Intenzivno delo pri pripravi omenjenih zakonov, njihovi obravnavi v Narodnem predstavništvu in drugih (zlasti proračunskih) ministrskih naporih mu je še bolj skrhalo zdravje. Spomladi 1932 se je za dober mesec umaknil iz javnega življenja in odpotoval na zdravljenje v Prago, kjer naj bi po *Jutrovih* poročilih povsem okrevale. Svoje službene dolžnosti je začel ponovno opravljati sredi maja.²⁴⁷

Kot minister za trgovino in industrijo je Kramer oblikoval glavne usmeritve tedanje jugoslovanske gospodarske politike. Poudaril jih je v poročilu, ki ga je podal v proračunski razpravi marca 1932, državnopolitični značaj pa so dobile s soglasnim sprejetjem proračuna njegovega ministrskega področja za leto 1932/33. Na področju trgovinske politike je po eni strani zagovarjal pospeševanje neposrednega povezovanja s tujino s ciljem ustvarjanja novih trgov in po drugi zaščito in pospeševanje domače proizvodnje, da bi ustvarili nove pogoje dela in zaslužka, znižali brezposelnost in povečali narodni dohodek. Posebej je opozoril, da se bo morala Jugoslavija v svoji prihodnji uvozni politiki ravnati v sozvočju z odnosom posameznih držav do jugoslovanskega izvoza. Opozoril je še na potrebo po carinski zaščiti jugoslovanskega poljedelskega izvoza, saj je ta, kljub temu da je bila Jugoslavija po svoji prevladujoči socialni strukturi poljedelska država, v tedanjem času znašal le 51 odstotkov vsega izvoza. Obenem je kot eno od odločilnih vprašanj gospodarskega razvoja poudaril nujno vzpostavitev primerne razmerja med poljedelskim in industrijskim delom države. Izravnati bi morali tudi interesna nasprotja med posameznimi gospodarskimi področji, ki izhajajo iz nesistematične in pomanjkljivo organizirane industrije.²⁴⁸

Kramer se je ustavil tudi pri finančni krizi. Zanj to ni bilo le vprašanje bank, pač pa življenjsko vprašanje celotne gospodarske in socialne politike. Denar, ki je zmanjkal v denarnih zavodih, je treba vrniti nazaj, da bi znova dobil svoj pravi gospodarski pomen. Lahkomiselnost in zlorabe na tem področju lahko prepreči le strog in temeljit nadzor denarnega gospodarstva. Zagotovil naj bi ga zakon o bankah, ki ga je pripravljalo ministrstvo za trgovino in industrijo. Po

246 *Jutro*, 13, št. 53, 3. 3. 1932, Ukrepi vlade proti kartelom, 1.

247 *Jutro*, 13, št. 73, 30. 3. 1932, Prva banovinska skupščina nove politične stranke, 2. *Jutro*, 13, št. 87, 15. 4. 1932, Minister dr. Kramer na zdravljenju v Pragi, 2. *Jutro*, 13, št. 111, 13. 5. 1932, Minister dr. Kramer odpotoval v Beograd, 1. *Jutro*, 13, št. 116, 20. 5. 1932, Obnova po zadnji poplavi opustošenih krajev, 1. *Jutro*, 13, št. 202, 31. 8. 1932, Minister dr. Kramer med svojimi volilci, 2. – O Kramerjevem zdravljenju v Pragi piše – ne da bi opozorila, kdaj je potekalo – tudi Mira Mihelič. Po njeni navedbi je odšel v Prago, da bi ga tam operirali na želodcu. Do načrtovane operacije pa ni prišlo, ker so tamkajšnji zdravniki ocenili, da je zanj prešibak in je ne bi preživel. Zato so ga napotili nazaj v Ljubljano. (Mihelič, *Ure mojih dni*, 75).

248 *Jutro*, 13, št. 58, 9. 3. 1932, Glavni problemi naše gospodarske politike, 2. *Jutro*, 13, št. 59, 10. 3. 1932, Zaščita in pospeševanje domačega gospodarstva, 5.

Kramerjevi napovedi naj bi posebej zaščitil interese vlagateljev in jasno določil razmerje med lastnimi sredstvi denarnih zavodov in sredstvi, ki so jim bila zaupana. Spregovoril je še o pripravi zakona o hranilnicah in reviziji zakona o prisilni poravnavi. Omenil je tudi vprašanje obrestnih mer, pri katerem je zagovarjal njihovo omejitve in maksimiranje. Na koncu je spregovoril o tujskem prometu in najavil pripravo zakona o njegovem pospeševanju.²⁴⁹ O ključnih vprašanjih gospodarskega razvoja je spregovoril tudi ob drugih priložnostih. Ob uveljavitvi novega trgovinskega sporazuma med Italijo in Jugoslavijo 1. junija 1932 je poudaril pomen sistematičnega, dobro premišljenega in tesnega gospodarskega sodelovanja med obema državama, dopolnjenega z ohranjenim režimom svobodne trgovine. Kot častni predsednik XII. ljubljanskega velesejma je 4. junija 1932 v svojem otvoritvenem nagovoru zagovarjal najtesnejšo gospodarsko spojitve Slovencev z jugoslovanskim prostorom.²⁵⁰

Med Kramerjevimi dolžnostmi, ravnanjem in dejavnostjo, ki jo je opravljal na položaju ministra jugoslovanske vlade, je treba omeniti še druga področja. V okviru že omenjenega nadomeščanja zunanjega ministra je v skupščinskih proračunskih razpravah leta 1932 in 1933 predstavil razvoj in usmeritve jugoslovanske zunanje politike. V svojih poročilih je govoril o pomenu Društva narodov, odnosih s sosednjimi državami, sodelovanju Kraljevine Jugoslavije v Mali antanti in na mednarodnih gospodarskih konferencah, vprašanju reparacij (avstrijskih, bolgarskih, madžarskih in nemških) ter položaju Jugoslavije pri ureditvi reparacijskega vprašanja. Dotaknil se je vprašanja razoroževanja v Evropi, revizije jugoslovanskih vojnih dolgov, ohranitve tedanjega mednarodnega reda in državne celovitosti Jugoslavije, odnosov med Svetim sedežem in Jugoslavijo ter vprašanja miru na Balkanu. Kramerjeva izvajanja je skupščina v celoti sprejela, kar je bila podlaga za potrditev proračunov ministrstva za zunanje zadeve za leta 1932/33 in 1933/34.²⁵¹ Med nadomeščanjem zunanjega ministra je na žalni seji Narodne skupščine 8. marca 1932 govoril še ob smrti večkratnega predsednika in ministra francoske vlade Aristida Brianda, 13. junija 1933 pa je podal obširno poročilo v skupščinski razpravi o ratifikaciji 19 konvencij, sklenjenih med Romunijo in Jugoslavijo decembra 1932. Sprejete konvencije so urejale vsa sporna vprašanja, ki so oteževala dotedanje odnose med državama.²⁵² V zvezi z

249 *Jutro*, 13, št. 59, 10. 3. 1932, Zaščita in pospeševanje domačega gospodarstva, 5.

250 *Jutro*, 13, št. 126, 1. 6. 1932, Danes stopi v veljavo novi trgovinski sporazum z Italijo, 1. *Jutro*, 13, št. 130, 5. 6. 1932, Naši kraji in ljudje: dvanajsta revija produktivnega dela, 3.

251 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 10, 7. 3. 1932, Naša zunanja politika in naša narodna obramba, 1. *Jutro*, 13, št. 57, 8. 3. 1932, Proračunska razprava v Narodni skupščini, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 12, 20. 3. 1933, Naša zunanja politika, 2.

252 *Jutro*, 13, št. 58, 9. 3. 1932, Jugoslavija ob Briandovi smrti, 1. *Jutro*, 14, št. 136, 14. 6. 1933, Lepa manifestacija prijateljstva z Romunijo, 2.

notranjepolitičnimi vprašanji je v imenu vlade v Narodni skupščini odklonil še predlog zakona o ločitvi Cerkve od države, ki so ga predlagatelji utemeljili kot nujnega. Kramer je omenjeni zakonski osnutek zavrnil s pojasnilom, da zadeva vprašanje, »ki je tako obsežno in delikatno, da gotovo ne more biti predmet nujnega in skrajšanega postopka«. ²⁵³

Ob temeljnih vprašanjih državne politike se je v svoji ministrski dejavnosti opazno posvetil tudi različnim razvojnim problemom Slovenije. Sodeloval je v široko zastavljeni akciji najvišjih predstavnikov Zasavja za zgraditev zasavske ceste, ²⁵⁴ odobril je projekt za dokončanje regulacije Ljubljane in zagotovil denarna sredstva za njeno izvedbo ²⁵⁵ ter potrdil postavitev kolodvorskega mostu v Trzinu. ²⁵⁶ Vztrajno in bolj ali manj uspešno si je prizadeval za ohranitev oziroma povečanje odjema premoga iz trboveljskih revirjev za državne železnice in tako pomagal reševati težke socialne razmere na omenjenem območju. ²⁵⁷ Zavzel se je tudi za jeseniško delavstvo, saj je soglašal z uvedbo ukrepov, s katerimi naj bi zmanjšali uvoz železa iz Avstrije in tako zaščitili delovno silo na Jesenicah in v Javorniku pred tujo konkurenco. ²⁵⁸ Podpiral je prizadevanja za zmanjšanje kuluka (obveznih neplačanih javnih del, zlasti pri gradnji in popravljanju cest) v Dravski banovini. ²⁵⁹ Pomembna je bila njegova podpora prizadevanjem celjske občine za regulacijo Savinje po katastrofalni poplavi v Celju in v velikem delu celjskega območja 23. septembra 1933. ²⁶⁰ O položaju prizadetih poplavljenecv je v posebni avdienci poročal kralju, ki jim je iz lastnih sredstev nakazal precejšen znesek za omilitev njihove stiske. ²⁶¹

253 *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije* 1932/33, 2, 4.

254 *Jutro*, 15, št. 48, 28. 2. 1934, Za zasavsko cesto!, 3. *Jutro* 15, št. 75, 4. 4. 1934, Sestanek odličnih gostov v zasavski metropoli, 3.

255 *Jutro*, 13, št. 3, 5. 1. 1932, Regulacija Ljubljane ne bo prekinjena, 2. *Jutro*, 15, št. 42, 21. 2. 1934, Posojilo za regulacijo Ljubljane odobreno!, 2. *Jutro*, 15, št. 93, 25. 4. 1934, Regulacija Ljubljane pred zadnjo fazo, 3. *Jutro*, 16, št. 16, 19. 1. 1935, Nj. Vis. knez-namestnik za regulacijo naših rek, 1.

256 *Jutro*, 13, št. 210, 9. 9. 1932, Domače vesti: č–, Nov kolodvorski most, 4. *Jutro*, 13, št. 230, 2. 10. 1932, Naši kraji in ljudje: nova lepa pridobitev tržiškega mesta, 3.

257 *Jutro*, 14, št. 78, 2. 4. 1933, Trboveljski premog za državne železnice, 1. *Jutro*, 14, št. 84, 9. 4. 1933, Premog za železnice, 2. *Jutro*, 14, št. 97, 27. 4. 1933, Odgovornost premogovnih podjetij, 1. *Jutro*, 14, št. 154, 5. 7. 1933, Ministrski svet o krizi v Trbovljah, 2. *Jutro*, 15, št. 73, 30. 3. 1934, Zlonamerno vznemirjanje rudarjev, 2. *Jutro*, 15, št. 78, 7. 4. 1934, Rudarsko zborovanje v Trbovljah, 2. *Jutro*, 16, št. 181, 8. 8. 1935, Kriza naših rudnikov in rudarjev, 1.

258 *Jutro*, 13, št. 68, 22. 3. 1932, Pomožna akcija za Jesenice, 2. *Jutro*, 13, št. 69, 23. 3. 1932, Jesenice kličejo na pomoč, 2. *Jutro*, 13, št. 210, 9. 9. 1932, Delovne razmere na Jesenicah seboljšajo, 3.

259 *Jutro*, 12, št. 215, 18. 9. 1931, Intervencije bana v Beogradu, 1.

260 *Jutro*, 14, št. 293, 16. 12. 1933, Regulacija Savinje je zagotovljena, 1. *Jutro*, 15, št. 104, 9. 5. 1934, Občni zbor vzorne politične organizacije, 2.

261 *Jutro*, 14, št. 238, 11. 10. 1933, Kralj za poplavlence, 1. *Jutro*, 14, št. 239, 12. 10. 1933, Naši kraji in ljudje: kraljeva pomoč poplavlencem, 3.

Kot smo že opozorili, je bil za Kramerja značilen razvit socialni čut. To je pokazal, ko je v obdobju pomanjkanja denarja v denarnih zavodih zagotovil, da so na državni ravni za tri leta preložili prenos pupilarnih vlog (gotovine sirotinskih skladov) iz regulativnih hranilnic na državno hipotekarno banko; ob tem so bili v njegovi ministrski pristojnosti tudi ukrepi, ki so zadevali varnost in obrestovanje pupilarnega denarja.²⁶² Poleg tega je Narodno predstavništvo na Kramerjevo pobudo decembra 1933 nakazalo božično podporo trboveljskim in ljubljanskim siromašnim otrokom ter onemoglim, sam pa je gmotno podprl božično socialno akcijo, ki jo je za sto revnih družin pripravila poljanska organizacija JNS v Ljubljani.²⁶³ Vidni sta bili njegovi gmotna in moralna podpora 263 barjanskim družinam s 1023 družinskimi člani v okviru socialne akcije, ki jo je januarja 1934 pripravila ljubljanska barjanska organizacija JNS.²⁶⁴

Kramer je v okviru svoje s Slovenijo povezane ministrske dejavnosti vidno podpiral prizadevanja za zgraditev Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.²⁶⁵ Po njegovi zaslugi je Zasavje dobilo meščansko šolo v Litiji,²⁶⁶ že leta 1926 pa je pomagal pri ustanovitvi meščanske šole v rodnih Trbovljah.²⁶⁷ Narodno predstavništvo je leta 1932 odobrilo naknadne kredite za srednje in osnovno šolstvo ter financiranje slovenskih občin.²⁶⁸ Na podlagi njegovega posredovanja je prosvetno ministrstvo decembra 1933 odstopilo od prvotno predvidene delitve božičnih počitnic na srednjih šolah na katoliške in pravoslavne božične praznike. To je pomenilo, da so leta 1933 božične počitnice v Dravski banovini, v kateri ni bilo versko mešanega dijaštva, ostale nedeljene.²⁶⁹ Podpiral je prizadevanja ljubljanske Drame za izboljšanje njenega finančnega položaja med gospodarsko krizo.²⁷⁰ Po prenehanju njegovih ministrskih funkcij sta se mu dve slovenski občini – Mirna in Ovsišče – zahvalili za pomoč, ki jima ju je nudil kot minister, in ga izvolili za svojega častnega občana.²⁷¹

262 *Jutro*, 13, št. 57, 8. 3. 1932, Prenos pupilarnih vlog odgođen za tri leta, 1.

263 *Jutro*, 14, št. 297, 21. 12. 1933, Narodno predstavništvo za ljubljanske siromake; Božično darilo rudarski deci, 1. *Jutro*, 15, št. 1, 3. 1. 1934, Lep zgled poljanske organizacije JNS, 2.

264 *Jutro*, 15, št. 17, 23. 1. 1934, Barjanska organizacija JNS v Ljubljani, 2.

265 *Jutro*, 15, št. 36, 14. 2. 1934, Intervencija senatorjev za univerzitetno knjižnico v Ljubljani, 2. *Jutro*, 15, št. 66, 22. 3. 1934, Naši kraji in ljudje: za vseučiliško knjižnico, 3.

266 *Jutro*, 16, št. 24, 29. 1. 1935, Litija dobila meščansko šolo, 2.

267 *Jutro*, 9, št. 260, 4. 11. 1928, Naši kraji in ljudje: nova meščanska šola v Trbovljah, 3.

268 *Jutro*, 13, št. 298, 24. 12. 1932, Naši kraji in ljudje: Ivan Pucelj, Krediti za omiljenje bede, 3.

269 *Jutro*, 14, št. 286, 8. 12. 1933, Nedeljene božične počitnice na srednjih šolah, 2.

270 *Jutro*, 15, št. 43, 22. 2. 1934, Za sanacijo naših gledališč, 7.

271 *Jutro*, 16, št. 1, 1. 1. 1935, Dva častna občana občine Mirne, 3. *Jutro*, 16, št. 19, 23. 1. 1935, Domače vesti: dr. Kramer častni občan Ovsiš, 4. Gl. tudi Puhar, *Mira Mihelič*, 19.

Ob ministrskih funkcijah je bil Kramer v »zvezdnih letih« tudi poslanec Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije. Izvolili so ga 8. novembra 1931 v Ljubljani, poslanec pa je bil do 6. februarja 1935.²⁷² Volitve so izvedli ob zaskrbevalni metodi režima in zlorabi upravnega aparata ter drugih vzvodov oblasti.²⁷³ Kramer je v času svoje poslanske funkcije – po prenehanju ministrskih mandatov – uspešno nastopil proti ukinitvi režijskih kart za prometno osebje na državnih železnicah (režijske karte so zagotavljale vozne olajšave za železniško osebje in njihove družine) ter zagotovil, da so ljubljanski železničarji ob upokojitvi v najkrajšem času dobili s tem povezane ustrezne dokumente.²⁷⁴ Ko je Trboveljska premogokopna družba leta 1934 znižala prejemke rudarjev, je zaprosil predsednika vlade Nikolo Uzunovića za posredovanje, da bi jim omogočili najpotrebnejši zaslužek za preživetje.²⁷⁵ Glede drugih razvojnih problemov Slovenije je poleti 1934 uspešno posredoval pri Privilegirani agrarni banki v Beogradu, da je Savinjski posojilnici in Hmeljarni v Žalcu zvišala kratkoročni kredit za zbiranje in sušenje hmelja.²⁷⁶ Podprl je tudi prizadevanja občinskega odbora v Mostah pri Ljubljani za ustanovitev nove meščanske šole obrtno-industrijske smeri; šola je dobila dovoljenje prosvetnega ministrstva, da v šolskem letu 1934/35 prične s poukom, vanjo pa naj bi se vpisalo več kot 120 učencev in učenk.²⁷⁷ Kramer je tudi kot poslanec zagotovil (nadaljnja) sredstva za regulacijo Ljubljanice, uspešno pa je nadaljeval še s prizadevanji za regulacijo Savinje.²⁷⁸ Še naprej je bil dejaven na socialnem področju. Tako kot leto pred tem je decembra 1934 zagotovil, da je Narodna skupščina nakazala božično podporo ljubljanskim sirotam, obenem pa gmotno podprla menzo akademskega društva Jadran.²⁷⁹ Bil je tudi med tistimi, ki so omogočili božičnico revežem in siromašnim otrokom dvorskega okraja v Ljubljani.²⁸⁰

272 *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 2, št. 77, 5. 12. 1931, Poročilo glavnega volilnega odbora o izidu volitev narodnih poslancev za narodno skupščino, ki so se vršile dne 8. novembra 1931, 1501. *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 6, št. 16, 23. 2. 1935, Zakoni in kraljevske uredbe: v imenu Njegovega Veličanstva Petra II., po milosti božji in narodni volji kralja Jugoslavije, kraljevski namestniki, 121.

273 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 129–30, 132–33.

274 *Jutro*, 15, št. 144, 26. 6. 1934, Albert Kramer, Naši železničarji, 1. *Jutro*, 15, št. 166, 22. 7. 1934, Železničarjem vrnjene režijske karte, 2. *Jutro*, 15, št. 160, 15. 7. 1934, Iz Ljubljane: sreska organizacija JNS za mesto Ljubljano, 6.

275 *Jutro*, 15, št. 147, 30. 6. 1934, Intervencija poslanca Kramerja pri predsedniku vlade, 1.

276 *Jutro*, 15, št. 164, 20. 7. 1934, Gospodarske vesti: kredit za obiranje in sušenje hmelja, 5. *Jutro*, 15, št. 168, 25. 7. 1934, Še 500.000 Din za hmeljarje, 2.

277 *Jutro*, 15, št. 208, 11. 9. 1934, Domače vesti: nova meščanska šola, 4.

278 *Jutro*, 16, št. 16, 19. 1. 1935, Nj. Vis. knez-namestnik za regulacijo naših rek, 1.

279 *Jutro*, 15, št. 191, 19. 12. 1934, Božične podpore Narodne skupščine, 2.

280 *Jutro*, 15, št. 296, 24. 12. 1934, Otiraj bratovske solze!..., 8.

Poseben vidik, ki je v idejnem in političnem pogledu nadgradil Kramerjevo delovanje v prvi polovici tridesetih let, je bila njegova vloga pri ustanovitvi, organizaciji in razvoju JRKD/JNS.²⁸¹ Kramer, ki je tedaj pozabil na svoj zговор večstrankarskega življenja leta 1926, je v rast monistične JRKD/JNS vložil veliko organizacijskih in političnih naporov. Na podlagi njegovih prizadevanj so na zboru banovinske organizacije JRKD za Dravsko banovino, 5. in 6. junija 1932 v Ljubljani, ustanovili prvo strankino banovinsko organizacijo v državi.²⁸² Strankinemu izgrajevanju v jugoslovanskem okviru je svoje moči še posebej namenil ob spremembi sestave vlade 2. julija 1932, ko je postal minister brez listnice.²⁸³ Stranko, ustanovljeno 1. maja 1932, so do maja naslednjega leta organizirali po vsej državi (po Kramerjevi navedbi je štela več kot 6500 krajevnih in okrajnih organizacij).²⁸⁴ V času njenega organiziranja se je gibal po vsej Jugoslaviji in obenem spremljal njen razvoj na Slovenskem. Pomenljivo je, da je za strankino organiziranje najprej poskrbel v zahodnem delu države (Slovenija, Hrvaška, Bosna), kjer je bila federalistična narodnopolitična volja najmočnejša. Kasneje se je z enako vnemo posvetil strankinemu razvoju v vzhodnem delu države.²⁸⁵

Na shodih JRKD/JNS je Kramer nedvoumno poudarjal njeno vlogo in pomen v tedanji jugoslovanski politiki. Stranka je bila po njegovem večkrat ognjevitom tolmačenju politična vojska, osnovana kot sredstvo uresničevanja (»fundamentiranja«) idejnih načel in politike šestojanuarskega režima. To je pomenilo utrditev

281 O JRKD in njenem razvoju do preimenovanja v JNS leta 1933 Bodrožič, »Obrazovanje Jugoslovanske radikalno-seljačke demokratije,« 39–96.

282 *Jutro*, 13, št. 130, 5. 6. 1932, Banovinski zbor JRKD, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 23, 6. 6. 1932, Ministra Pucelj in dr. Kramer o političnem položaju v državi in Sloveniji, 1–2.

283 Prim. *Jutro*, 13, št. 154, 5. 7. 1932, Nova vlada, 2. *Jutro* 13, št. 157, 8. 7. 1932, Kontinuiteta v naši državni politiki, 2.

284 *Jutro*, 14, št. 117, 21. 5. 1933, Manifestacija JRKD na Sušaku, 2. – Ob preoblikovanju JRKD v JNS, 20. 7. 1933, je Kramer v svojem tajniškem poročilu navedel manjše (4858) število strankinih organizacij, stranka pa naj bi štela 1.500.000 članov (*Jutro*, 14, št. 168, 21. 7. 1933, Novi statut stranke, 2). Navedeno število članov JRKD/JNS je bilo pretirano. Zaradi šibke podpore, ki jo je imela med prebivalstvom, ni bilo mogoče, da bi JRKD/JNS celo na papirju imela vpisanih 1.500.000 članov (Bodrožič, »Obrazovanje Jugoslovanske radikalno-seljačke demokratije,« 93–94).

285 *Jutro*, 13, št. 226, 28. 9. 1932, Minister dr. Kramer o nalogah in delu JRKD, 1. *Jutro*, 13, št. 228, 30. 9. 1932, Minister dr. Kramer v Dubrovniku in Kotoru, 2. *Jutro*, 13, št. 242, 16. 10. 1932, Nova stranka stopa v življenje, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 43, 24. 10. 1932, Manifestacija jugoslovanske misli v Zagrebu, 1. *Jutro*, 14, št. 106, 9. 5. 1933, Razmah JRKD v savski banovini, 2. *Jutro*, 14, št. 177, 21. 5. 1933, Manifestacija JRKD na Sušaku, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 22, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela, 2. *Jutro*, 14, št. 127a, 2. 6. 1933, Nezadržan razmah JRKD, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 23, 6. 6. 1933, 100.000 ljudi na taboru v Sarajevu, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 24, 12. 6. 1933, Zborovanje zaupnikov JRKD iz ljutomerskega sreza, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 8, št. 8, 19. 2. 1934, Minister dr. Kramer na treh zborovanjih, 2. *Jutro*, 15, št. 110, 16. 5. 1934, Čvrsti temelji nacionalne misli v Prekmurju, 2. *Jutro*, 15, št. 191, 21. 8. 1934, Zbori JNS v Srbiji, 2. *Jutro*, 15, št. 192, 22. 8. 1934, Zbor JNS v Pirotu, 1. *Jutro*, 15, št. 193, 23. 8. 1934, Konferenca JNS v Nišu, 1. *Jutro*, 15, št. 196, 26. 8. 1934, Minister dr. Albert Kramer o ciljih in nalogah JNS, 2. *Jutro*, 15, št. 210, 13. 9. 1934, Nadaljevanje delegatskih zborov JNS, 1. *Jutro*, 15, št. 211, 14. 9. 1934, Dalmatinsko Zagorje v nacionalnem taboru, 1. *Jutro*, 15, št. 229, 5. 10. 1934, Zbor JNS v Valjevu, 2.

Jugoslavije kot enotne nacionalne in državnopravne skupnosti, ki jo JRKD/JNS, sposobna nositi odgovornost državne oblasti, na političnem področju brani tako, kot bi jo sicer oborožene sile na vojaškem.²⁸⁶ V tej smeri se morajo v stranki posvetiti intenzivnemu ideološkemu in organizacijskemu delu.²⁸⁷ Na nacionalnem področju naj ga vodi prizadevanje k asimiliranju »plemenskih posebnosti« v močno, v svojem notranjem razvoju svobodno jugoslovansko celoto,²⁸⁸ »v kateri je tudi v polni meri zagarantirana svoboda Slovencev«.²⁸⁹ JRKD/JNS naj tako ne bi bila »stranka onega nacionalističnega razpoloženja, kakor ga vidimo sedaj po Evropi v onem starem šovinističnem smislu, marveč [...] stranka realističnega nacionalnega dela«.²⁹⁰ To naj bo na političnem področju usmerjeno v dosledno preseganje nekdanjega strankarskega življenja, saj z ustanovitvijo JRKD/JNS ne more biti več povratka nazaj. Z njo je konec nekdanjih strankarskih okovov, razprtij in bojov. JRKD/JNS ni koalicija nekdanjih političnih subjektov (v JRKD so se združili deli nekdanjih SDS in NRS in unitaristični disidenti iz nekdanje DS), pač pa enotna jugoslovanska nacionalna in državnopolitična organizacija, ki zanika stare strankarske tradicije ter pokrajinsko, plemensko in versko razdvojenost.²⁹¹ Podobna stališča je Kramer zagovarjal tudi pred ustanovitvijo

286 *Jutro*, 13, št. 131, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 4. *Jutro*, 13, št. 207, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 2. *Jutro*, 13, št. 211, 10. 9. 1932, Iz blejskih govorov, 2. *Jutro*, 13, št. 213, 13. 9. 1932, Poročilo ministra dr. Alberta Kramerja, 4. *Jutro*, 13, št. 226, 28. 9. 1932, Minister dr. Kramer o nalogah in delu JRKD, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 18, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke, 1. *Jutro*, 13, št. 242, 16. 10. 1932, Nova stranka stopa v življenje, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 43, 24. 10. 1932, Manifestacija jugoslovenske misli v Zagrebu, 1. *Jutro*, 13, št. 260, 8. 11. 1932, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju, 2. *Jutro*, 14, št. 117, 21. 5. 1933, Manifestacija JRKD na Sušaku, 2. *Jutro*, 15, št. 110, 16. 5. 1934, Čvrsti temelji nacionalne misli v Prekmurju, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 22, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 23, 6. 6. 1933, 100.000 ljudi na taboru v Sarajevu, 1. *Jutro*, 15, št. 158, 13. 7. 1934, Minister dr. Kramer o poslanstvu JNS, 2. *Jutro*, 14, št. 168, 21. 7. 1933, Novi statut stranke, 2. *Jutro*, 15, št. 196, 26. 8. 1934, Minister dr. Albert Kramer o ciljih in nalogah JNS, 2.

287 *Jutro*, 15, št. 142, 23. 6. 1934, Narodni poslanci in senatorji o bojevništvu in sličnih akcijah, 1.

288 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 43, 24. 10. 1932, Manifestacija jugoslovenske misli v Zagrebu, 1. *Jutro*, 13, št. 131, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 4.

289 *Jutro*, 13, št. 131, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 4. – Kljub takim zagotovilom pa se je Kramer moral soočiti z dejstvom, da so stvarne razmere drugačne. Nanje se je odzval takole: »Zavedamo pa se tudi, da vsaka vlada lahko kaj pogrši. Mi nismo bogovi in v nobeni drugi državi nimajo bogov za upravitelje, ker nezmotljivih ljudi ni. Zato tudi ne smemo vzeti tragično vsake male pogrške. Tako se je na primer zgodilo, da so bile izdane pobotnice za najemnino samo v srbohrvatskem jeziku in tudi razni drugi formularji prihajajo brez upoštevanja zakonito zajamčenih pravic našega jezika. Nikdo tega ni želel in ne nameraval in take stvari se dogajajo le po nepazljivosti podrejenih organov. V tej veliki politični organizaciji [JRKD – op. J. P.] nihče niti ne misli na to, da bi slovenskemu delu našega naroda odvzel kake pravice in oviral njegov svoboden razvoj. Če kaj takega opazite, vas prosim, da nas o tem obvestite[,] in bodite prepričani, da se bodo take pogrške takoj odpravile.«

290 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 22, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela, 2.

291 *Jutro*, 12, št. 297, 24. 12. 1931, Albert Kramer, Naporno delo za lepše dni, 2. *Jutro*, 13, št. 131, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 4. *Jutro: ponedeljska izdaja* 6, št.

stranke.²⁹² Politični monizem, ki ga je osmisil skozi trinom države, stranke in jugoslovanstva, je bil po njegovem poudarku posebej pomemben za Slovence. Zato je na ustanovnem zboru banovinske organizacije JRKD za Dravsko banovino zbrane delegate pozval k »sistematičnemu iztrebljenju vseh starih preprirov, k ustvaritvi mogočne armade, ki edina bo sposobna, da se Slovenci uveljavimo kot oni faktor v državni politiki, kakršen zaslužimo biti po svoji zgodovini, po svoji kulturi in po svoji gospodarski moči in sposobnosti, po svojem navdušenju za našo [jugoslovansko – op. J. P.] nacionalno stvar«.²⁹³

Jugoslovanstvo – »vrv ob strmi poti«²⁹⁴

»Narodnemu voditelju dr. Kramerju«, kot so ga 15. maja 1934 poimenovali na skupščini organizacije JNS za lendavski okraj,²⁹⁵ je jugoslovanski unitarizem tudi v tridesetih letih pomenil idejni in politični absolut. Druga vprašanja je, razen iz političnih funkcij izhajajočih nalog, obravnaval obrobno. Tako se je v prvi polovici tridesetih let kratko ustavil pri vprašanju vere, ki jo JNS in nova državna politika spoštujeta, a ne želita, da se uporablja za politične prepire. Opozoril je na pomen krščanstva kot osnove etičnega življenja velikega dela jugoslovanskega prebivalstva. Zaradi verske raznolikosti v državi je poudaril potrebo po popolni medkonfesionalni toleranci.²⁹⁶ Ob tem je bilo mogoče v Kramerjevih člankih opaziti tudi protirevolucionarno stališče.²⁹⁷ Kar zadeva njegovo javno dejavnost, lahko omenimo še sodelovanje v načelstvu stavbne in gospodarske zadruge Novinarski dom, sodelovanje v Zvezi naprednih jugoslovanskih starešin, sodelovanje v glavnem odboru Akademskega društva Jadran in vodenje Zveze kulturnih društev v letu 1935.²⁹⁸

33, 16. 8. 1932, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 1. *Jutro*, 13, št. 207, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 45, 7. 11. 1932, Veliko manifestacijsko zborovanje v Mariboru, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 23, 6. 6. 1933, 100.000 ljudi na taboru v Sarajevu, 1. *Jutro*, 14, št. 168, 21. 7. 1933, Novi statut stranke, 2. *Jutro*, 15, št. 196, 26. 8. 1934, Minister dr. Albert Kramer o ciljih in nalogah JNS, 2. Prim. tudi *Jutro*, 13, št. 130, 5. 6. 1932, Banovinski zbor JRKD, 1. *Jutro*, 13, št. 260, 8. 11. 1932, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju, 2. *Jutro*, 13, št. 298, 24. 12. 1932, Albert Kramer, Od božiča do božiča, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 22, 28. 5. 1934, Lep shod JNS v Velenju, 2.

292 Prim. *Jutro*, 12, št. 205, 6. 9. 1931, Vsi Jugosloveni na delo!, 3. *Jutro*, 12, št. 255, 4. 11. 1931, Ljubljana se zbira v tabor jugoslovenstva, 1. *Jutro*, 12, št. 261, 11. 11. 1931, Slovenci pri volitvah, 2.

293 *Jutro*, 13, št. 131, 7. 6. 1932, Ministra dr. Kramer in Pucelj o političnem položaju v državi in Sloveniji, 4.

294 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5, št. 52, 28. 12. 1931, Idejni tečaj srednješolske omladine, 2.

295 *Jutro*, 15, št. 110, 16. 5. 1934, Čvrsti temelji nacionalne misli v Prekmurju, 2.

296 *Jutro*, 12, št. 21, 25. 1. 1931, Albert Kramer, Beseda v slovo, 2. *Jutro*, 13, št. 207, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 5, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih, 1. *Jutro*, 15, št. 110, 16. 5. 1934, Čvrsti temelji nacionalne misli v Prekmurju, 2.

297 *Jutro*, 15, št. 144, 26. 6. 1934, Albert Kramer, Naši železničarji, 1.

298 *Jutro*, 12, št. 67, 21. 3. 1931, Naši kraji in ljudje: novinarski dom v Ljubljani, 3. *Jutro: ponedeljska izdaja*,

Kramer, ki ni veljal le za političnega, ampak tudi za idejnega voditelja slovenskih naprednjakov,²⁹⁹ je v prvi polovici tridesetih let s širokimi zamahi plaval v jugoslovanski unitaristični plimi. Zelo jasno je poudaril resnico, da so slovenski naprednjaki in njihove kulturne organizacije »najjačja duhovna trdnjava jugoslovenske ideje«.³⁰⁰ Zanj je »z vidika večnosti nacionalnega problema« pomenila »vrv ob strmi poti«, ³⁰¹ novo slovensko samozavest ter njeno odrešensko kulturno in gospodarsko prihodnost.³⁰² Izraža ne le čustvovanje, da so Slovenci, Hrvati in Srbi en narod, pač pa idejo »našega življenja, našega kruha, našega zadovoljstva in našega miru«.³⁰³ Zato je po protirežimskih demonstracijah študentov ljubljanske univerze, 27. januarja 1932, kot minister izjavil, da bi po njih od nje ne smel ostati niti kamen niti trava; ljubljanska univerza se ima zahvaliti edino velikodušnosti vlade, da še stoji.³⁰⁴ Tako kot se je med svetovno vojno narod odločil za svobodo in samoodločbo, se je danes treba boriti za jugoslovansko enotnost, četudi do zadnje kaplje krvi.³⁰⁵ Njeno osnovno počelo sta enakost in enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov ter vsakega dela jugoslovanske države.³⁰⁶

Unitaristično idejo, ki mora imeti čvrsto politično oporo že v občinskih strukturah,³⁰⁷ je Kramer poudarjeno povezoval z obstojem »slovenskega dela jugoslovanskega naroda«.³⁰⁸ Kot je dejal na velikem zboru JRKD 11. septembra 1932 v Ljubljani – zbora so se udeležili strankin predsednik Nikola Uzunović, pred-

5, št. 42, 19. 10. 1931, Lep večer Zveze naprednih starešin, 3. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 3, 18. 1. 1932, Praznik AD Jadrana in starešinske zveze, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 8, št. 1, 7. 1. 1935, Delo, naloge in cilji Zveze kulturnih društev, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 8, št. 42, 28. 10. 1935, Delo Zveze kulturnih društev, 2.

299 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 48, 28. 11. 1932, Pregled našega prosvetnega dela, 1.

300 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 8, št. 1, 7. 1. 1935, Delo, naloge in cilji Zveze kulturnih društev, 1.

301 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5, št. 52, 28. 12. 1931, Idejni tečaj srednješolske omladine, 2.

302 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5, št. 42, 19. 10. 1931, Spomenik orjaku duha in dela, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 33, 16. 8. 1932, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 1. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 8, št. 1, 7. 1. 1935, Delo, naloge in cilji Zveze kulturnih društev, 1. Prim. tudi *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 6, 6. 2. 1933, Slovenci ob severni meji za nedeljivo Jugoslavijo, 1.

303 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 22, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela, 2. Prim. tudi *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 37, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, 2.

304 Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje*, 138–40.

305 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5, št. 44, 2. 11. 1931, Vsa Slovenija v jugoslovenskem taboru, 1. *Jutro*, 12, št. 254, 3. 11. 1931, »Plebiscit za novo državno politiko«, 1.

306 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 22, 29. 5. 1933, Stranka pozitivnega dela, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 14, št. 23, 6. 6. 1933, 100.000 ljudi na taboru v Sarajevu, 1. Prim. tudi *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 37, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, 2.

307 *Jutro*, 14, št. 212, 10. 9. 1933, Minister dr. Kramer o občinskih volitvah, 1. *Jutro*, 14, št. 219, 19. 9. 1933, Sresko zborovanje JNS v Celju, 2. *Jutro*, 14, št. 243, 17. 10. 1933, 300 občin v nacionalnih rokah, 1. – Kramer je ob vsaki priložnosti poudarjal idejo jugoslovanskega unitarizma. Tako je npr. ob otvoritvi tramvajske proge iz Ljubljane do Šentvida izjavil, da stoji tudi ta proga »v znamenju jugoslovenske ideje in tvornosti« (*Jutro*, 12, št. 277, 29. 11. 1931, Svečana otvoritev šentviškega tramvaja, 2).

308 *Jutro*, 12, št. 261, 11. 11. 1931, Slovenci pri volitvah, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 18, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke, 1.

sednik Narodne skupščine dr. Kosta Kumanudi, ministri za promet, kmetijstvo, socialno politiko in narodno zdravje inž. Lazar Radivojević, dr. Juraj Demetrović in Ivan Pucelj, podpredsednik JRKD Milovan Lazarević, skupščinski tajnik dr. Dragoljub Jevremović ter dober ducat poslancev iz celotne Jugoslavije –, lahko Slovenci samo v močni in enotni Jugoslaviji ohranijo svoje kulturne dobrine in pridobitve, ki so jih dobili po zlomu avstro-ogrske monarhije (pospešen razvoj šolstva, univerzo, razmah knjižnega trga). Zato »jugoslovenska politika in načelo narodnega in državnega edinstva za Slovence ni greh napram posebnim dolžnostim do našega plemena. Nasprotno, *ta politika je za nas edini spas, da očuvamo svoje pleme, vse posebnosti v velikem sklopu jugoslovenskega naroda, katerega neoddeljiv del se moramo sami sebe občutiti, da lahko z njim delimo ne samo dolžnosti, temveč tudi pravice*«. ³⁰⁹

Kramer Slovincem ni priznaval narodne samostojnosti in pravice do svobodnega nacionalnega razmaha. V resnici sta mu bila sporna tudi skrb za slovenski jezik in z njim povezan kulturni razvoj. To je dobro pokazal na shodu JRKD 29. januarja 1933 v ljubljanski Šiški, ki jo je *Jutro* v svojem poročilu posebej omenilo kot »rojstni kraj prvega slovenskega pesnika Valentina Vodnika«. ³¹⁰ Kramer je v Vodnikovem rojstnem kraju dejal naslednje:

Oni, ki predstavljajo slovenski problem le kot nekako jezikovno stvar, gledajo nanj z ozkega stališča, kakršnega dopušča samo popolno nerazumevanje pravih slovenskih problemov. Kulturni razvoj slovenskega ljudstva je odvisen od njegovih gospodarskih pogojev. Slovensko vprašanje v Jugoslaviji je vprašanje gospodarskega in socialnega razvoja naše ožje domovine v okviru naše države *in vse drugo nam bo po svetem pismu navrženo* [podčrtal J. P.]. ³¹¹

Kramer se je seveda tudi v tridesetih letih potrudil, da je izrazil svoje globoko nasprotovanje federalističnim pogledom na notranjo ureditev države. Skladno s svojim razumevanjem »matere Jugoslavije in njene hčerke Slovenije« ³¹² je zagovarjal ustavno zagotovljeno upravno decentralizacijo, utemeljeno v sistemu banovinskih samouprav. ³¹³ Država naj bi torej zase pridržala »vse ono, kar je njej, njeni eksistenci in njeni enotnosti in obrambni moči potrebno, a vse ono, kar se tiče posebnih lokalnih interesov, občin in pokrajin, da izroči rokam in odločitvam

309 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 37, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, 2. Prim. tudi *Jutro*, 13, št. 207, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 2.

310 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 5, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih, 1. 311 Prav tam.

312 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 5, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih, 1.

313 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 33, 16. 8. 1932, Mogočen kmečki tabor na Krškem polju, 1. *Jutro*, 13, št. 202, 31. 8. 1932, Minister dr. Kramer med svojimi volilci, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 37, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, 2. *Jutro*, 13, št. 226, 28. 9. 1932, Minister dr. Kramer o nalogah in delu JRKD, 1.

faktorjev iz dotičnih krajev». ³¹⁴ V teh načelih je bil verjetno utemeljen predlog izvedbene zakonodaje k ustavnemu določilu o banovinski samoupravi, ki ga je novembra 1932 pripravil skupaj s predsednikom vlade Srškićem. Njeno izdelavo je javno obljubil avgusta 1932. ³¹⁵ Do uresničitve omenjenega predloga ni prišlo, ker je minister za pravosodje Božidar Maksimović, ki je predlogu nasprotoval, Kramerja obtožil, da je federalist. ³¹⁶

Kramerjevo nasprotovanje federalizmu je najbolje pokazal njegov odziv na t. i. ljubljanske punktacije, znane federalistične državnopravne zahteve nekdanje SLS, dane s Koroščevim podpisom 1. januarja 1933. ³¹⁷ Povezoval jih je z odhodom katoliške strani iz vlade leta 1931. Po njegovem mnenju naj bi se katoliška politika zanje odločila, ker je spoznala, »da s pomočjo jugoslovenske ideje ni mogoče obnoviti starega terorizma v naši ožji domovini«. In kot izraz nestrpnosti detroniziranih političnih voditeljev, ki bi radi ponovno našli pot do državne oblasti, je »zopet morala priti na pomoč slovenska država«. ³¹⁸ Kramer je nje-no idejo in z njo povezane federalistične zahteve zavrnil. »Slovenec naši zunanji sovražniki niso obljubili samostojne države«, je poudaril na shodu JRKD 30. aprila 1933 v Novem mestu. »Zakaj ne? Gotovo ste vsi videli zemljevide, kako so si zamislili gotovi politiki razdelitev Jugoslavije«, je odgovoril. »Srbija bi zopet ostala država zase, Hrvati bi dobili novo državo, izgubili pa bi morje in Dalmacijo, ki bi postala italijanska, a slovenske države na tej karti ni. Slovensko zemljo do Trbovelj in Celja bi si pridržali Italijani, štajerske kraje pa bi poklonili Avstriji in Madžarski. Iz tega se najbolj jasno vidi, kam vodi taka politika.« ³¹⁹

Federalističnim zahtevam je nasprotoval še z drugimi opozorili. »Ali si je mogoče zamisliti Slovenca,« je vprašal, »ki bi pristal na to, da bi se naša država razdelila po dr. Mačkovem receptu [mišljen je hrvaški federalistični narodni voditelj dr. Vladko Maček – op. J. P.] na dve novi skupini, od katerih bi imela ena srbsko, druga pa hrvatsko hegemonijo, v kateri bi igrali mi Slovenci, ki smo sedaj enakopraven član jugoslovenske zajednice, podrejeno vlogo napram zagrebški gospodi?« Obenem je zatrdil, da je tisti, ki hoče zavreči močno, enotno in veliko Jugoslavijo, zločinec nad narodom in državo. Zakaj

314 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 37, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, 2.

315 *Jutro*, 13, št. 202, 31. 8. 1932, Minister dr. Kramer med svojimi volilci, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 37, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, 2.

316 Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 238, op. 134, 239, op. 136.

317 O ljubljanskih ali Koroščevih punktacijah, imenovali pa so jih tudi Slovenska deklaracija, gl. Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 167–70.

318 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 5, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih, 1.

319 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 18, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke, 1.

v času, ko razvija Hitler svoj pangermanski revizionistični program, ko se mrzlično oborožujejo vsi naši sosedji, ko na zapadu naše države ne skrivajo svojih imperialističnih teženj, se mora reči, da so naši punktaši in njihovi poborniki postali glavni dobavitelji za propagandne orožarne teh naših inozemskih neprijateljev, ki slikajo te njihove punktacije ter nore in zločinske pokrete kot sigurno znamenje skorajšnje propasti Jugoslavije in kot dokaz, kako poceni bi bila zmaga in s kako malenkostnimi žrtvami bi bilo mogoče izvesti njihove iredentistične in imperalistične podvige.

Za Slovence punktacije pomenijo »naravnost samomor, kajti če bi se izvedli razni separatistični načrti, bi bili Slovenci prvi prizadeti in preko naših trupel bi vkorakal sovražnik na naše ozemlje«. ³²⁰

Svoje protifederalistično stališče je podkrepil še s svojevrstnim zagovorom kraljeve diktature. Po izreku zaporne kazni, na katero je režim spomladi 1933 obsodil glavnega nosilca hrvaških federalističnih zahtev Vladka Mačka, je na že omenjenem shodu v Novem mestu dejal:

Včeraj je državno sodišče izreklo tudi svojo obsodbo nad tako zvanimi zagrebškimi punktacijami. [...] *Država ne pusti, da bi se z njo igrali!* Treba je pogledati samo v Nemčijo, kako postopajo tam z nasprotniki režima. Tam imajo za opozicionalce koncentracijske tabore, kjer jih imajo interniranih na tisoče in tisoče. V Nemčiji ne more niti en uradnik, ki je nasprotnik režima, ostati na svojem mestu. Tam so posegli ne samo v politične, marveč tudi v vse socialne, kulturne in gospodarske organizacije, ki niso v skladu s smernicami režima. Listi smejo izhajati le[,], če pišejo za režim. Borba je tam poostrena tako daleč, da oni, ki niso pristaši režima[,], skoraj nimajo pravice do eksistence. Pa primerjajte našo domačo »diktaturo«, zaradi katere se nekateri tako razburjajo, in povejte, koliko je bilo pri nas od te diktature prizadetih?!

Poleg tega v Nemčiji tisti, »ki so v koncentracijskih taboriščih, niso nasprotniki edinstva nemškega naroda [...]. *Država je dolgo prizanesljiva,*« je končal, »*toda tudi zanje so meje, ki jih mora čuvati v svojem lastnem interesu, v interesu svoje eksistence in eksistence vsega naroda.*« ³²¹

Jugoslovansko unitaristično načelo je bilo tudi podlaga Kramerjevih socialnogospodarskih nazorov. Opozarjal je, da sta slovenski industrijska in obrtna proizvodnja življenjsko odvisni od jugoslovanskega konzumnega ozemlja, ki je

320 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 6, 6. 2. 1933, Slovenci ob severni meji za nedeljivo Jugoslavijo, 1. Prim. tudi *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 18, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke, 1.

321 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 18, 1. 5. 1933, Dolenjska v taboru vsedržavne stranke, 1. – O t. i. zagrebških punktacijah, ki so navedle nekdanjo SLS k oblikovanju ljubljanskih punktacij, gl. Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 164–67.

sposobno zaščititi slovenske gospodarske interese. Pri tem se je treba zavedati, da bi bila jugoslovanska gospodarska politika brez slovenskega ozemlja nasproti Evropi dokaj enostavna. Taka Jugoslavija bi bila zgolj agrarna država, ki bi lažje vzpostavljala gospodarske odnose z drugimi državami.³²² Toda celotna jugoslovanska državna in gospodarska ter predvsem mednarodna trgovinska politika prav v imenu jugoslovanske ideje posebej upošteva položaj Slovenije, ki je po svoji gospodarski in socialni strukturi kmečko-industrijsko-obrtniška pokrajina in je zato navezana na zaščito države pred tujo konkurenco. »Samo to je omogočilo, da se vrte kolesa v naših tovarnah, da naš delavec še ni do zadnjega na cesti, da še životarita naš obrtnik in trgovec, dočim v mnogih drugih državah gospodarski zastoj že ubija najširše sloje produktivne delavnosti.«³²³

Kramer se je v svojih socialnogospodarskih pogledih ustavil tudi ob agrarnem značaju jugoslovanske države. Poudaril je pomen gospodarskega dviga kmečkega prebivalstva, ki je glavni konzument jugoslovanske obrti, trgovine in industrije in bi s seboj v propad potegnilo vse gospodarske panoge, če ne bi imelo sredstev, da kupuje njihove izdelke in zaposluje njihove ljudi. Zavzel se je za načelo narodne solidarnosti, ki ne dopušča, da bi en stan imel prednost pred drugimi »ali da bi eni živeli od tega, da drugi umirajo«.³²⁴ V okvir njegovih gospodarskih nazorov je sodilo še videnje jugoslovanske gospodarske politike v času tedanje krize. V božični številki *Jutra* je leta 1931 zapisal:

Za vsako ceno držati vrednost našega dinarja, premagovati kritične situacije brez radikalnih ukrepov, ki jih naša gospodarska struktura ne vzdrži, s sistematičnim nadaljevanjem konsolidacijskega dela jačati ugled naše države in vero v njeno solidnost, vztrajno iskati možnosti za povečanje našega izvoza in vzdrževanje obratov v naši industriji in končno, a ne v zadnji vrsti, z izgraditvijo dosledne in preudarne štednje v našem javnem gospodarstvu zmanjšati izdatke in s tem bremena, ki se narodu nalagajo, ter z najstrožjo izvedbo proračunskega ravnotežja postaviti vse javne račune na realno in solidno bazo.³²⁵

Čez leto dni je k temu pomenljivo dodal: »Lepo je pridigati štednjo na vse strani, ali težje je prenašati konsekvence. In še težje braniti proti splošnemu valu demagoške štedljivosti neokrnjenost naših kulturnih pozicij.«³²⁶

322 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 5, 30. 1. 1933, Ministra dr. Kramer in Pucelj o aktualnih političnih vprašanjih, 1.

323 *Jutro*, 13, št. 260, 8. 11. 1932, Ministra Kramer in Pucelj o političnem položaju, 2. *Jutro*, 13, št. 207, 6. 9. 1932, Minister Kramer v Prekmurju, 2. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6, št. 37, 12. 9. 1932, Slovenska Ljubljana jugoslovenska, 2.

324 Prav tam.

325 *Jutro*, 12, št. 297, 24. 12. 1931, Albert Kramer, Naporno delo za lepše dni, 2.

326 *Jutro*, 13, št. 298, 24. 12. 1932, Albert Kramer, Od božiča do božiča, 2.

Iz ospredja politične moči

Leta 1935 je bilo konec Kramerjevih »zvezdnih let«. Minister ni bil več že od aprila 1934, zaradi nesoglasij med slovenskimi liberalci, ki so se pokazala med njim in banom dr. Dragom Marušičem ter njegovimi privrženci, pa se je moral kot generalni tajnik stranke opreti celo na glavni odbor JNS v Beogradu, da je bil kot njen kandidat v Dravski banovini 3. februarja 1935 izvoljen v Senat Kraljevine Jugoslavije.³²⁷ Ko je po razpustu Narodne skupščine 6. februarja 1935 in razpisu skupščinskih volitev za 5. maj 1935 predsednik vlade in politik JNS Bogoljub Jevtić mimo strankinega vodstva oblikoval državno kandidatno listo in za uvrstitev kandidatov iz Dravske banovine nanjo pooblastil Marušiča, se je odločil, da ne bo kandidiral za poslanca in je obdržal senatorski mandat.³²⁸ To je bila po nastopu vlade dr. Milana Stojadinovića 24. junija 1935 in z njo povezano oblastno dominacijo nove vsedržavne politične stranke Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), ki so jo 19. avgusta 1935 oblikovali glavni odbor nekdanje NRS ter nekdanji SLS in Jugoslovanska muslimanska organizacija, Kramerjeva edina funkcija v strukturi državne oblasti. Ob tem je bil res še vedno eden glavnih voditeljev vsedržavne JNS, a nekdanja politična vladarica v državi je bila v drugi polovici tridesetih let nemočna. Po *Slovincu* je Kramer postal le še ena od »obledelih zvezd« prejšnjih nasilnih režimov.³²⁹ O njegovi vlogi v njih so se kritično odzvali v različnih delih slovenskega političnega prostora. Katoliška stran mu je, obenem ko je pozabila na svoje sodelovanje z režimom kraljeve diktature v letih 1929–1931, očitala zavezanost diktaturi »z vso dušo, ne oziraje se na vso demokracijo, na katero je bil do takrat kot pravi in pristni svobodoljubec prisegal«,³³⁰ zajedenost unitarizma v celotni državni organizem³³¹ in slabo gospodarsko politiko.³³² Ljudskofrontno usmerjeno bojevniško gibanje Staneta Vidmarja ga je uvrstilo med »strahovalce Slovenije«,³³³ socialisti pa so spominjali na Kramerjevo privrženost monistični politiki JNS in pisali o njegovi protiljudski politiki.³³⁴ Komunisti so zaradi njegovega večletnega sodelovanja z režimom

327 Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, 233, 236–37. Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 246–47.

328 Stiplovšek, *Banski svet 1930–1935*, 235, 261–62, 264. Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 27.

329 Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan«, 281.

330 *Slovenec*, 63, št. 290a, 17. 12. 1935, Slovenski učbeniki so separatizem!: ali Pohorska fronta se je razkrinkala, 2.

331 *Slovenec*, 63, št. 292a, 19. 20. 1935, Kdo je kriv?, 2.

332 *Domoljub*, 48, št. 39, 25. 9. 1935, Kmetiški dolgovi in gospodarska politika prejšnjih let, 501. *Domoljub*, 48, št. 52, 23. 12. 1935, E. Ali gre na bolje?, 690–91.

333 *Bojevniki*, 5, št. 9, 11. 7. 1935, »Boj« v borbi za moralo v našem javnem življenju, 3.

334 *Delavska politika*, 11, št. 70, 29. 8. 1936, Ne gre jim v glavo, 1.

kraljeve diktature izjavljali, da je Kramer »danes najbolj osovražen človek na Slovenskem«³³⁵ in izrekli hude obtožbe zaradi njegove protislovenske unitaristične politike.³³⁶

Merita et vitia Alberta Kramerja

Če se vrnemo k *Slovenčevi* »obledele zvezdi«, je na koncu treba reči, da Kramerja podrejeni politični položaj, v katerem je bila stranka po spremembi režima leta 1935, ideološko in delovno ni omajal. Tako kot vedno je z veliko resnostjo opravljal funkcijo člana Senata Kraljevine Jugoslavije in na različnih ravneh vztrajno nadaljeval idejno, politično in organizacijsko delo v JNS. Nedvoumno je tudi izražal zvestobo svojemu jugoslovanskemu prepričanju. Do tedaj je že dobro vtisnil svoj pečat času Slovencev v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, v katerem je, ob vodilnem slovenskem politiku med svetovnimi vojnama Antonu Korošču, najopazneje oziroma odločilno (so)oblikoval razmere v slovenskem in jugoslovanskem prostoru. Njuna vloga in politični pomen sta bila seveda različna, saj je Kramer pripadal nasproti katoliškemu bistveno šibkejšemu naprednemu taboru, a po trajanju (in tudi učinkih) vpetosti v politične odnose prve jugoslovanske skupnosti je postal ena od njenih prvih slovenskih osebnosti. To velja za njegov vpis v slovenski zgodovinski spomin. Bil je človek s prepoznavnim socialnim čutom, delavnostjo in poslušom za reševanje socialnogospodarskih vprašanj. Kot oster nasprotnik političnega katolicizma je vzdrževal ideološko napetost na Slovenskem. Njegovo delovanje v jugoslovanski politiki pa je zaznamoval paradoks, kajti kot unitaristični politik je s podrejanjem slovenstva jugoslovanstvu oziroma z ideološkim slovenskim narodnim samozanikanjem pripomogel k uveljavljanju Slovencev kot vidnega političnega dejavnika v Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

335 Kardelj, *Zbrana dela*, 1, 335. Na Kramerjevo nepriljubljenost v Sloveniji je že leta 1932 v Narodni skupščini opozoril slovenski poslanec JRKD Alojzij Pavlič, a so se drugi strankini poslanci iz Slovenije postavili Kramerju v bran. – *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije 1931/32*, 1, 109. *Jutro*, 13, št. 270, 19. 11. 1932, Seja Narodne skupščine, 1.

336 *Ljudska pravica*, 2, št. 15, 3. 8. 1935, Nad dr. Kramerjem se maščuje!, 2. *Ljudska pravica*, 3, št. 2, 24. 1. 1936, Pustite nam naše šolstvo!, 1.



»Jutrova« jugoslovenščina.

Karikatura *Jutrovega* direktorja Alberta Kramerja v *Ilustriranem Slovincu*, ki se je takole ponorčeval iz jezikovne podobe časnika: njegovo »jugoslovenščino« naj bi sestavljale srbsčina, turščina, madžarščina, nemščina in italijanščina

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 2, št. 9, 28. 2. 1926, »Jutrova« jugoslovenščina, 72



Minister za trgovino in industrijo in častni predsednik XII. Ljubljanskega velesojma Albert Kramer (v ospredju na desni) odpira velesojem 4. junija 1932; na Kramerjevi desni poljski poslanik v Kraljevini Jugoslaviji Władysław Günter-Schwarzburg, divizijski general Bogoljub Ilić, ban Dravske banovine Drago Marušič, minister za socialno politiko Ivan Pucelj, ljubljanski župan dr. Dinko Puc, svetnik poljskega poslaništva dr. Tadeusz Lubaczewski in drugi

Vir: Fotografski arhiv časnika *Jutro*



Visoki udeleženci zbora JRKD 11. septembra 1932 na zajtrku na terasi hotela Bellevue po prihodu v Ljubljano; spredaj v sredini Albert Kramer, nato ob mizi od leve proti desni senator dr. Janko Rajar, Nikola Uzunović, Kosta Kumanudi, Dinko Puc in predsednik konzorcija *Jutra* Adolf Ribnikar, za Kramerjem desno senator dr. Miroslav Ploj (z očali)

Vir: Fotografski arhiv časnika *Jutra*



Kramer govori na shodu JRKD/JNS; na njegovi desni Ivan Pucelj, na njegovi levi neznani strankarski veljak

Vir: NUK, Zbirka upodobitev znanih Slovencev

Janez Šumrada

KRAMERJEV IZLET V DIPLOMACIJO

Poglavitni zunanjepolitični zaveznici Kraljevine SHS/Jugoslavije sta bili zahodnoevropski antantni velesili Francija¹ in Velika Britanija,² v srednji Evropi pa v prvi vrsti Češkoslovaška in Romunija, partnerici v Mali antanti. Ta je bila sprva medvladna obrambna organizacija pred revizionizmom pottrianonske Madžarske, zatem pa je v tridesetih letih bistveno razširila področja sodelovanja med članicami.³ Čeprav sta bili državi tesni zaveznici, je gospodarska menjava med Jugoslavijo in ČSR v začetku tridesetih let 20. stoletja zaostajala za političnimi in vojaškimi odnosi. Svetovna gospodarska kriza, ki je obe močno prizadela, je odpirala nove priložnosti tudi na tem področju – njuni gospodarstvi sta bili namreč komplementarni, eno je bilo pretežno agrarno in surovinska baza za razvitejše, drugo pa visoko industrializirano, s kmetijsko proizvodnjo, ki ni zadoščala domačim potrebam,⁴ in to kljub prevladujoči agrarnosti velikih predelov Slovaške. S »carinsko vojno« med ČSR in Madžarsko ob izteku dotedanje trgovinske pogodbe med tema državama konec leta 1930⁵ se je pokazala

1 Sretenović, »Francija in ustanovitev Kraljevine SHS,« 15–51. Šumrada, »Tri poglavja o koroškem plebiscitu,« 114–38. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 5–21, 44–48.

2 Bajc, »Diplomacija Velike Britanije in Slovenci,« 99–156. Rahten, »Pariška mirovna konferenca in Slovenci,« 25–42.

3 Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, 32–37, 62–65. Wandycz, »The Little Entente,« 548–64.

4 O tem npr. *Jutro*, 12, št. 16, 20. 1. 1931, Pospeševanje poljedelstva na Češkoslovaškem, 1.

5 *Jutro*, 11, št. 290, 16. 12. 1930, Carinska vojna med ČSR in Madžarsko, 2. *Jutro*, 11, št. 295, 21. 12. 1930, Odmev carinske vojne med Madžarsko in ČSR, 1.

realna možnost, da bi se vrata češkoslovaškega trga na široko odprla uvozu jugoslovanskih kmetijskih proizvodov, če bi se zavezniški državi v novem dvostranskem trgovinskem sporazumu dogovorili o carinskih tarifah, sprejemljivih za obe strani. V razmerah velike gospodarske krize se je mnogo držav pogajalo za nove oziroma prenovljene zunanjetrgovinske pogodbe.

Pred božičem 1930 so se začele na tehnični ravni intenzivne bilateralne priprave na pogajanja,⁶ ob kontinuirani večmesečni podpori medijev obeh strani; ČSR je malo pred tem sklenila nov trgovinski sporazum tudi z zavezniško Romunijo.⁷ Za nov razvoj gospodarskih odnosov ČSR z Jugoslavijo je bil pomemben intervju njihovega mednarodno zelo vplivnega zunanjega ministra Edvarda Beneša v božični številki beograjske *Politike*, saj je bila v njem ponudba, ki je ni bilo mogoče spregledati. V prvem delu pogovora je Beneš deloval pomirjevalno, ko je razlagal strah pred novimi vojnimi konflikti v Evropi z notranjepolitičnimi težavami številnih držav, in bil izrazito optimističen glede uspeha pripravljane razorožitvene konference v Ženevi (kjer so ga nekaj dni zatem izvolili za predsedujočega).⁸ Jedro intervjuja pa je namenil dvostranskim trgovinskim pogajanjem: »Razumljivo je, da se morejo z brezpogodbenim stanjem med Češkoslovaško in Madžarsko [stara pogodba je iztekla, o novi se državi nista zedinili – op. J. Š.] okoristiti vse druge agrarne države, zlasti pa še Jugoslavija, kateri se proži prilika, da poglobi in izboljša v tej dobi svoj položaj na češkoslovaškem trgu.« V nadaljevanju je postalo njegovo snubljenje še konkretnjše:

S tem, da odpade dosedanja odvisnost ČSR od Madžarske, je dana možnost, da posveti Češkoslovaška posebno pozornost temu problemu, zlasti ob priliki skorajšnjih carinsko-tarifnih pogajanj z Jugoslavijo, zlasti v kolikor se nanašajo na specialne carinske zahteve Jugoslavije. Češkoslovaška teži k takšni rešitvi in upa, da se bo tudi Jugoslavija mogla v večji meri ozirati na češkoslovaške zahteve. Upoštevajoč prijateljske in politične zveze, ki so se tako dobro obnesle ob priliki sličnih pogajanj z Rumunijo, pač moremo z gotovostjo pričakovati, da bo med Jugoslavijo in Češkoslovaško tem prej prišlo do sporazuma o vsem tem kompleksu vprašanj, kjer so bratski odnošaji med obema državama in narodoma že tradicionalni.⁹

6 *Jutro*, 11, št. 298, 27. 12. 1930, Priprave na tarifna pogajanja s ČSR, 1. – Osnovne premise pogajalskega procesa sta postavila šef trgovinsko-političnega oddelka v jugoslovanskem ministrstvu za trgovino in industrijo dr. Milivoj Pilja in vodja gospodarske sekcije češkoslovaškega zunanjega ministrstva dr. Julius Friedman.

7 *Jutro*, 11, št. 289a, 14. 12. 1930, Pred obnovo trgovinskih pogajanj s ČSR, 2. *Jutro*, 12, št. 2, 3. 1. 1931, Carinska pogajanja s ČSR, 1. *Jutro*, 12, št. 3a, 5. 1. 1931, Upanje na ugoden potek trgovinskih pogajanj s ČSR, 1. *Jutro*, 12, št. 11, 14. 1. 1931, Trgovinska pogajanja s ČSR, 1. *Jutro*, 12, št. 15, 18. 1. 1931, Odhod jugoslovanske delegacije; Zahteva po izprembebi tarif s ČSR, 2.

8 *Jutro*, 12, št. 6, 8. 1. 1931, Dr. Beneš predsednik razorožitvene konference, 1.

9 *Jutro*, 12, št. 4, 6. 1. 1931, Minister dr. Beneš o aktualnih problemih, 8.

Sklenitev prenovljene trgovinske pogodbe z novimi carinskimi tarifami je torej postala prioriteta v dvostranskih odnosih med ČSR in Jugoslavijo. Takratni kraljevi poslanik v Pragi, armadni general Petar Pešić, nekdanji šef generalštaba in bivši vojni minister, pa ni bil ravno idealna kadrovska rešitev za vodjo diplomatske misije med prihajajočimi pogajanjmi. Češkoslovaški strani je bil najbrž prav zato notificiran konec njegove misije, predsednik Masaryk pa ga je 9. januarja 1931 sprejel v poslovilno avdienco.¹⁰

Jugoslovanska tiskovna agencija Avala je 15. januarja 1931 objavila, da je bil s kraljevim ukazom imenovan »za izrednega poslanika in opolnomočenega ministra kraljevskega poslaništva v Pragi dr. Albert Kramer, bivši minister in član Vrhovnega zakonodajnega sveta«.¹¹ Bil je skoraj idealna rešitev kadrovske enigme, imenovane novi šef jugoslovanske diplomatske misije v ČSR. Prvoborec za državo južnih Slovanov, po Žerjavovi smrti leta 1929 politični prvak slovenskih liberalcev, večkratni minister, in – kar je bilo za šestojanuarski režim kralja Aleksandra pač odločilno – »eden od glavnih stebrov diktature med ljudmi z ozemlja bivše Avstro-Ogrske« (S. Pribičević).¹² Njegove dolgoletne tesne vezi s Česko in Prago, tamkajšnje politično, gospodarsko in kulturno elito, so bile razvejane, bil je poznavalec češkega jezika in navsezadnje poročen s Čehinjo. Po maturi na gimnaziji v Celju (1903) in štirih akademskih letih prava v Gradcu se je v študijskem letu 1907/08 prepisal na pravno fakulteto češke univerze v Pragi, kjer je po opravljenih predpisanih izpitih v nemščini ter deloma češčini¹³ 14. aprila 1910 promoviral za doktorja prava.¹⁴

Kramer se je poznal s predsednikom ČSR Masarykom še iz časa izpred prve svetovne vojne. Prav v sporazumu z njim in srbskim poslanikom na Dunaju je v

10 *Jutro*, 12, št. 8, 10. 1. 1931, Poslovilna avdiencia praškega poslanika, 1. – Da je bil Pešić zatem imenovan za poslanika v Belgiji, in to že drugič, gl. *Jutro*, 12, št. 67a, 21. 3. 1931, Diplomatska imenovanja, 1.

11 *Jutro*, 12, 16. 1. 1931, št. 13, Dr. Albert Kramer imenovan za našega poslanika v Pragi, 1; Odmevi imenovanja dr. Kramerja za poslanika, 3.

12 »Pored dr. Srškića, jedan od glavnih stubova diktature, među ljudima sa teritorije bivše Austro-Ugarske, jeste dr. Kramer...«, Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, 103.

13 Najprej je 15. 7. 1907 opravil pravnozgodovinski izpit, ki je bil pogoj za prepis na praško pravo, zatem 15. 5. 1909 absolutorij, 15. 7. 1909 pravosodni (judicialni) izpit, rigoroza pa 15. 7. 1909 in 22. 1. 1910. Njegova prevladujoča ocena je bila »gut« (dobro), posebej pa se je izkazal pri predmetih politična ekonomija (Nationalökonomie), državno pravo in upravno pravo.

14 CZ UDUKAUK, dostop 18. 12. 2025. Njegov promotor je bil profesor rimskega prava dr. Josef Vančura (1870–1930), tudi – tako kot njegov sin Josef ml. – mednarodno uveljavljen šahist. – Na vprašanje o Kramerjevi doktorski disertaciji mi je arhivist na Inštitutu za zgodovino Karlove univerze in v arhivu Karlove univerze (*Ústav dějin Univerzity Karlovy a archiv Univerzity Karlovy*) v Pragi g. Michal Továrek 15. 12. 2025 v elektronskem sporočilu pojasnil, da na nekaterih fakultetah Karlove univerze študenti v Kramerjevem času še niso zaključevali študija z disertacijo in da so disertacije na tamkajšnjem pravu uvedli šele v petdesetih letih pod sovjetskimi vplivom.

letih 1912–1914 izdajal tednik *Südslavische Rundschau*.¹⁵ Ko se je Masaryk konec leta 1914 odpravljal v tujino, se je dvakrat sestal s hrvaškim politikom in novinarjem dr. Ivanom Lorkovićem glede hrvaških političnih načrtov po morebitni zmagi antante in izvedel, da obstajajo razmisleki tako o samostojni državi kot o zedinjenju s Srbi. Govorila sta tudi o ozemeljskem koridorju med Madžari in Nemci, ki naj bi povezoval bodočo Češkoslovaško z bodočo Jugoslavijo, kar se Masaryku menda že tedaj ni zdelo realistično (dokončno pa je zamisel o koridorju propadla na mirovni konferenci).¹⁶ Masaryk je zatem v spominih lakonično dodal še nekaj besed o stališču Slovencev do zedinjenja: »O slovenskih razmerah in načrtih sem se posvetoval z ured[nikom] Kramerjem. Pričakoval sem, in ured[nik] Kramer mi je potrdil, da so napredni Slovenci za enotnost vseh treh narodnih plemen.«¹⁷ Ob praznovanju 81. rojstnega dneva predsednika ČSR se je jugoslovanski poslanik v Pragi v članku, objavljenem v češčini v praškem časopisu *České slovo* (6. marca 1931), v nemškem jeziku v *Prager Presse* 7. marca, v slovenskem pa isti dan v *Jutru*, takole spominjal njunega srečanja 17 let poprej:

Nikoli ne bom pozabil svojega sestanka s prof. Masarykom nekega mračnega oktobrskega popoldneva leta 1914 v njegovem skromnem stanovanju na Letni. Povabili so me bili tja iz Ljubljane. Prof. Masaryk je bil že pripravljen na pot in je le še čakal obvestila svojega najintimnejšega sodelavca dr. Beneša iz Švice. Hotel je imeti tudi objektivno sliko razpoloženja na slovanskem jugu. V skrbeh je bil posebno za Slovence. Ali si žele Slovenci narodnega in državnega edinstva s Srbi in Hrvati? Ali si žele Jugoslavije? Rekel sem mu iz globokega prepričanja, da bo tudi slovenski del naroda v usodnem trenutku ves za narodno misel, in govorili smo o bodočih mejah Jugoslavije in Češkoslovaške; govorili smo o koridorju, ki naj bi vezal naši državi[,] ter o nerazrušljivi zajednici našega bodočega samostojnega življenja. Zagotavljal me je, da bo borba dolga in da bo zahtevala mnogo težkih žrtev, ter mi svetoval, naj se tudi pri nas lotimo smotrenega notranjega dela. V Ljubljano sem se vrnil v mrzličnem razpoloženju in sem nekoliko zanesljivim prijateljem takoj povedal, kaj sem bil slišal.¹⁸

Med aduti novoimenovanega poslanika za vodjo diplomatske misije v ČSR prav v času pogajanj za nov bilateralni trgovinski sporazum so bile na enem od najvidnejših mest njegove zasluge za sklenitev prvega dvostranskega sporazuma

15 Pirjevec, »Kramer Albert,« 554.

16 Več o ozemeljskem koridorju: Čuček, »K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja,« 206–25. Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki*, 13.

17 Masaryk, *Svetovna revolucija*, 33. Klabjan, »Praški Triglav,« 113.

18 *Jutro*, 12, št. 55, 7. 3. 1931. Poslanik dr. Albert Kramer, Prezident Masaryk: k njegovemu današnjemu 81. rojstnemu dnevu, 2.

o trgovini. Podpisan je bil 19. septembra 1919, prav tedaj, ko je Kramer prvič opravljal funkcijo ministra za trgovino in industrijo jugoslovanske države.¹⁹

Prager Presse, nemški dnevnik iz prestolnice ob Vltavi, je 17. januarja 1931 objavil izjavo novoimenovanega poslanika, da bo »delal na čim tesnejših stikih med Jugoslavijo in ČSR«; naslednji dan jo je povzelo ljubljansko *Jutro*.²⁰

S soprogo Anči se je Kramer podal na pot v Prago 26. januarja 1931 z dunajskim vlakom. *Jutro*, ki je istočasno poslalo v Prago posebnega poročevalca, je pedantno sledilo svojemu ustanovitelju, uredniku in solastniku na njegovem potovanju in potem med za javnost zanimivim delom mandata v ČSR. Na ljubljanskem kolodvoru so se od poslaniškega para poslovili najvišji predstavniki oblasti v Dravski banovini, manjkalo ni niti osebnih, političnih in idejnih prijateljev; manjši slovesnosti sta bili tudi ob postanku vlaka na celjski in mariborski železniški postaji.²¹ Poslaniški par je nato 28. januarja pripotoval z Dunaja v Prago, kjer so ga na glavni železniški postaji pričakali predstavniki zunanjega ministrstva ČSR, člani poslaništva na čelu z odpravnikom poslov, legacijskim svetnikom Miodragom Lazarevičem, ter jugoslovanska delegacija za trgovinska pogajanja s svojim vodjo Milivojem Piljo. Novi šef diplomatsko-konzularnega predstavništva Kraljevine Jugoslavije je dobil potrditev, da bo ceremonija vročitve poverilnih pisem potekala na Praškem gradu 30. januarja opoldne.²² Poslaništvo je od svoje vzpostavitve v času prvega šefa misije Ivana Hribarja sicer delovalo v velikanskih, temačnih, za normalno diplomatsko delo popolnoma neprimernih dvoranh pri malteških vitezh v Palači velikega priorata (Velkopřevorský palác) na Mali Strani. Prav Kramer pa je poskrbel, da je država za svoje potrebe kupila baročno palačo grofov oziroma knezov Kaunitz (češko: Kounic) na Mosteckí ulici 15 na Mali Strani, kjer je diplomatsko-konzularno predstavništvo pričelo delovati z novim letom 1932.²³

Ker je v diplomaciji običajno, da so novemu (vele)poslaniku omogočeni delovni stiki z zunanjim ministrstvom države gostiteljice že pred slovesnim sprejemom pri njenem suverenu/predsedniku ter vročitvi akreditivov, je Kramer naslednji dan obiskal ministra za zunanje zadeve Beneša, potem pa posebej še njegovega namestnika, poslanika dr. Kamila Krofto.²⁴

19 Balaban, *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations*, 73.

20 *Jutro*, 12, št. 15, 18. 1. 1931, Delo na čim tesnejših stikih med Jugoslavijo in Češkoslovaško, 1.

21 *Jutro*, 12, št. 22, 27. 1. 1932, Presrčna (sic!) poslovitve od poslanika dr. Kramerja ob odhodu v Prago; Poslovitve v Mariboru, 3. *Jutro*, 12, št. 23, 28. 1. 1932, Domače vesti: slovo od poslanika dr. Kramerja v Celju, 4.

22 *Jutro*, 12, št. 24, 29. 1. 1931, Prihod poslanika dr. Kramerja v Prago, 1.

23 *Jutro*, 12, št. 293, 19. 12. 1931, Nova palača jugoslovenskega poslaništva v Pragi, 2. – Tu je bilo tudi veleposlaništvo povojne Jugoslavije, vse do razpada federacije leta 1991. Zdaj deluje v njej *Ambasada Republike Srbije u Pragu*, saj je po Sporazumu o vprašanih nasledstva stavba pripadla tej državi naslednici.

24 *Jutro*, 12, št. 25, 30. 1. 1931, Poslanik dr. Kramer pri ministru Benešu, 2.

Za vsakega novega šefa diplomatske misije je po prihodu v državo gostiteljico najpomembnejša čimprejšnja predaja poverilnih pisem. Ta tradicionalni obred je samo na prvi pogled zgolj formalnega značaja, saj lahko v marsičem vsebinsko opredeljuje začetke mandata, kajti po navadi sledi svečanosti vsebinski pogovor med šefom države gostiteljice in pravkar akreditiranim (vele)poslanikom, v katerem se skupaj s sodelavci dotakneta najpomembnejših dvostranskih ali celo multilateralnih vprašanj. Zdi pa se, da v ČSR v obdobju predsednika Masaryka po ceremonialni vročitvi izvirnika poverilnice takšen pogovor ni bil v navadi. Pogovor na osem oči med Masarykom, Kramerjem, Benešem (in četrtem udeležencem Lazarevičem, ki se ga je udeležil pasivno) je šel namreč v povsem drugi smeri – prisostvovali so mu celo novinarji in o njem poročali v časopisih. Zapisnika kakšne bolj poglobljene izmenjave mnenj pa ob tej priložnosti v Arhivu Urada predsednika Češke republike (*Archiv Kanceláře prezidenta republiky*) kljub prizadevanjem niso našli.²⁵

Jutro je 31. januarja o slovesni predaji akreditivnih pisem poročalo takole:

Danes [namreč 30. 1. 1931 – op. J. Š.] je minister dr. Kramer izročil prezidentu Masaryku svoje poverilnice. Pred palačo jugoslovenskega poslaništva se je pojavil ob 11.30 eskadron konjenice, ob 11.40 sta prispeli tjakaj dve odprti gala-kočiji prezidenta Masaryka z vpreženimi belci. V njih sta bila šef protokola in ceremonij predsednika republike minister Štrimpl [poslanik Ludvík Štrimpl je bil šef protokola zunanjega ministrstva ČSR, ne Urada predsednika republike – op. J. Š.] v spremstvu legacijskega svetnika zunanjega ministrstva. Poslanik dr. Kramer je s svetnikom Lazarevičem pričakoval ministra Štrimpla v palači poslaništva ter odšel nato v njegovem spremstvu v kočijo. V drugem vozu sta sedela svetnik Lazarevič in legacijski svetnik čsl. zunanjega ministrstva. Ko je voz krenil izpred poslaništva na ulico, je oddalo vojaštvo častno salvo, nakar se je polovica eskadrona postavila na čelo in ob stran kočije, druga polovica pa kot zaključek. V lahnem diru je krenil spreved proti gradu. Po ulicah so ljudje simpatično pozdravljali novega poslanika bratske Jugoslavije. Pred gradom je bil postavljen vojaški špalir, ki je ob prihodu prezentiral puške. Na dvorišču je stala častna četa z vojaško godbo in zastavo. V trenutku, ko je krenila kočija s poslanikom dr. Kramerjem na trg pred glavni vhod, je zaplapolala na gradu poleg zastave prezidenta tudi velika zastava jugoslovenskega kralja. Ta zastava je ostala na gradu vse popoldne. Pred gradom se je zbrala velika množica gledalcev, med njimi mnogi Jugoslovenci ter polnoštevilno člani jugoslovenske trgovinske delegacije. Kočiji sta se ustavili pod zastavo častne čete. Ko je poslanik dr. Kramer izstopil, je godba zaigrala jugoslovensko himno, ki jo je

²⁵ Z neuspešnim iskanjem zapisnika v arhivu češkega predsedniškega Urada me je po elektronski pošti 12. in 19. 12. 2025 seznanil arhivar g. Jan Kutílek.

poslanik s svojim spremstvom poslušal odkrite glave. Nato je poslanik dr. Kramer v spremstvu ministra Štrimpla obšel častno četo ter se podal nato k slavnostnemu stopnišču, ki je bilo rdeče pregrnjeno. Pred stopniščem so pričakovali novoimеноvanega poslanika poveljnik grada, zastopniki zunanjega ministra in zastopniki prezidentovega kabineta. Poslanik dr. Kramer je odšel nato v prvo nadstropje, kjer ga je pričakal šef civilnega in vojaškega kabineta predsednika republike. Točno ob 12. so se odprla vrata v avdijenčno dvorano. Poslanik dr. Kramer je stopil, spremljan od najvišjih reprezentantov v dvorano, kjer ga je stoje pričakoval prezident republike T. G. Masaryk z zunanjim ministrom dr. Benešem ob desni.

Poslanik dr. Kramer je po izročitvi poverilnih listin nagovoril predsednika Masaryka z naslednjimi besedami: 'Gospod prezident! Čast mi je izročiti Vam listine, s katerimi me je moj vzvišeni suveren Nj. Vel. kralj Jugoslavije poveril pri Vaši ekscelenci kot svojega izrednega poslanika in opolnomočenega ministra. Srečen sem nad tem svojim poslanstvom in prosim Vas, gospod prezident, za Vašo naklonjenost in pomoč. Potrudil se bom kar največ, da delujem v duhu Vašega velikega vzgleda in Vaših naukov, ki so generacijam slovanskih mož dali osnove za požrtvovalno sistematično delo med lastnim narodom in v slovanski zajednici, posebno pa še za najtesnejše bratsko kulturno in gospodarsko sodelovanje češko-slovaškega in jugoslovenskega naroda. V polnem razvitku svoje konsolidacije si Jugoslavija bolj ko kdaj želi, da bi v nerazrušeni enoti s svojo sestro Češkoslovaško dokazala kulturno in civilizatorično silo slovanstva. Bistvo naših narodov in držav je zanesljiv sotrudnik pri delu za prijateljstvo in mir med narodi. Siguren sem, gospod prezident, da se bom pri vršenju svojih dolžnosti v smeri srečnih tradicij naših narodov smel zanašati na Vaše tako dragocene simpatije in polno podporo Vaše visoke vlade. Prosim vas, gospod prezident, da me počastite s svojim zaupanjem. Po volji našega vzvišenega kralja in vsega jugoslovenskega naroda, pa tudi po svoji globoki notranji želji, bom storil vse, kar je v mojih močeh, da bi v tesnem sodelovanju z Vašo visoko vlado čim bolj prospevala velika ideja češkoslovaško-jugoslovenskega bratstva, in se oddolžil obvezam, ki nam jih nalagajo krasne tradicije naše minulosti in velike naloge naše bodočnosti.'

Na odgovor poslanika dr. Kramerja je odgovoril prezident republike T. G. Masaryk: 'Gospod minister! Z veseljem jemljem iz Vaših rok listine, s katerimi Vas je Nj. Vel. kralj Jugoslavije, Vaš vzvišeni vladar, poveril kot izrednega poslanika in opolnomočenega ministra v Češkoslovaški. Vi ne prihajate k nam kot tujec in tudi naša država Vam ni tuja dežela. Misija, v kateri sedaj prihajate semkaj, Vam bo nudila priložnost, da boste nadaljevali s svojim prejšnjim delovanjem, ki gre za poglobitvijo medsebojnih jugoslovensko-čeških odnošajev. Prijateljstvo med našima obema državama je že sedaj zasidrano v dušah obeh narodov, vendar je

potrebno, da se naša medsebojnost izvede tudi praktično. Vi prihajate naravnost v najživahnejša pogajanja za ureditev naših medsebojnih gospodarskih odnošajev, čijih ugodna in obema stranema koristna ureditev pomeni naravno in potrebno posledico in dopolnitev tesnih odnošajev našega političnega prijateljstva in našega zveznega razmerja. Omenjam Vam ta problem, ker je ravno pereč. Je pa še vrsta drugih problemov kulturnega in socialnega značaja, ki niso nič manj pomembni in nujni. V tem našem delu lahko, gospod poslanik, računate na mojo polno podporo in na najodkritosrčnejše sodelovanje vlade republike. Izrekam Vam najpristrčnejšo dobrodošlico in Vam želim popoln uspeh!’ Ko je prezident Masaryk zaključil svoj odgovor, je podal poslaniku dr. Kramerju roko in mu rekel še enkrat: ‚Dobro nam došli! Nadaljevali bomo svoje staro sodelovanje.’

Nato se je razvil živahen razgovor, v katerega je često posegal tudi zunanji minister dr. Beneš. G. prezident je vzbujal spomine na pretekle čase in se še posebej interesiral za slovenske razmere. Omenil je, da se jutri vrši njegova promocija za častnega doktorja ljubljanske univerze. Zanimal se je za napredek ljubljanske univerze, vprašal, koliko je dijakov, ter je končno dejal, da bo njegov namestnik poslanik dr. Flieger izpregovoril v njegovem imenu slovenskim dijakom nekoliko besed. Predsednik Masaryk je bil izredno živahen ter se na njem vidi občudovanja vredna čvrstost telesa in duha. Po pristrčnem slovesu se je g. predsednik Masaryk po avdijenci, ki je trajala nad tri četrt ure, pustil skupno fotografirati s poslanikom dr. Kramerjem in ministrom dr. Benešem.

Pravkar akreditirani šef legacije Kraljevine Jugoslavije je zatem v poslaništvu sprejel delegacijo praške jugoslovanske kolonije, ki jo je vodil častni konzul dr. Roko Bradanović, nato pa obiskal še župana glavnega mesta Prage dr. Karla Baxo. O predaji poverilnice so kot o pomembnem političnem dejanju poročali vsi praški časopisi, menda večinoma naklonjeno.²⁶

V tednu, ko je v Prago prispel novi jugoslovanski poslanik, so se začela pogajanja za sklenitev trgovinskega sporazuma med državama, nikakor pa niso potekala tako gladko, kot si je v intervjuju ob koncu starega leta želel Beneš.²⁷ Pri prebojih v pogajanjih je bil aktivno udeležen Kramer, ki se je osebno močno angažiral. Sedemnajstega januarja dopoldan sta bila poslanik in Pilja na več kot dvournem sestanku pri ministru Benešu, vlada ČSR pa je očitno na osnovi tam

26 *Jutro*, 12, št. 26, 31. 1. 1931, Nastopna avdienza poslanika dr. Kramerja, 2.

27 *Jutro*, 12, št. 27, 1. 2. 1931, Praški listi o pogajanjih z Jugoslavijo, 2. *Jutro*, 12, št. 30, 6. 2. 1931, Pogajanja s ČSR, 1. *Jutro*, 12, št. 31, 7. 2. 1931, Trgovinska pogajanja v Pragi, 1. *Jutro*, 12, št. 34, 11. 2. 1931, Dr. Kramar o trgovinskih pogajanjih z Jugoslavijo, 2. *Jutro*, 12, št. 39, 17. 2. 1931, Ugoden potek pogajanj v Pragi, 2. *Jutro*, 12, št. 40, 18. 2. 1931, Trgovinska pogajanja s Českoslovaško, 1. *Jutro*, 12, št. 42, 20. 2. 1931, Bivši poslanik Šeba o praških pogajanjih, 2.

doseženega napredka naslednji dan na svoji seji ugotovila, da sta strani v vseh načelnih vprašanjih dosegli sporazum.²⁸ Ko so besedilo sporazuma dogovorili in celo parafirali, mediji pa že napovedovali, da bo jugoslovanski minister za trgovino in industrijo Juraj Demetrović²⁹ »te dni« dopotoval v Prago na slovesen podpis,³⁰ se je spet zataknilo: pogajanja so ponovno odprli, del jugoslovanskih delegatov pa je odpotoval v Beograd po nova navodila.³¹ Usklajevanja so se za nekaj časa ustavila. V nastalih razmerah je jugoslovansko poslaništvo organiziralo odlično obiskano tiskovno konferenco, ki so se je udeležili predstavniki vseh praških časopisov – mnoge med njimi je Kramer dobro poznal – poslanik pa se je ob orisu jugoslovanskih notranjepolitičnih razmer ter dvostranskih odnosov dotaknil tudi trgovinskih pogajanj, kjer je od daleč in posredno namignil na problem in poudaril skupni interes za dogovor, saj da odpira nove perspektive ne le dvostranskemu sodelovanju, temveč tudi v formatu Male antante, kar bi lahko bilo evropsko pomembno:

Trenutno se vrše pogajanja za ojačenje medsebojnih gospodarskih razmer, ki naj bi še bolj intimno povezala vaše in naše gospodarstvo. Vsi vemo, da sedanjí čas ni ravno najprikladnejši za take mednarodne gospodarske dogovore. Toda Češkoslovaška in Jugoslavija imata poleg suhih števil in računov še višje knjigovodstvo, ki nas navaja k čim tesnejšemu gospodarskemu sodelovanju. Mi stremimo k medsebojni gospodarski solidarnosti, ki jo želimo razširiti na vso Malo antanto. Češkoslovaški tisk kaže polno razumevanje za ta važni problem. Naša absolutna politična solidarnost, izpopolnjena s sodelovanjem prijateljske Rumunije v Mali antanti, nam je omogočila, da smo postali v Evropi eden izmed stebrov miru in zdravega razvoja.

Jutro je komentiralo, da je Kramerjeva izjava »izzvala ... živahen odmev« in da jo je večina časopisov objavila na uvodnem mestu.³² Praški časopisi so nekaj dni zatem pisali, da bi naj bila trgovinska pogajanja z Jugoslavijo zaključena v prihodnjih dneh; dopisnik *Jutra* je komentiral, da je imel Kramer v tej zvezi »v zadnjem času skoro vsak dan posvetovanja z zunanjim ministrom dr. Benešem«.³³

28 *Jutro*, 12, št. 40, 18. 2. 1931, Konferenca poslanika Kramerja z ministrom Benešem, 1. *Jutro*, 12, št. 41, 19. 2. 1931, Napredek v Pragi, 1.

29 Sicer mož leta 1926 preminule slovenske pisateljice in družbene delavke Zofke Kvedrove.

30 *Jutro*, 12, št. 43, 21. 2. 1931, Trgovinska pogajanja s Češkoslovaško, 1.

31 *Jutro*, 12, št. 45, 24. 2. 1931, Stanje pogajanj s ČSR, 1. *Jutro*, 12, št. 47, 26. 2. 1931, K trgovinskim pogajanjem v Pragi, 2. – Konec februarja so se v Pragi začele priprave na ustanovitev češkoslovaško-jugoslovanske gospodarske zbornice. (*Jutro*, 12, št. 48, 27. 2. 1931, Ustanovitev češkoslovaške-jugoslovanske gospodarske zbornice v Pragi, 1).

32 *Jutro*, 12, št. 50, 1. 3. 1931, Prijateljstvo med Češkoslovaško in Jugoslavijo, 2.

33 *Jutro*, 12, št. 53, 5. 3. 1931, Trgovinska pogajanja v Pragi, 1.

Dokončno piko na i pa je na sporazum pritisnila seja češkoslovaškega parlamentnega odbora za zunanje zadeve 12. marca, kjer je poslanec Antonín Kalina izzval ministra za zunanje zadeve s trditvijo, da je »Mala antanta pokazala kot politična formacija gotovo mrtvilo in da ni storila, kar bi lahko, ter tudi očital, da ni mogla Češkoslovaška skleniti trgovinske pogodbe z Jugoslavijo.« Beneš je zavrnil poslančeve trditve z izjavo, »da se je v zadnjem poletju posrečilo podpisati zelo važno pogodbo z Rumunijo prav v času, ko ČSR z drugimi državami ni mogla skleniti gospodarskih dogovorov, dočim stoji prav sedaj pred zaključitvijo dogovora z Jugoslavijo, ki bo v najbližnjih dneh podpisan«. ³⁴ In res: vlada v Pragi se je 13. marca seznanila, da so pogajanja z Jugoslavijo uspešno zaključena, minister za trgovino ČSR dr. Josef Matoušek pa je dal o sporazumu nekaj dni zatem izjavo za tisk. ³⁵ Kraljevska vlada je na svoji seji 27. marca bilateralno pogodbo odobrila in pooblastila ministra Demetroviča, naj jo podpiše v imenu Kraljevine Jugoslavije, ³⁶ kar se je na slovesen način zgodilo v Pragi 30. marca 1931. ³⁷

Končana pogajanja in podpis trgovinske pogodbe so bili brez dvoma največji uspeh kratkega Kramerjevega poslaniškega mandata v Pragi. Nikakor pa ne edini, saj je posebni poročevalec *Jutra* na dnevni ravni spremljal vse najpomembnejše poslanikove obveznosti in o njih redno poročal. V nadaljevanju si bomo ogledali nekaj najzanimivejših.

Predsednik Masaryk je v pogovoru ob predaji akreditivov poudaril, da se na isti dan, 30. januarja 1931, v Ljubljani odvija njegova slovesna promocija za častnega doktorja univerze. To nikakor ni moglo biti naključno sovpadanje datumov, temveč uspešno terminsko usklajena kulturno-politična akcija med jugoslovanskim poslanikom in vodstvom ljubljanske univerze. Zagotovo je doprinesla k mednarodni uveljavitvi mladega univerzitetnega središča, vodili pa so jo rektor dr. Alfred Šerko, dekan filozofske fakultete dr. Jakob Kelemina in promotor dr. France Kidrič. ³⁸ Podobno dovršeno je bila načrtovana in izpeljana

³⁴ *Jutro*, 12, št. 61, 14. 3. 1931, Dr. Beneš o politiki ČSR, 1.

³⁵ *Jutro*, 12, št. 62, 15. 3. 1931, Pogajanja v Pragi uspešno zaključena, 1. *Jutro*, 12, št. 63, 17. 3. 1931, Naša trgovinska pogodba s Češkoslovaško, 2.

³⁶ *Jutro*, 12, št. 73, 28. 3. 1931, Pogodba s ČSR odobrena, 1. *Jutro*, 12, št. 74, 29. 3. 1931, Trgovinska pogodba v Pragi bo podpisana v ponedeljek, 1.

³⁷ *Jutro*, 12, št. 75, 31. 3. 1931, Svečan podpis trgovinske pogodbe s ČSR, 1. – Prim. tudi članke v: *Jutro*, 12, št. 75, 31. 3. 1931, Vsebina trgovinske pogodbe s Češkoslovaško, 7. *Jutro*, 12, št. 76, 1. 4. 1931, Gospodarsko zblizanje s Češkoslovaško, 1; Ob podpisu praške pogodbe, 2. *Jutro*, 12, št. 77, 2. 4. 1931, Nadaljnja poglobitev odnošajev med Jugoslavijo in ČSR, 2. *Jutro*, 12, št. 91, 21. 4. 1931, Jugoslovensko-češkoslovaška pogodba, 5. *Jutro*, 12, št. 126, 4. 6. 1931, Uveljavljenje carinsko-tarifne pogodbe s Češkoslovaško, 1. *Jutro*, 12, št. 145, 26. 6. 1931, Nova doba v gospodarskih odnosih med Češkoslovaško in Jugoslavijo, 1. – O češkoslovaško-jugoslovanskih gospodarskih odnosih v obdobju med obema vojnama prim. tudi Balaban, *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations*.

³⁸ *Jutro*, 12, št. 26, 31. 1. 1931, Prezident T. G. Masaryk – častni doktor ljubljanske univerze, 3. – Predsednika

vročitev častnega doktorata predsedniku ČSR. Rektor, dekan FF in promotor častnega doktorata so 6. marca prispeli v Prago, kjer so jih na peronu pričakali visoki predstavniki predsednika in vlade ČSR ter praške univerze, poslanik njihove države ter »kulturni inšpektor« jugoslovanskega poslaništva dr. Dragutin Prohaska. Po kosilu v poslaništvu, ki sta se ga udeležila načelnik sekcije za kulturo v zunanjem ministrstvu ČSR dr. František Resl (sicer nekdanji konzul ČSR v Ljubljani in prihodnji generalni konzul v Zagrebu) in predstojnik praškega Slovanskega inštituta, Slovenec Matija Murko, je ljubljanska delegacija zvečer prisostvovala slavnostni predstavi Smétanove opere *Prodana nevesta* v Narodnem gledališču. Na sam Masarykov 81. rojstni dan, 7. marca 1931, je Kramer v slavnostni avdienci na Praškem gradu predstavil delegate ljubljanske univerze predsedniku ČSR, ki so mu nato vročili diplomo častnega doktorja. Časopisa *České slovo* (6. marca) in *Prager Presse* (7. marca) sta obenem objavila Kramerjevo spominsko besedilo o Masaryku, ki ga je 7. marca objavilo tudi *Jutro*.³⁹ Istočasno je bilo objavljeno, da bo v Pragi zgrajen jugoslovanski študentski dom in da so dogovori o njem v zaključni fazi.⁴⁰

Nedolgo po Kramerjevem prihodu v Prago in akreditaciji je svojo 70-letnico praznoval znani slovenski slavist in etnolog Murko, profesor na praški univerzi in ustanovitelj Slovanskega inštituta (*Slovanský ústav*). Slovesnosti ob njegovem visokem jubileju je 10. februarja vodil jugoslovanski poslanik, njegov slavnostni govor v materinščini pa je »prof. Murka globoko ganil«.⁴¹

Da bi spodbudilo večji turistični obisk Čehov in Slovakov v Jugoslaviji, je poslaništvo v sodelovanju s Centralnim presbirojem jugoslovanske vlade iz Beograda organiziralo »propagandno razstavo«, ki jo je Kramer slovesno odprl v Pragi, zatem pa je obiskala še Brno in Bratislavo.⁴²

Poslanik se je močno angažiral tudi pri pripravi obiska delegacije Zagreba pod vodstvom župana dr. Stjepana Srkulja v Pragi 12. in 13. februarja. Na slavnostnem sprejemu Zagrebčanov v praški mestni hiši so bili poleg praškega župana

ČSR je na promociji zastopal poslanik v Jugoslaviji dr. Robert Flieder, s katerim je *Jutro* objavilo zanimiv intervju (št. 27, 1. 2. 1931, 2).

39 *Jutro*, 12, št. 52, 4. 3. 1931, Delegacija ljubljanske univerze pri Masaryku, 2. *Jutro*, 12, št. 55, 7. 3. 1931, Ves svet spoštuje Masaryka, 1; Poslanik dr. Albert Kramer, Prezident Masaryk: k njegovemu današnjemu 81. rojstnemu dnevu, 2 (prim. celotno besedilo članka na strani 94). *Jutro*, 12, št. 56, 8. 3. 1931, Zastopniki ljubljanske univerze pri Masaryku, 1.

40 *Jutro*, 12, št. 56, 8. 3. 1931, Zgraditev jugoslovanskega dijaškega doma v Pragi, 1. – Jugoslovanski študentski *Aleksandrov dom* v Pragi je pričel delovati leta 1933, prim. poglavje Jurija Perovška, na strani 68.

41 *Jutro*, 12, št. 34, 11. 2. 1931, 70-letnica prof. dr. Matije Murka, 1. *Jutro*, 12, št. 35, 12. 2. 1931, Proslava 70-letnice prof. dr. Murka, 2.

42 *Jutro*, 12, št. 72, 27. 3. 1931, Naš poslanik dr. Kramer na jugoslovanski propagandni razstavi v Pragi, 3. *Jutro*, 12, št. 85, 14. 4. 1931, Jugoslovanska razstava v Brnu, 1. *Jutro*, 12, št. 90a, 19. 4. 1931, Jugoslovanska razstava v Bratislavi, 2.

in mestnih svetnikov tudi zunanji minister Beneš ter številni češkoslovaški senatorji in poslanci. Tudi povratni obisk župana Prage Baxe v Zagrebu, ki je sledil v razmaku nekaj dni, je gotovo zahteval aktivno sodelovanje jugoslovanskega poslaništva v ČSR.⁴³

Po dobrih dveh začetnih, zelo napornih mesecih poslaniškega mandata, se je poslanik Kramer napotil v Beograd, kjer je ostal v tednu med 8. in 15. aprilom, ko se je vrnil na delovno mesto v Prago.⁴⁴ Zagotovo je imel v tem času posvetovanja v zunanjem ministrstvu, najbrž pa je bil tudi v avdienci pri kralju. Po vrnitvi v Prago je delovanje jugoslovanskega poslanika v Pragi in njegovih sodelavcev skoraj popolnoma izginilo iz *Jutra*, kar se zdi nenavadno samo na prvi pogled. Iz arhiva zunanjega ministrstva Češke republike, ki ga je do neke mere uporabil Borut Klabjan za svojo razpravo o treh slovenskih poslanikih Kraljevine SHS/Jugoslavije v ČSR, je namreč jasno, da je Kramer prav takrat intenziviral svoje sodelovanje s češko diplomacijo o vprašanjih, ki so zadevala Malo antanto, ne le bilateralnih odnosov s ČSR.⁴⁵ Širitev področja diplomatskega delovanja v državi sprejemnici na trilateralna, namreč maloantantna vprašanja, je do neke mere nakazovala že opisana Kramerjeva tiskovna konferenca v Pragi konec februarja 1931. Takšno usklajevanje pa je zahtevalo t. i. tihi diplomatski pristop, ne medijsko podprte javne diplomacije, značilne za prva dva meseca Kramerjevega praškega mandata. Očitno je bil njegov prispevek k pripravam na konferenco zunanjih ministrov Male antante v Bukarešti od 3. do 5. maja 1931 ocenjen za toliko pomembnega, da so poslanika v ČSR vključili v jugoslovansko delegacijo, ki se je pod vodstvom zunanjega ministra dr. Vojislava Marinkovića udeležila tega dogodka; skupaj z ministrom se je iz romunske prestolnice v Beograd vrnil tudi sam.⁴⁶ Dober mesec pozneje je bil Kramer za »par dni« zopet v Beogradu.⁴⁷

Ker je bil Kramer večino svojega življenja bolehen in šibke telesne konstitucije, se lahko vprašamo, ali niso izjemno aktivni prvi meseci mandata, še posebej po koncu bukareške ministrske konference, povzročili pri njem sproščanja stresa. Informacija iz arhiva praškega zunanjega ministrstva o Kramerjevem »zdravljenju v sanatoriju v praški četrti Podolí«⁴⁸ se sicer najverjetneje nanaša

43 *Jutro*, 12, št. 37, 14. 2. 1931, Zagrebška delegacija v Pragi, 1. *Jutro*, 12, št. 42, 20. 2. 1931, Praški župan dr. Baxa v Zagrebu, 1.

44 *Jutro*, 12, št. 81, 9. 4. 1931, Poslanik Kramer v Beogradu, 1. *Jutro*, 12, št. 87, 16. 4. 1931, Povratak poslanika dr. Kramerja v Prago, 1.

45 Klabjan, »Praški Triglav«, 114–15.

46 *Jutro*, 12, št. 105, 8. 5. 1931, Povratak ministra Marinkovića, 1. V članku je navedeno, da je 6. 5. 1931 zvečer v Beograd »z njim dopotoval tudi poslanik v Pragi dr. Kramer«.

47 *Jutro*, 12, št. 137, 17. 6. 1931, Poslanik dr. Kramer v Beogradu, 1.

48 Klabjan, »Praški Triglav«, 115.

na načrtovano operacijo na želodcu v aprilu/maju 1932, do katere pa ni prišlo, ker so praški zdravniki ocenili, da je prešibek »in operacije ne bi preživel«. ⁴⁹ Vsekakor *Jutro* v juniju 1931 ni zaznalo nobenega poslanikovega omembe vrednega javnodiplomatskega dogodka, v juliju pa samo enega – 7. julija je v spremstvu dotedanjega vojaškega atašaja polkovnika Uroša Tešanovića in njegovega novoimenovanega naslednika polkovnika Milivoja Joksimovića obiskal jugoslovanski polk v sestavi češkoslovaške vojske, stacioniran v Benešovu pri Pragi, in si obenem ogledal grad Konopiště, nekdanjo rezidenco avstro-ogrskega prestolonaslednika, nadvojvode Franca Ferdinanda. ⁵⁰

Vendar pa Kramer ni bil odpoklican s poslaniškega položaja, kot navaja dosedanja literatura, ⁵¹ saj se po dopustu enostavno ni vrnil v državo akreditacije, ker je bil medtem ponovno imenovan za ministra kraljevske vlade. V zadnjih dnevih julija 1931 je *Jutro* poročalo, da je poslanik nastopil »svoj redni dopust, ki ga bo preživel večji del na Bledu, kamor je že prispel«. Vsekakor je bil na Bledu, kjer je imel »skromno vilo«, ⁵² že vsaj 29. julija zvečer, ko se je udeležil družabnega večera novoustanovljene podružnice Jugoslovansko-češkoslovaške lige, kjer je bil tudi poslanik ČSR v Jugoslaviji Flieder. ⁵³ Kralj Aleksander s sinovoma Tomislavom in Andrejem je na Bled prispel dopoldan 14. avgusta, ⁵⁴ in nekaj dni zatem praznoval 10. obletnico svojega vladanja ter sprejel akreditive novega poslanika Poljske. ⁵⁵ Zadnje dni avgusta so se na Bledu zbrali – večinoma nastanjeni v hotelu Park – premier Živković in člani jugoslovanske vlade, »že dalj časa pa se mudita na Bledu, kakor znano, tudi naš poslanik v Pragi g. dr. Kramer in bivši minister dr. Svetislav Popović«. ⁵⁶ Naslednji dan se je na Bledu na poti v Ženevo ustavil tudi zunanji minister: »Na Lescah je ministra Marinkovića med drugimi sprejel praški poslanik dr. Kramer.« ⁵⁷

Očitno sta v blejskem političnem kotlu tik pred razglasitvijo oktroirane ustave kralj in Živković »skuhala« tudi rekonstrukcijo vlade, predstavljeno javnosti z objavo kraljevega ukaza 2. septembra 1931. Vanjo sta bila od Slovencev

49 Mihelič, *Ure mojih dni*, 74. Prim. tudi *Jutro*, 13, št. 87, 15. 4. 1932, Minister dr. Kramer na zdravljenju v Pragi, 2. *Jutro*, 13, št. 111, 13. 5. 1932, Minister dr. Kramer odpotoval v Beograd, 1.

50 *Jutro*, 12, št. 154, 8. 7. 1931, Bratstvo med češkoslovaško in jugoslovansko vojsko, 2.

51 Klabjan, »Praški Triglav«, 115.

52 Mihelič, *Ure mojih dni*, 107. O Kramerjevi vili na Bledu tudi v poglavju Jurija Perovška, op. 166 na strani 59.

53 *Jutro*, 12, št. 173, 30. 7. 1931, Lep jugoslovansko-češkoslovaški večer na Bledu, 3. *Jutro*, 12, št. 174, 31. 7. 1931, Poslanik dr. Kramer na Bledu, 4.

54 *Jutro*, 12, št. 187, 15. 8. 1931, Kraljev prihod na Bled, 5.

55 *Jutro*, 12, št. 188, 18. 8. 1931, Proslava kraljevega jubileja v Dravski banovini, 1–2. *Jutro*, 12, št. 189, 19. 8. 1931, Novi poljski poslanik o delu za zблиžanje med Poljsko in Jugoslavijo, 1.

56 *Jutro*, 12, št. 197, 28. 8. 1931, Ministri na Bledu, 1.

57 *Jutro*, 12, št. 198, 29. 8. 1931, Ministri na Bledu, 1.

imenovana Kramer kot gradbeni minister in Ivan Pucelj kot minister brez portfelja.⁵⁸ Prenovljena vlada je še isti dan prisegla pred svojim predsednikom, Kramer pa je 3. septembra – ko je bila s kraljevim manifestom razglašena oktroi-rana ustava – prevzel vodstvo resorja za gradnje od svojega predhodnika Dušana Serneca.⁵⁹ Medtem ko je novi minister 6. septembra zastopal vlado na slovesnem odkritju Dolinarjevega spomenika kralju Petru I. pred ljubljanskim Rotovžem, je *Jutro* analiziralo odmeve praških medijev o njem.⁶⁰ Ugotovilo je, da so bili vsi objavljeni poslovilni članki »v najtoplejšem tonu«, zlasti naklonjeno pa sta o njem pisala *Národní listy* in *Prager Tagblatt*. Ta je ocenil, da je imel Kramer kot jugoslovanski poslanik najboljše odnose z javnostjo in da si je posebej prizadeval za utrditev gospodarskih in kulturnih odnosov: »To nalogo, ki bi mogla na vročih tleh češkoslovaške države povzročiti tudi ekscesivne izjave, je dr. Kramer izvršil s finim okusom. Občutilo se je, da je kulturo gojil mož, ki je sam imel kulturo.«⁶¹ Novi minister za zgradbe je sicer dal poslovilni intervju beograjskemu dopisniku *Prager Presse*, ki ga je 6. septembra objavilo tudi *Jutro*. V njem je takole opisal svoje delovanje na poslaniškem položaju: »Moji odnošaji s češkoslovaško vlado so bili najprijetnejši. Poleg tega imam v Pragi in v Češkoslovaški toliko prijateljev in toliko bratske toplote je prevevalo moje stike s predstavniki češkoslovaškega naroda iz vseh slojev, da mi je bila Praga že nekaka druga domovina.« Izrazil je tudi upanje, da bo imel v »toku prihodnjih tednov« priložnost obiskati Prago in se osebno posloviti od nje.⁶²

Za svoje dolgoletno in uspešno sodelovanje s Češkoslovaško republiko je Kramer prejel odlikovanja štirih stopenj Reda belega leva (*Řád Bílého lva*), ustanovljenega leta 1922 za nagrajevanje najuglednejših tujih državljanov, zaslužnih za češkoslovaško državo. Po podatkih Arhiva Urada predsednika Češke

58 Kramer je vodil resor za gradnje do odstopa vlade dne 4. 1. 1932 popoldan, v naslednjem Živkovičevem kabinetu, imenovanem 5. 1. 1932, pa je drugič v karieri prevzel ministrstvo za trgovino in industrijo. Prim. *Jutro*, 13, št. 3, 5. 1. 1932, Demisija vlade, 1. *Jutro*, 13, št. 4, 6. 1. 1932, Imenovanje nove vlade, 1. – Tik pred odstopom vlade je minister za gradnje 4. 1. 1932 dopoldan odobril projekt za »dovršitev regulacije Ljubljane in izsuševanje Ljubljanskega barja« v višini 20 milijonov dinarjev. Gl. *Jutro*, 13, št. 3, 5. 1. 1932, Regulacija Ljubljane ne bo prekinjena, 2. – Pucelj je postal ob rekonstrukciji vlade minister za socialno politiko in narodno zdravje.

59 *Jutro*, 12, št. 202, 3. 9. 1931, Važne spremembe v vladi: dr. Albert Kramer je imenovan za gradbenega ministra, Ivan Pucelj pa za ministra brez portfelja, 1. *Jutro*, 12, št. 202a, 3. 9. 1931, Nova jugoslovenska ustava: sestava velike nacionalne vlade, 1. *Jutro*, 12, št. 202b, 3. 9. 1931, Nova ustava kraljevine Jugoslavije, 1–3. *Jutro*, 12, št. 203, 4. 9. 1931, Po uveljavljanju ustave; Minister dr. Kramer prevzel posle; 3. september; Nova ustava Kraljevine Jugoslavije; Naši novi ministri, 1–3, 6.

60 *Jutro*, 12, št. 204, 5. 9. 1931, Zastopniki vlade pri svečanostih v Ljubljani in Zagrebu, 1. *Jutro*, 12, št. 205, 6. 9. 1931, Minister Kramer v Ljubljani, 3. *Jutro*, 12, št. 205a, 6. 9. 1931, Veličastna poklonitev Kralju Osvoboditelju, 1–4.

61 *Jutro*, 12, št. 204, 5. 9. 1931, Praški listi o dr. Kramerju, 1.

62 *Jutro*, 12, št. 205, 6. 9. 1931, Vsi Jugoslovani na delo!, 3.

republike (*Archiv Kanceláře prezidenta republiky*) mu je bilo 10. februarja 1926, kot bivšemu ministru kraljeve vlade in glavnemu uredniku ljubljanskega *Jutra*, dodeljeno odlikovanje IV. razreda. Oktobra 1927 mu je predsednik Masaryk podelil III. stopnjo za zasluge, ki jih je izkazal ČSR kot bivši minister in predsednik Jugoslovansko-češkoslovaške lige. Dvanajstega marca 1931 mu je bila ob koncu dvostranskih trgovinskih pogajanj kot jugoslovanskemu poslaniku v Pragi podeljena II. stopnja (veliki častnik),⁶³ 8. decembra 1931 pa še I. razred (veliki križ), ko je bil na funkciji ministra za gradnje jugoslovanske vlade.⁶⁴ Višje odlikovanje ČSR od Kramerja so prejeli samo šefi držav, in sicer I. stopnjo Reda belega leva z ovratnico; jugoslovanski kralj Aleksander jo je leta 1925 dobil kot sploh prvi tuji suveren.⁶⁵

Še pred koncem septembra 1931 je bil za novega poslanika Kraljevine Jugoslavije v ČSR imenovan dalmatinski liberalec, upokojeni minister Prvislav Grisogono.⁶⁶ Ob rekonstrukciji vlade v začetku januarja 1932 pa Kramer ni le drugič postal minister za trgovino in industrijo, ampak s kraljevim ukazom od 4. januarja 1932 še namestnik zunanjega ministra, kadar je bil ta odsoten iz države.⁶⁷

63 Prejela sta jo skupaj z ministrom za trgovino in industrijo Demetrovičem. Gl. *Jutro*, 12, št. 75, 31. 3. 1931, Svečan podpis trgovinske pogodbe s ČSR, 3.

64 Podatki so iz elektronskega sporočila, ki mi ga je 19. 12. 2025 poslal arhivar v AKPR g. Jan Kutílek. Za I. stopnjo Reda belega leva, ki mu ga je predsednik Masaryk podelil »za državljanske zasluge«, prim. tudi *Jutro*, 13, št. 1, 1. 1. 1932, Visoko češkoslovaško odlikovanje ministra dr. Kramerja, 1.

65 *Kolana Řádu Bílého lva aneb hlavy států v řetězech*, <https://www.vyznamenani.net/?p=1053>, dostop 6. 1. 2026.

66 *Jutro*, 12, št. 220, 24. 9. 1931, Novi jugoslovanski poslanik v Pragi, 2. O njem *Hrvatski biografski leksikon* 5, 218–19.

67 *Jutro*, 13, št. 4, 6. 1. 1932, Dr. Kramer zastopnik zunanjega ministra, 1. *Jutro*, 13 št. 5, 7. 1. 1932, Ukaz o imenovanju vlade, 1.



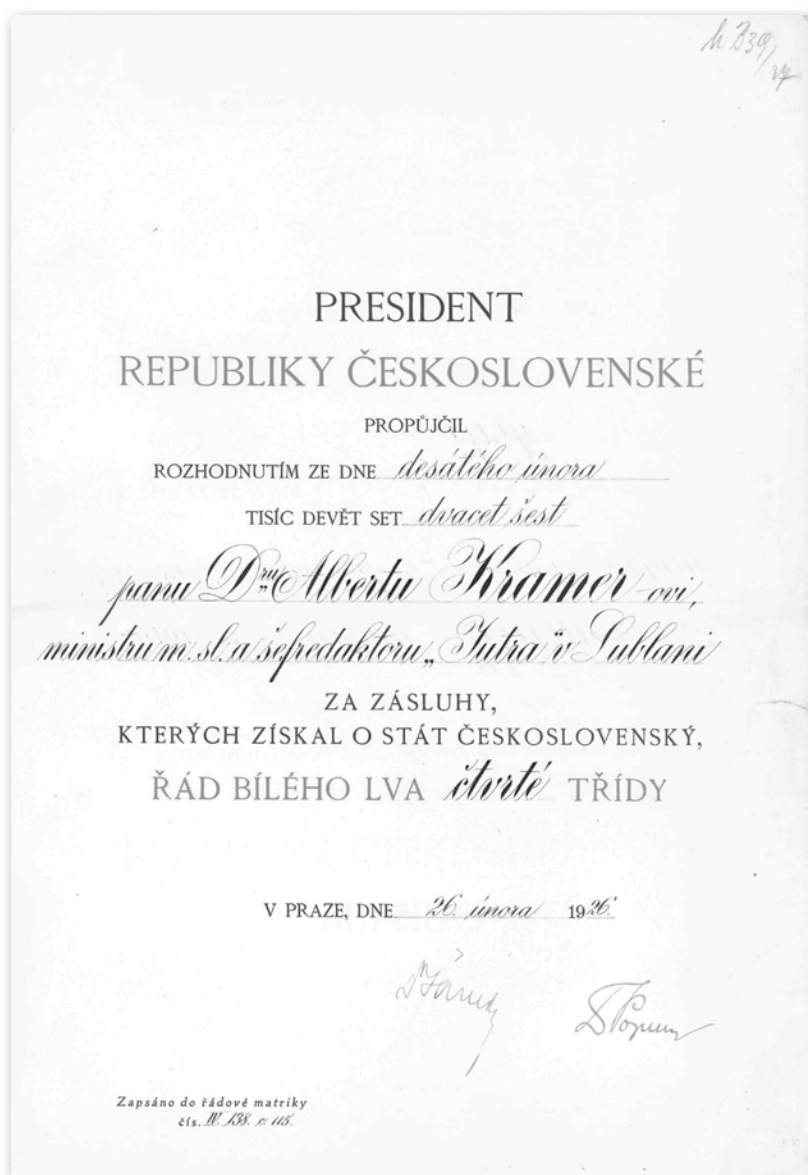
Poslovitev od Alberta Kramerja in njegove soproge Anči na ljubljanskem kolodvoru ob odhodu v Prago, 26. januarja 1931

Vir: Fotografski arhiv časnika *Jutro*



Nastopna avdienza v Pragi: poslanik Albert Kramer s svojima spremljevalcema, šefom protokola češkoslovaškega zunanjega ministrstva Ludvíkom Štrimplom in jugoslovanskim poslaniškim svetnikom Miodragom Lazarevićem pred častno stražo na Hradčanih

Vir: *Jutro*, 12, št. 30, 6. 2. 1931, 3



Diploma Reda belega leva IV. stopnje, s katero je predsednik ČSR Masaryk februarja 1926 odlikoval Kramerja, bivšega ministra in glavnega urednika *Jutra*, za njegove dotedanje zasluge v dvostranskem sodelovanju med državama

Hrani: CZ AKPR, fond KPR-B, sign. B 301_45

KANCELĀR
PRESIDENTA REPUBLIKY.

Čís. 8589/36

ACCUSÉ DE RÉCEPTION.

Je soussigné:

Nom de famille: Kramer Dr

Prénom: Albert

Rang, charge et fonctions: Ministre du Commerce
et de l'Industrie

Nationalité: yougoslave

Lieu et date de naissance: Trbovlje, 1882

Domicile: Beograd

reconnais avoir reçu les insignes du Lion
blanc 1^{er} cl.

Fait à Beograd le 30. Mai 1932

Signature: Dawidowicz

Albert Kramer je konec maja 1932, ko je bil jugoslovanski minister za trgovino in industrijo, izpolnil in podpisal potrdilo v francoščini o prejemu insignij češkoslovaškega Reda belega leva I. stopnje; višje odlikovanje zavezniške Češkoslovaške je imel v Jugoslaviji samo kralj Aleksander. Sklepati je mogoče, da mu je odličje z diplomo na slovesen način vročil tedanji poslanik ČSR v Beogradu

Robert Feldman

Hrani: CZ AKPR, fond KPR-B, sign. B 33_39, k. 33

Oskar Mulej

VLOGA IN POLOŽAJ ALBERTA KRAMERJA V SLOVENSKI IN JUGOSLOVANSKI POLITIKI DRUGE POLOVICE TRIDESETIH LET

Evropo druge polovice tridesetih let 20. stoletja so zaznamovali kriza versajskega sistema, novooblikujoča se razmerja moči in upad pomena starih zavezništev ob hkratnem naraščajočem pomenu totalitarnih sil – Mussolinijeve Italije, Stalinove Sovjetske zveze in zlasti Hitlerjevega Tretjega rajha. Jugoslovansko politiko v tem istem obdobju usmerja režim Jugoslovanske radikalne zajednice oziroma vlade Milana Stojadinovića (1935–1939) in Dragiša Cvetkovića (1939–1941). Za Stojadinovićevo dobo sta bila značilna formalno vztrajanje pri integralno jugoslovanski politiki šestojanuarskega režima ob njenem delnem opuščanju v praksi ter zunanjepolitična preusmeritev od Francije proti Nemčiji in Italiji. Cvetkovićevo vlada na drugi strani, s sklenitvijo slovitega sporazuma Cvetković-Maček in osnovanjem avtonomne banovine Hrvatske, označuje čas nove usmeritve ter iskanja novih pogojev za notranjo stabilnost in zunanjo varnost v vse bolj negotovih mednarodnih razmerah. V novejši zgodovini Slovencev obravnavana leta hkrati nastopajo kot idejno- in družbenopolitično

izrazito razgiban čas, ki je v marsičem ustvaril tudi nastavke in pripravil tla za prelomne reze v desetletju, ki je sledilo. Po eni strani je šlo za leta, zaznamovana s popolno politično prevlado tabora političnega katolicizma. Kot del vsedržavne JRZ je Koroščeva nekdanja Slovenska ljudska stranka v letih 1935–1941 obvladovala vse ključne vzvode moči na državni in banovinski ravni, v dobršni meri pa tudi na lokalnih ravneh. Istočasno pa se je pod površjem strankarskopolične hegemonije nekdanje SLS vršilo razgibano družbeno in idejno dogajanje, ki je svoj izraz našlo tudi v novih političnih diferenciacijah. Te so svoje mesto iskale v »praznem prostoru«, ki se je znotraj slovenske politične krajine pričel oblikovati po ukinitvi parlamentarne demokracije leta 1929 in dobil pospešek s postopno sprostitev po letu 1935. Med drugim je za razgibano javno življenje druge polovice tridesetih let bila značilna množica intelektualnih, kulturnih in drugih glasil raznovrstnih usmeritev, ki so izražala nove idejne tendence in pogosto tudi dajala glas sicer zunajstrankarskim, a nesporno političnim iniciativam.

V opisanih razmerah je Albert Kramer v mnogočem nastopal kot »obraz preteklosti«. Etablirano liberalno politiko, ki jo je poosebljal, sta v tem času zaznamovali šibkost in poglobljajoča se neenotnost, ki so se jima pridruževale ostre kritike iz vrst lastnega tabora, kakor denimo tista Frana Zwitterja, ki je leta 1935 v *Sodobnosti* oznanil »bankrot slovenskega liberalizma«.¹ Z nastopom vlade JRZ je bila liberalna politika odrinjena s položaja nesporne nosilke oblasti in vseh njenih vzvodov ter potisnjena v položaj zgolj drugotnega političnega dejavnika.² Hkrati je kot nosilka režimske politike v letih 1931–1935 še naprej nosila pečat šestojanuarske diktature. Za Kramerja, poleg Korošča sicer nesporno najpomembnejšega slovenskega politika medvojne dobe, je leto 1935 zato označevalo nepreklicni konec njegovih »zvezdnih let«.³ Iz podpredsednika in glavnega tajnika vladne stranke ter nosilca najvišjih državnih funkcij – vključno z namestništvom ministrskega predsednika v letih 1932–1934⁴ – je bil namreč degradiran v vlogo glavnega obraza t. i. »Pohorcev«, skupine politikov »starega režima«, ki je trdno vztrajala pri »izročilih 6. januarja« in nepriljubljeni ideologiji unitarnega jugoslovanstva. Vsemu navedenemu navkljub bi bilo napak trditi, da je leto 1935 pomenilo tudi dokončen zaton Kramerjeve politične osebnosti in njegove vizije. Kot senator je še vedno imel vidno mesto v državni politiki, istočasno pa je kot nesporni prvak »naprednega« (liberalnega) tabora ohranjal znaten javni vpliv med Slovenci. Temeljna postulata njegove politične usmeritve sta tudi v

1 Zwitter, »Bankrot slovenskega liberalizma«, 303–04.

2 Prunk, »Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji«, 127.

3 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 237.

4 Prav tam, 217.

tem času ostajala idejno nasprotovanje političnemu katolicizmu (antiklerikalizmu) in zavezanost jugoslovanski nacionalni ideji. Kljub delni izpetosti politike, opredeljene preko »liberalno-klerikalnega dueta«, je antiklerikalizem tudi v obravnavanem obdobju ohranjal status pomembnega dejavnika v slovenskih političnih delitvah, hkrati pa še naprej tvoril temeljno idejno podstat sicer notranje razcepljenega naprednega tabora.⁵ Tudi unitaristično jugoslovanstvo, usmeritev, ki jo je zgodovinopisje pogosto prikazovalo kot politično slepo ulico in pri kateri je Kramer ne glede na njeno politično neoportunističnost vztrajal vso dobo prve jugoslovanske države, je kljub dejanski relativni nepriljubljenosti ohranjalo privrženca v nekaterih pomembnih segmentih slovenske družbe.

V prispevku nameravam orisati nekaj pomembnih vidikov Kramerjeve vloge v jugoslovanski in slovenski politiki v tem zanju zelo zanimivem in dinamičnem obdobju, ko je njegova politična zvezda že bila v zatonu, a hkrati tudi še ni docela »obledela«, kot je leta 1938 trdil katoliški *Slovenec*.⁶ V prvem delu se dotaknem njegove nadaljnje vloge v državni politiki. Ob orisu njegovega senatorskega dela podam tudi ključne poteze njegove politične usmeritve – še zlasti brezkompromisnega vztrajanja pri načelu nacionalnega unitarizma kot Kramerjevega temeljnega notranjepolitičnega vodila –, čemur sledi še kratka obravnava njegove zunanjepolitične orientacije. Na unitarno jugoslovanstvo se navezuje tudi drugi del, ki ponuja vpogled v pomen, ki sta ga Kramer in njegova stranka JNS ohranjala v ožji slovenski politiki in njenih delitvah. Pri tem se dotakne še antiklerikalizma kot druge trajne determinante njegove politične usmeritve in t. i. nasilnih junijskih dogodkov leta 1937, ki so močno zaznamovali politično in družbeno vzdušje v Sloveniji v drugi polovici tridesetih let. Podrobneje so opisana tudi tajna dogovarjanja med JNS in vladajočo katoliško stranko. Tretji del pozornost preusmeri na razpadajoči »napredni« tabor, na Kramerjevo mesto v njem ter na njegovo vlogo v dogajanjih in premikih znotraj njega. Posebna pozornost je posvečena njegovim odnosom z reformno naravnano mladino v lastni stranki, obravnavane pa so tudi tajne dejavnosti, ki so jih ljudje iz Kramerjevega kroga izvajali za zahodne zaveznike. V zaključnem delu so na kratko predstavljena še ponovna povezovanja naprednih strank in skupin na pragu druge svetovne vojne ter Kramerjeva vloga v njih.

5 Kot je v svoji zadnji študiji »*Napredna fronta*« tehtno poudaril Jurij Perovšek, je brezkompromisni antiklerikalizem, kakršnega so še v avstrijski dobi in nato zopet v dvajsetih letih vpeljali slovenski liberalci, definiral politične opredelitve in naravnano občutnega dela slovenske politike in družbe tudi po tem, ko so liberalci sami v tridesetih letih omilili kulturnobojevniško retoriko.

6 Balkovec, »*Vsi na noge, vsi na plan*«, 281.

Kramerjeva narodnopolitična usmeritev in njegova nadaljnja vloga v državni politiki

Po izvolitvi v Senat Kraljevine Jugoslavije februarja 1935 je Kramer vse do leta 1939 vršil dolžnost senatorja. Četudi je senatorstvo veljalo za pot k politični upokojitvi, na kar je v svojih spominih med drugim kritično opozoril Vladimir Ravnihar,⁷ je za Kramerja pomenilo nadaljnjo neposredno udeležbo v visoki državni politiki tudi v času režima JRZ. V senatorski funkciji je bil zelo dejaven, sodeloval je v senatnem odboru za preučitev mednarodnih konvencij, sprejetih v Narodni skupščini, ter v finančnem in imunitetnem odboru.⁸ Poznan je bil kot artikuliran govorec in je nastopal kot avtor ali sopolpisnik več interpelacij. Med temi velja omeniti zlasti dve, vloženi proti predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću. Prvo je 11. novembra 1935 podala skupina 59 senatorjev, vključujoč Kramerja in Ivana Pucija, ki je vladi očitala izdajo »idej šestega januarja«. Vlada naj bi za idejno zapuščino pokojnega kralja Aleksandra I. stala le navidežno, dejansko pa podpirala obnavljanje strankarstva in opredeljevanje po »plemenskih, regionalnih in konfesionalnih vidikih« ter pri tem »z vsemi sredstvi državne oblasti dušila glas jugoslovanskih nacionalistov, ki danes ne morejo niti braniti načel in dosežkov zgodovinskega dela Kralja Zedinitelja«.⁹

Še odmevnejšo interpelacijo proti Stojadinoviću je Kramer vložil 8. julija 1937, neposredno po nasilnem dogajanju, ki je zajelo Slovenijo med turnejo predsednika Jugoslovanske nacionalne stranke generala Petra Živkovića. O tej interpelaciji, ki je bila za Kramerja tako pomembna, da je njeno besedilo celo izdal v obliki brošure,¹⁰ bo več povedano še kasneje. Kot zelo dejaven in včasih ognjevit govorec se je Kramer izkazoval tudi v proračunskih razpravah, kjer je v svojih izvajanjih pogosto presegal ozke okvire proračunskih tem, se dotikal ključnih vprašanj državne usmeritve, njene ureditve in osnovne ideje. Med temami in poudarki njegovih senatnih govorov tako med drugim najdemo kritiko centralizma z zahtevo po uvedbi upravne decentralizacije in banovinskih samouprav;¹¹ opozarjanje na nevarnost komunizma ter njegove poglede na to, kako se ji je mogoče zoperstaviti;¹² podporo vzpostavitvi diplomatskih stikov s

7 Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 233.

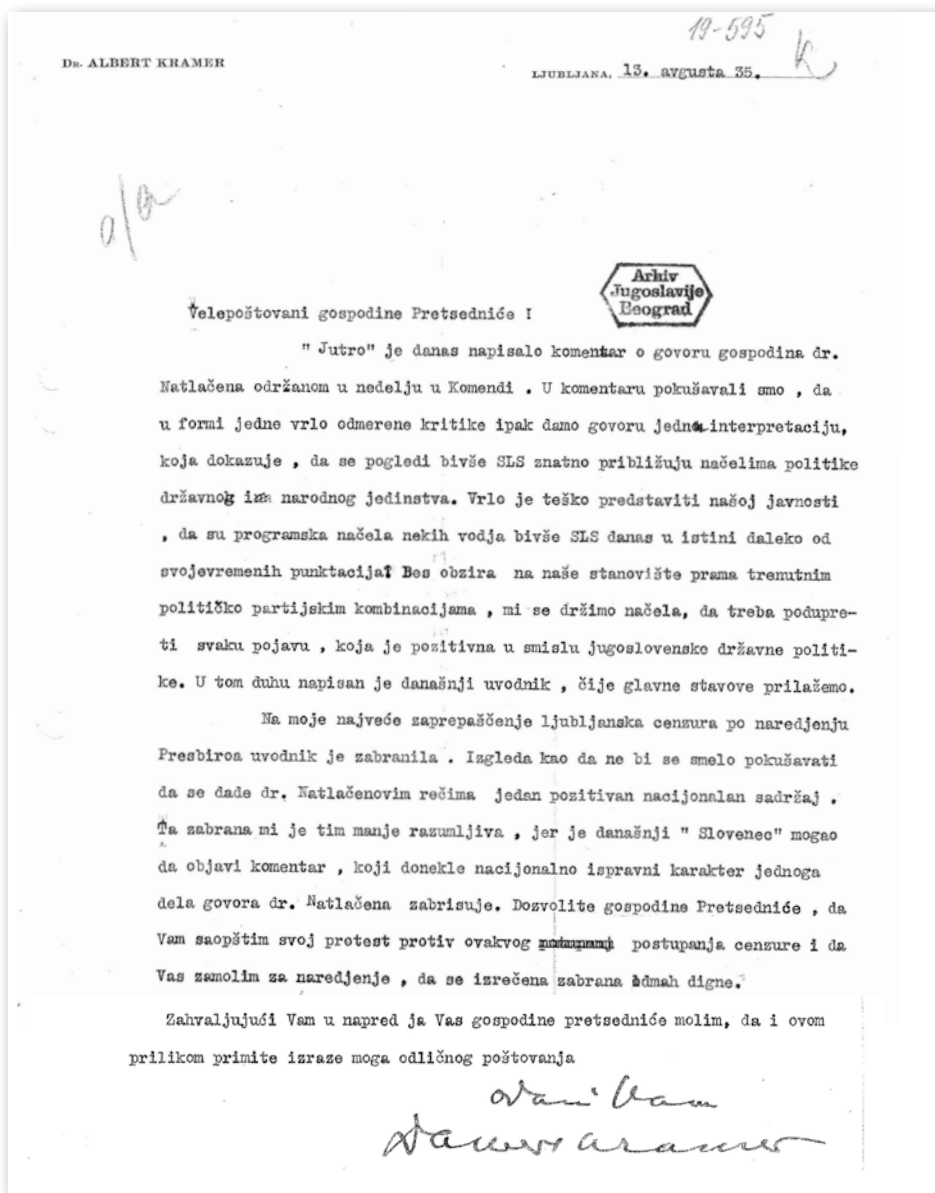
8 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 238.

9 Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 158.

10 Kramer, *Junijski dogodki v Sloveniji*.

11 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 244.

12 Npr. *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije 1937*, I, 175–76.



Pismo predsedniku jugoslovanske vlade Milanu Stojadinoviću, v katerem je Albert Kramer protestiral zaradi prepovedi članka Zanimiv govor dr. Natlačen v *Jutru*, 13. 8. 1935 na strani 2, ki jo je odredila ljubljanska cenzura; *Jutro* je v članku pozitivno ocenilo Natlačev nastop na ljudskem taboru v Komendi 11. avgusta 1935, v katerem je izrazil stališča, ki so bila blizu jugoslovanskemu unitarističnemu pojmovanju.

Sovjetsko zvezo;¹³ opozarjanje na tegobe slovenske in hrvaške manjšine v Italiji;¹⁴ zlasti pa vztrajno poudarjanje »izročil 6. januarja« ter ideje državne in nacionalne enotnosti.

Zavezanost slednji je, tako kot že vso medvojno dobo, predstavljala Kramerjevo temeljno notranjepolitično vodilo. Skupaj s skupino somišljenikov iz Dravske, Savske in Primorske banovine (Slovenije, Hrvaške s Slavonijo in Dalmacijo ter osrednje Bosne in zahodne Hercegovine) je to stališče v Pohorski deklaraciji avgusta 1935 ponovno afirmiral in mestoma še zaostрил. Deklaracija je med drugim razglašala, da so »Srbi, Hrvati in Slovenci [...] v etičnem oziru en narod«, ki se more »razvijati samo v unitaristični državi«, ter izjavljala, da se edina pot iz trenutne politične in gospodarske krize nahaja v izvajanju »čiste in iskrene jugoslovenske politike, kakršno je kot osnovo vsega našega narodnega in državnega življenja proglasil kralj Uedinitelj«. Ob poudarjanju načela ene nacije je hkrati vsebovala tudi zahtevo po temeljiti »dekoncentraciji oblasti in decentralizaciji uprave« ter rešitvi »skupine vprašanj, ki so znana pod nazivom ‚hrvatsko vprašanje‘«, ki pa je mogoče »samo v okviru jugoslovenske politike in v skladu z načelom narodnega in državnega edinstva«.¹⁵ Na podlagi deklaracije se je nato z vrsto konferenc po vsem zahodnem delu države vršilo zbiranje privržencev unitarizma, v času katerega je Kramer izoblikoval geslo: »Ali zmagati kljub vsemu pod jugoslovensko zastavo, ali pa častno podleči. Druge poti ni. Ali Jugoslavija, ali smrt!«¹⁶ V beograjskem senatu je skupaj z Jovanom Banjaninom in dr. Grgo Angjelinovićem tvoril trojico najbolj brezkompromisnih zagovornikov ideje narodne in državne enotnosti ter »evangelija« 6. januarja. Pri tem se je znal poslužiti tudi militantne retorike. V nastopu 22. marca 1937 je jugoslovenske nacionaliste denimo imenoval za »nacionalno vojsko«, ki se je »tolkla in borila, a ji danes pravijo, da se je tolkla za lažno stvar, za zmago neresnice«. Poudaril je, da zgodovina na srečo »pozna tudi takšne primere, ko sta zmagala borbenost in vera vojakov tudi takrat, ko so generali smatrali bitko že za izgubljeno«, in vlada-joče kroge pri tem svaril, da ima »vojska jugoslovenskih nacionalistov [...] svoje lastne cilje in ne bo nikdar več pomožna četa nikomur v tej državi«.¹⁷

Jugoslovanski nacionalizem za Kramerja ni bil zgolj stvar retorike. Šlo je za iskreno idejno usmeritev in idealistično vero, ki sta bili utemeljeni tako v doslednem ponotranjenju paradigme nacionalne države in nanjo vezanem

13 Prav tam, 290.

14 Prav tam.

15 *Jutro*, 16, št. 193, 22. 8. 1935, Beseda jugoslovenskih nacionalistov, 1.

16 *Jutro*, 17, št. 29, 5. 2. 1936, Pohorska manifestacija v Splitu, 2. Cit. po Perovšek, »Extra Jugoslaviam non est vita!«, 419–20.

17 *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije 1937*, 1, 326.

»državotvornem« samorazumevanju, pa tudi v prepričanju o zgodovinski nujnosti jugoslovanske nacionalne sinteze.¹⁸ Slovenstvo je v tej viziji sicer bilo postavljeno v jasno podrejen položaj, a hkrati ni bilo zanikano, temveč šele deležno pogojev za svoje polno udejanjenje.¹⁹ Lahko torej rečemo, da je – ne glede na ocene politične oportuniteti v danem času ali celo morebitne retrospektivne sodbe o njegovi smiselnosti – šlo za državnopravni in narodnopolitični koncept, ki mu gre priznati konsekventnost in utemeljenost v načelih. Njegovo celovito razgrnitev in podrobno razčlenitev lahko najdemo v govoru, ki ga je Kramer podal v senatu 19. marca 1937 in katerega ključni del lahko pod naslovom »O politični ureditvi in stanju v Jugoslaviji« v slovenskem prepisu beremo tudi v Kramerjevi zapuščini, ki jo hrani NUK.²⁰ V njem je Kramer ob ostri kritiki vladne politike podrobno razčlenil vse temeljne poudarke svojega unitarističnega stališča, v strnjeni obliki vsebovane že v Pohorski deklaraciji, njihove temeljne podmene in razloge zanje. Reprezentativnost mu pri tem še zlasti daje dejstvo, da je šlo za zagovor unitarnega jugoslovanstva v času, ko ta ideja ni več predstavljala dominantnega toka in je bila v državni politiki dejansko potisnjena na stranski tir ter večinsko nepriljubljena v vseh delih države in pri vseh njenih etničnih skupinah.²¹ Hkrati velja posebej poudariti, da ga je Kramer povezal s hkratno ostro kritiko državnega centralizma – koncepta, ki sta ga tako retorika nasprotnikov kot pogled kasnejšega zgodovinopisja običajno umeščala v tandem z unitarizmom kot njegovega neločljivega spremljevalca.

Ob ugotovitvi, da »pod sedanjim režimom prehajamo vse bolj k sistematični izgraditvi upravnega centralizma, ki se mu pridružuje še težji gospodarski centralizem«, medtem ko je hkrati »jugoslovenstvo v nekaterih krajih že razglašeno za perverzijo in je sramotno biti zagovornik narodne enotnosti«,²² je Kramer poudarjal, da je treba »z vso odločnostjo pobijati zablodo, da pomeni državno edinstvo v praksi državni centralizem«. Ta se je namreč »pokazal v našem državnem življenju kot metoda, po kateri se naš narod ne more upravljati« in ki je kompromitirala tudi samo »unitaristično misel«. ²³ Ob priznanju, da so se v preteklosti pri uveljavljanju zadnje nedvomno dogajale »hude pogoške« in »zlorabe«, je Kramer naglaševal: »Toda unitarizem nima s centralizmom nobenega opravlka. In kdor tako govori je, ali falsifikator, ali pa ne ve, kaj je centralizem in

18 Prim. Mulej, »Jugoslavizem slovenskih naprednjakov«, 615. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 122.

19 Mulej, »Jugoslavizem slovenskih ,naprednjakov«, 612.

20 NUK, Ms 1879, I, 1. Politični in drugi spisi: O politični ureditvi in stanju v Jugoslaviji.

21 Prim. Djokić, »(Dis)integrating Yugoslavia: King Alexander and Interwar Yugoslavism«, 151–52.

22 *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije 1937*, I, 176.

23 NUK Ms 1879, I, 1. Politični in drugi spisi: O politični ureditvi in stanju v Jugoslaviji.

kaj je unitarizem.« Ideja slednjega, položena v jugoslovansko ustavo, je namreč »ustvarila Jugoslavijo in vpeljala naš narod kot mednarodno socialno edinico v življenje in iz njega ustvarila nositelja lastnih pravic«. Kot takšna predstavlja osnovno jamstvo za obstoj same države in njene stabilnosti, s tem pa hkrati tudi njenih posameznih delov in »plemen«. Močna in enovita nacionalna država Jugoslavija je po Kramerjevem mnenju bila najprej v interesu »posameznih delov našega naroda, pa naj bo potem to že srbski, hrvatski ali slovenski«:

Kdor misli, da bi si mogli Slovenci in Hrvati ohraniti svojo neodvisnost brez skupnosti z ostalimi brati po krvi, ta bi se najteže prevaral. Povratek v preteklost je nemogoč! Razedinjenje pomeni katastrofo za vse dele naše nacije! Brez Jugoslavije ni svobodne Hrvatske in brez Jugoslavije ne more biti več niti Srbije. Z našim razedinjenjem bi propadle tudi zgradbe zgrajene z žrtvami in naporu poedinih delov našega naroda izvršenimi pred postankom Jugoslavije.

[...]

Mi smo unitaristi iz globokega prepričanja, da more ves naš narod ohraniti svojo samostojnost in s tem osigurati svoj socialni razvoj samo s pomočjo države, ki se napram zunanjemu svetu predstavlja kot ena celota z eno politiko napram drugim velikim in malim državam, z enotno organizirano obrambeno močjo in končno kot čvrsta gospodarska edinica.²⁴

Kramerjeva unitaristična vizija hkrati, kot že rečeno, ni zanikala »plemenskih« posebnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov niti ni stremela k njihovemu nasilnemu brisanju. Kljub veri, »da se v skupnem življenju formira naš mladi narod v eno kulturno in civilizatorično edinico«, je vključevala tudi pozitivno valorizacijo notranjih razlik, »ki jih ni mogoče zabrisati z nobenimi zakonitimi niti administrativnimi merami in [...] baš nasprotno tvorijo v mnogočem dragocene sestavine naše nacionalne strukture«. Unitaristi, je nadaljeval Kramer, »torej ne smemo biti nasprotniki podpiranja in razvijanja kulturnih in drugih dragocenih posebnosti niti pri Slovencih, niti pri Hrvatih, niti pri Srbih. Biti pa moramo sovražniki tistega stremljenja, ki uporablja vse svoje moči za povečanje obstoječih razlik, boreč se tako proti naravnemu razvoju naroda in sistematično ustvarjajoč nove razlike.« Naloga države na kulturnem in šolskem področju je »le osigurati nacionalno vzgojo v onem jugoslovenskem duhu, ki se obogatuje s spoznavanjem prilik in kulturnih dobrin vsakega dela naroda«. Pri tem mora »skrbeti za neovirani kulturni razvoj slehernega dela našega naroda«, tako da pridejo »do polnega izraza vse dragocene posebnosti tako slovenskega, kakor srbskega in hrvatskega kulturnega kroga«.²⁵

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

Kramer je zagovarjal tudi obsežno upravno decentralizacijo in »regionalno legislativo, ki lahko v polni meri računa ne samo z materialnimi interesi svojega področja, nego tudi o političnih, nacionalnih in moralnih tradicijah svojega kraja«. Hkrati pa je izpostavil, da »radikalna izvedba decentralizacije in dekoncentracije v obliki najširših samouprav« ni dovolj in se mora »jugoslovensko načelo« konsekvентno izvajati tudi v vrhovnih institucijah in organih države. Mereč na številčno prevlado Srbov in zlasti »Srbijancev« v teh ter poudarjajoč, da morajo »Srbi, Hrvati in Slovenci [...] postati tudi praktično enakopravno nositelji državne oblasti«, je izvajal, da »praktično to sigurno znači, da se državna politika pozivajoč se na narodno edinstvo ne sme in ne more več dalje voditi pod preponderantnim vplivom enega ali drugega dela našega naroda«. V dejstvu slednjega oziroma iz njega izhajajočem občutku »podrejenosti in neenakopravnosti pojedinih delov naroda« je Kramer lociral tudi »najmočnejši argument separatističnih stremeljenj«. Pri tem se je neposredno navezal na hrvaško vprašanje, ki ga je označil za »eno od največjih brig sedanjosti za vsakega iskrenega rodoljuba« in »realno politično dejstvo pred katerim bi zastoj zapirali oči«. Naglasil je, da so nujne »nagle mere«, ki bodo dokazale in omogočile »s potrebnimi jamstvi, da se morejo tako Hrvati, kakor Srbi in Slovenci smatrati kot enakopravni nosilci nacionalne suverenosti«.²⁶

Ponovno so se takšni pogledi izrazili tudi v diskusijah o posebni slovenski banovini v letih 1939–1940. JNS je takrat podprla sporazum Cvetković-Maček in se pozitivno opredelila tudi glede morebitnega oblikovanja Banovine Slovenije.²⁷ Istočasno pa je še naprej poudarjala načelo nacionalne enotnosti in zagovarjala kompromisno rešitev, pri kateri bi omejeno banovinsko avtonomijo pogojevala močna povezovalna vloga jugoslovanske države ter pripadnost skupnemu gospodarskemu prostoru.²⁸ Vidik celote je torej vselej nastopal kot temeljni postulat, ki se mu morajo podrejati vsi parcialni in partikularni vidiki in interesi. Navkljub načelnemu, mestoma celo zagrizenemu vztrajanju pri nacionalnem unitarizmu, ki je zaznamovalo njegovo politično pot vse do konca prve jugoslovanske države, se je Kramer hkrati izkazal za stvarnega politika, ki je razumel izzive časa. Tem se je prilagajal, obenem pa vztrajal v okvirih svoje temeljne narodnopolitične opredelitve. Po nekaterih podatkih naj bi tako že od leta 1936 bil v stalnih tesnih stikih z voditeljem Hrvatske seljačke stranke Vladkom Mačkom, kasneje pa tudi s hrvaškim demokratom Večeslavom Vilderjem, ki je želel na novo vzpostaviti

26 Prav tam.

27 Perovšek, »JNS in vprašanje slovenske banovine«, 54–56.

28 Prav tam, 57–58.



Dr. Kramer na Mačku: takole je Hinko Smrekar opozoril na priključitev JNS k Združeni opoziciji, ki jo je na volitvah v Narodno skupščino 11. decembra 1938 vodil predsednik HSS Vladko Maček: Kramer sedi na Mačku, za njima pa ju (z leve proti desni) namrščena opazujeta predsednik vlade Milan Stojadinović in notranji minister Anton Korošec; z enačenjem $3 = 1$ in $1 = 3$ na listu, zataknjenim za Kramerjev cilinder, se je Smrekar ponorčeval iz tedanje unitaristične formule »troedinega naroda«, po kateri naj bi Slovenci, Hrvati in Srbi tvorili enoten jugoslovanski narod; njeno nesmiselnost pobija antropomorfizirana mačja podoba hrvaškega narodnega voditelja Mačka, izrisana z uporabo šahovnice – hrvaškega narodnega simbola.

Hrani: Zasebna zbirka, Ljubljana; foto: Ferdo Šerbelj

nekdanjo Samostojno demokratsko stranko.²⁹ Sodelovanje z Mačkom naj bi tako presegalo skupni nastop na parlamentarnih volitvah leta 1938, ko je JNS v nekaterih banovinah sodelovala na skupni opozicijski listi pod vodstvom Mačka. Na Slovenskem se je tedaj tesno povezala tudi s socialisti – Kramer je kandidiral v Ljubljani skupaj s socialističnim voditeljem dr. Celestinom Jelencem.³⁰

Kot taktik, ki je bil hkrati zavezan dolgoročni, načelno enotni liniji, se je Kramer izkazoval tudi na zunanje političnem področju. Privržen uradni jugoslovanski politiki prijateljstva s Francijo in Češkoslovaško, je temu kurzu v splošnem ostajal zvest tudi po letu 1935, ko je jugoslovanska zunanja politika pričela ubirati nove poti. Istočasno se je zavedal hitro spreminjajoče se mednarodnopolitične situacije in naraščajoče nevarnosti vojne ter bil v tem pogledu odprt tudi za taktične kompromise. Tako naj bi denimo zelo velik pomen prisojal sporazumu, sklenjenemu z Italijo leta 1938.³¹ Obenem lahko v kontekstu let 1939–1941 Kramerju – kljub domnevni epizodi z nemškim poslanikom von Heerenom leta 1938, ko naj bi temu zagotavljal nadaljevanje pronemške smeri v primeru zmage opozicije na volitvah³² in ga celo neuspešno prepričeval, naj jo Nemčija finančno podpre³³ – pripišemo jasno protiosno usmeritev. O njegovi osnovni zunanje politični usmeritvi ter odnosu do fašizma in nacizma jasno priča tudi pisanje *Jutra* in drugih časnikov, katerih politiko je Kramer usmerjal. Še zlasti to velja za ključne mednarodnopolitične dogodke, ki so tvorili uverturo drugi svetovni vojni, nekateri izmed njih pa hkrati predstavljali tudi pomembne točke tedanjih političnih diferenciacij na Slovenskem. V primeru španske državljanske vojne je »napredno« časopisje tako izražalo podporo republikanski strani³⁴ in tudi poseglo v tozadevne notranjeslovenske polemike z odobravajočim pisanjem o Kocbekovem *Premišljevanju o Španiji*. *Domovina* je tedaj zapisala, da katoliško časopisje prikazuje »borbo španskega ljudstva v krivi luči« in da velja »pri tem naglasiti, da ni vse rdeče, kar ne mara biti lačno in se ne da poteptati.«³⁵ Po

29 Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE, 100–01. – Po pričevanju Jutrovega dopisnika iz Zagreba in Kramerjevega tesnega sodelavca Otona Ambroža, naj bi slovenski napredni prvak bil »za to, da se vrne stara demokracija, ki jo je odpravila šestojanuarska diktatura«.

30 V celoti je Mačkova opozicijska lista takrat v Dravski banovini prejela 20,88 odstotka glasov, izmed katerih naj bi na koalicijo JNS in socialistov v grobem odpadlo 14 odstotkov, preostanek pa na Združeno slovensko opozicijo, ki je združevala različne disidentske skupine in bila pod močnim vplivom komunistov. (Prunk, »Liberalni tabor med Ljubljano in Zagrebom,« 72). – K rezultatu volitev, pri katerih je slovenska JRZ slavila z 78 odstotki, je treba pripomniti, da je le delno reprezentativen, saj so bile volitve javne (ustne) in volivci zato izpostavljeni mogočim pritiskom.

31 Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE, 107.

32 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, 192–93.

33 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 248.

34 Prunk in Vidovič Miklavčič, »Španska državljanska vojna kot dejavnik diferenciacije političnega življenja v Sloveniji,« 65, 75–76.

35 *Domovina*, 20, št. 19, 6. 5. 1937, Kje so vzroki španskega obračunavanja, 1.

priključitvi Avstrije nemškemu rajhu marca 1938 je Kramer v svojem govoru sicer poudaril, da ji »kot nacionalisti ne nasprotujemo«, a hkrati v zavedanju izziva, ki ga je ta za Slovence predstavljala, poudaril pomen okrepitve »jugoslovanske zavesti« v »novem stanju«.³⁶

Še posebej jasno in dosledno linijo pa so *Jutro* in povezani časniki vodili v odnosu do Masarykove in Beneševe Češkoslovaške, ki je Kramerju in drugim liberalnim prvakom v marsičem predstavljala politični, družbeni in idejni vzor – stališče, ki je bilo podkrepljeno in okrepljeno tudi z dejstvom, da so mnogi izmed njih s Češkim prostorom imeli globoke osebne povezave (Kramerjeva žena je denimo bila Čehinja).³⁷ Münchenski diktat jeseni 1938 in razkosanje Češkoslovaške republike marca 1939 sta bila zato v »naprednih krogih« dojeta kot globoka tragedija in v takšnem smislu je pisalo tudi njihovo časopisje. Ob Beneševem odstopu 6. oktobra 1938 je *Jutro* tako zapisalo, da je »žaloigra, v kate- tere središče je postavila usoda bratski češkoslovaški narod [...] dosegla svoj osebo-tragični vrhunec«, s katerim odhaja ne le »sotvorec svobode in samostojnosti češkoslovaškega naroda, marveč eden izmed najodličnejših zastopnikov brezkompromisnega demokratičnega načela v mednarodni politiki«.³⁸ Na podoben način so v tem času ocenjevali tudi mednarodnopolitični pomen zahodnih demokracij Francije in Velike Britanije³⁹ ter pri tem izpostavljali tudi pomen Deklaracije pravic človeka in državljana ter ostalih idealov francoske revolucije.⁴⁰ Ambivalentnejši odnos pa je Kramer gojil do Sovjetske zveze. Ob sicer jasno poudarjeni načelni protikomunistični usmeritvi je namreč vsaj pred sklenitvijo pakta Molotov-Ribbentropp podpiral normalizacijo diplomatskih odnosov med Beogradom in Moskvo. Takšno stališče je izrazil tudi v že navajani senatni razpravi marca 1937, ko je – sicer ugotavljajoč, da se ta ni povsem odrekla »izvozu komunističnih idej« – izrazil mnenje, da je »Rusija, po vsem kar slišimo, v zadnjih letih krenila na pot nacionalne usmeritve in se v Evropi pojavila kot lojalen sodelavec pri organizaciji miru«. Želena sklenitev neposrednih stikov z Moskvo bi se morala zgoditi takoj, ko bi to bilo mogoče, oziroma »v trenutku, ko bomo gotovi, da bomo tam našli iskrene sodelavce za mir in široko slovanske srce, a nič drugega«.⁴¹

36 *Jutro*, 19, št. 17, 25. 4. 1938, Senatorja dr. Kramer in Pucelj burno pozdravljena med pristaši JNS v Mariboru, 2.

37 Prim. Mulej, »'Post-Liberalism', Anti-Clericalism and Yugoslav Nationalism,« 78. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941,« 65. Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki*, 61–62.

38 *Jutro*, 19, št. 232, 6. 10. 1938, Dr. Edvard Beneš, 1.

39 Gl. npr. *Jutro*, 19, št. 162, 15. 7. 1938, Francoski 14. julij, 1. *Jutro*, 20, št. 161, 14. 7. 1939, 150 let francoske revolucije, 1.

40 Vidovič Miklavčič, »Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne provenience 1929–1940,« 225–27.

41 *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije*, 1937, I, 22. 3. 1937, 290.

Vloga Kramerja in njegove stranke v notranjeslovenskih političnih delitvah

V ožji slovenski politiki so po nastopu režima JRZ privrženci JNS in širšega »naprednega tabora« bili odrinjeni od vseh ključnih vzvodov oblasti. Kot senator je Kramer iz Beograda budno spremljal dogajanje na Slovenskem, ki mu je namenil tudi ostro kritiko. V razpravi 22. marca 1937 je tako podal podroben kritični opis razmer v Dravski banovini pod oblastjo katoliške stranke, v katerem je – kljub sočasni omiljeni kulturnobojni osti osrednjega liberalnega časnika *Jutro*⁴² – prišel do jasnega izraza tudi njegov antiklerikalizem. Ta je, poleg jugoslovanskega nacionalizma, tvoril drugi trajni temelj Kramerjeve ideološke usmeritve in bil hkrati ključno gibalno njegove notranjeslovenske politike. V omenjenem senatnem govoru je antiklerikalizem nastopal v »čistejši« in hkrati stvarnejši obliki, večidel očiščeni kulturnobojne retorike, istočasno pa se prepletal z načelom jugoslovanske državne in nacionalne enotnosti, ki sta po Kramerjevem mnenju zaradi politike vladajoče stranke v Sloveniji bili v nevarnosti.

Tako je poudaril, da je preko »pakta s sedanjim Predsednikom Kraljevske vlade«, zasnovanega »na delitvi interesnih sfer«, Korošec prejel »Dravsko banovino v politično eksploatacijo svoje stranke«. Ta naj bi tako postala »pravi korpus separatum« oziroma »pašaluk pod paševanjem tamkajšnjega bana Natlačena«, medtem ko naj bi bil »šef vlade za Dravsko banovino« kar notranji minister Korošec sam. Rezultat tega naj bi bilo stanje, v katerem je »politična svoboda za nacionalne ljudi povsem omejena« in se »brez usmiljenja izvaja politika preganjanja vsakega nacionalnega človeka, do katerega seže roka gospoda Natlačena«. V zvezi s tem je Kramer posebej izpostavil državne uradnike, zlasti učitelje, kulturne organizacije in uradnike v tistih občinah, ki niso bile v katoliških rokah, ter ocenil, da »se tako v socialni politiki kot na humanitarnem področju ravna po pravilu ,klerikalcem groš, nacionalistom knof‘«. Kramerjeva kritika hkrati ni ostala omejena zgolj na postopanje oblasti proti ljudem in organizacijam iz njegovega lastnega tabora, marveč jo je usmeril tudi na pritiske in prisilne razpuste, kakršnih so bile v tistem času deležne socialistične organizacije.⁴³

Jugoslovanski nacionalisti, ki jih je katoliški tisk in del duhovščine še »do lanskega leta predstavljal kot fašiste«, so bili po Kramerjevih besedah, »odkar je klerikalizem v Španiji podpornik fašističnih podvigov in odkar naš klerikalni tisk visoko nosi zastavo generala Franca«, od teh istih krogov razglašeni za

42 Prim. Perovšek, »Napredna fronta«, 131, 138.

43 *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije 1937, I*, 323–25.

»filoboljševike in komunistično avantgardo«. Tako netenje ideoloških strasti je po njegovem mnenju privedlo do stanja, »ki ga je treba z državnega in nacionalnega vidika globoko obžalovati«, saj naj na Slovenskem nikdar prej ne bi bilo »toliko medsebojnega sovraštva in sporov«. Slednji so »dosegl[i] zadnjo vas in dogajajo se stvari, ki jih do sedaj v naši državi nismo poznali. Prihaja do krvavih spopadov, zahrbtnih napadov; in atentatov, do zlonamernega požiganja stavb političnih nasprotnikov.«⁴⁴ Pisanju katoliških občil, ki so, kot denimo *Slovenec* 26. julija 1936,⁴⁵ politično prihodnost Slovencev rada prikazovala v manihejski dilemi med katolicizmom in komunizmom, pa je Kramer na nek način nastavil zrcalo: »Rušenje tako imenovanih evharističnih križev⁴⁶ je žalosten dokaz hude moralne krize, v katero je slovenski del naroda pahnila politika ljudi, ki našo javnost postavljajo pred alternativo Rim ali Moskva in brezvestno razglašajo, da je vsak, ki ne mara Rima, ki ne mara klerikalizma, za Moskvo in bo delal za račun moskovskih komunističnih sovjetov. [...] Hvala bogu so med nami ljudje, ki niso ne za Rim, ne za Moskvo, ampak za Jugoslavijo.«⁴⁷

Slednjega citata iz Kramerjevega senatnega govora ne gre razumeti le kot spretnega retoričnega odgovora na tedanjo retoriko katoliških politikov in časopisja. Poleg tega, da je z njim opozoril na z njo povezane razdvajajoče posledice in potencialne nevarnosti, je podčrtal tudi pomembno stvarno dejstvo: da je namreč kljub nesporno naraščajočemu vplivu komunizem v slovenski politiki in družbi ostajal razmeroma roben pojav ter da je med Slovenci, vključno z večinskim delom katoliškega tabora, vztrajala temeljna privrženost jugoslovanski državi. To seveda ni nujno pomenilo niti privrženosti Kramerjevi politiki niti ideji jugoslovanskega nacionalnega unitarizma. Velja pa v tem oziru hkrati poudariti, da sta Kramer in politika, ki jo je poosebljal, na Slovenskem tudi v letih 1935–1941 ohranjala vidno javno prisotnost, kar je med drugim omogočalo zlasti kakovostno, vplivno in široko brano časopisje, ki ga je pod Kramerjevo taktirko izdajal Konzorcij *Jutra*. In čeravno je šlo za idejo, ki je že od diktature doživljala svoj neustavljiv zaton, je na Slovenskem tudi jugoslovanski nacionalizem ohranjal svoje trdno jedro privrženec. Šlo je sicer za manjšino, ki pa ni bila nepomembna, saj je obsegala omembe vreden segment izobraženstva, še zlasti pa akademikov in srednješolske mladine. To se je med drugim pokazalo tudi ob priložnosti turneje predsednika JNS Petra Živkovića po Dravski banovini junija 1937.

⁴⁴ Prav tam, 324–25.

⁴⁵ *Slovenec*, 64, št. 169a, 26. 7. 1936, Kje je sovražnik?, 1.

⁴⁶ V letih 1936 in 1937 je po slovenskem podeželju prihajalo do nočnega uničevanja križev, ki so bili tam postavljeni ob priložnosti Evharističnega kongresa leta 1935, za kar je katoliška stran obtoževala napredno. (Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 447).

⁴⁷ *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije 1937*, 1, 325.

Že pred padcem z oblasti je Jugoslovanska nacionalna stranka doživela notranjo krizo, ki se je med vlado Bogoljuba Jevtića (1934–1935) v Sloveniji izrazila skozi razcep med t. i. »Kramerjevo« ter »Marušičevo strujo«. Po dokončnem umiku z oblasti avgusta 1935 je njeno delovanje za nekaj časa skoraj povsem zamrlo.⁴⁸ Ponovno se je konstituirala na svojem 2. kongresu konec junija 1936 v Beogradu, na katerem je Kramer vnovič bil potrjen za strankinega glavnega tajnika, njeno vodenje pa je prevzel kontroverzni general in predsednik vlade iz časa kraljeve diktature (1929–1932) Petar Živković. V sklopu konferenc stranke po vseh banovinah sta Kramer in odbor za Dravsko banovino v začetku junija 1937 organizirala konferenco v Ljubljani, ki je vključevala tudi obisk predsednika in njegovo turnejo po slovenskih krajih.⁴⁹ V nasprotju s podobnimi dogodki v ostalih banovinah, ki so potekali brez večjega odmeva, pa je Živkovićev obisk v Dravski banovini spremljalo obsežno politično nasilje. Srečanje predstavnikov nekdanje režimske stranke – sedaj ne le odrinjene od oblasti, temveč tudi brez širšega političnega zaledja in mase privrženecv⁵⁰ – se je tako na Slovenskem, zanimivo, sprevrglo v dogodek odmevnih razsežnosti.

Nasprotniki JNS so namreč organizirali obsežne demonstracije, ki so uživale tudi aktivno podporo katoliškega časopisja ter vsaj pasivno podporo banovinskih in lokalnih oblastnih organov. V Ljubljani in v več drugih krajih so se zbrale skupine, ki jih je vsaj deloma organizirala JRZ,⁵¹ v njih pa so sodelovali tudi nekateri drugi nasprotniki JNS, denimo komunisti in z njimi povezano ljudskofrontno gibanje.⁵² Ti so Živkovića označili za »jugoslovanskega Franka« in pozivali na »boj proti fašizmu«. ⁵³ Že ko so Kramer in drugi slovenski prvaki JNS sprejeli Živkovića in preostale goste, so pred ljubljansko železniško postajo izbruhnili izgredi in pretepi med privrženci JNS in demonstranti – obojih

48 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 247.

49 O obisku Petra Živkovića junija 1937 v Sloveniji Friš, »Turneja Petra Živkovića,« 61–78. Friš, »Banovinska konferenca JNS,« 129–46.

50 Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 162.

51 Friš, »Banovinska konferenca JNS,« 138.

52 Prav tam, 137. Nedog, »Nekatera vprašanja iz ljudskofrontnega gibanja,« 81. – Četudi je izraz »klerokomunistična tolpa«, ki ga je Kramer uporabil v interpelaciji proti Stojadinoviću, bržkone pretiran in jasno tendenciozen, pregled sočasnega pisanja izbranih časopisov različnih političnih usmeritev dejansko kaže, da so poleg uradnih katoliških občil demonstracije podpirali predvsem komunistični oziroma njim bližnji listi. Tako socialistična *Delavska politika* kot krščansko-socialistična *Delavska pravica* sta se od njih oziroma od obeh strani distancirali. (Kramer, *Junjski dogodki v Sloveniji*, 43. *Slovenec*, 65, št. 127, 8. 6. 1937, JNS, Kominternina in mi, 1. *Delavski list za strokovna, gospodarska, kulturna in politična vprašanja*, 1, št. 1, 15. 6. 1937, Fašisti hodijo z revolverji med slovensko delavno ljudstvo, 3. *Neodvisnost*, 2, št. 23, 15. 6. 1937, Po zadnjih demonstracijah v Sloveniji, 1. *Delavska politika*, 12, št. 46, 9. 6. 1937, Iz naših krajev: Ljubljana, 3. *Delavska pravica*, 10, št. 24, 10. 6. 1937, Doma in po svetu: Živković, 3.

53 SI PAM 1711 Anton Korošec 1919–1940, Živković jugoslovanski Franko na delu!, Plakat izdali pristaši Slovenskega ljudskega gibanja. – Cit. po Friš, »Banovinska konferenca JNS,« 137.

skupaj naj bi bilo okoli dva tisoč.⁵⁴ Demonstranti, označeni s kokardami v barvah slovenske zastave, naj bi po trditvah Kramerja »s palicami, kamenjem in petardami« skušali napasti goste in njihovo spremstvo,⁵⁵ medtem ko naj bi jih po uradnem poročilu banske uprave »zgolj« obmetavali z jajci ter na Živkovičevem avtomobilu polomili stekla in žaromete. Spopad naj bi nato ob premiku povorke proti Kazini dosegel svoj simbolični vrhunec v spopadu za jugoslovansko državno zastavo. Po trditvah privrženecv JNS jim jo je iztrgala skupina demonstrantov in jo poškodovala, nakar jo je jugoslovanskim nacionalistom uspelo izboriti nazaj. Dejanje so voditelji JNS kasneje označili kot nameren poskus uničenja nacionalnega simbola, raztrgana zastava pa je bila kot dokaz tudi predstavljena v Narodni skupščini.⁵⁶

Po koncu konference so se Živković in ostali gostje iz strankine centrale skupaj z gostitelji – Kramerjem, Pucljem in člani banovinskega odbora JNS – odpravili na turnejo po Dravski banovini. Še v več krajih na poti – omeniti velja zlasti Maribor, Slovenske Konjice in Celje – so sledili nasilni izgredi, ki jih niso izvajali le lokalni demonstranti, temveč tudi skupina pristašev vladajoče JRZ, ki je, zasledujoč predstavnike JNS, po omenjenih krajih potovala z dvema najetima avtobusoma. Te je 8. junija pri Prihovi v zasedi pričakala skupina privrženecv JNS – po pisanju propagandne brošure, ki jo je kasneje izdala slovenska JRZ, »orjunska tolpa«⁵⁷ –, čemur je sledil spopad s tragičnimi posledicami. Terjal je namreč življenje mladega katoliškega študenta Rudolfa Dolinarja. Njegovo tragično smrt so banovinske oblasti ob podpori katoliškega tiska spremenile v simbol boja za slovensko samobitnost ter Dolinarja razglasile za »narodnega mučenika«.⁵⁸ Njegova krsta je ob spremljajočih množičnih manifestacijah potovala skozi Konjice in Celje v Ljubljano, kjer je bil nato organiziran svečan pogreb, ki so se ga ob množicah ljudstva⁵⁹ udeležili tudi ministra Korošec in dr. Miha Krek ter ban dr. Marko Natlačen.⁶⁰

Tragičnim dogodkom pri Prihovi je v noči z 12. na 13. junij sledil še požig sokolskega godbenega paviljona na telovadišču v Tivoliju – najverjetneje »povračilni ukrep« katoliške strani, za katerega pa so banovinske oblasti

⁵⁴ Prav tam, 138.

⁵⁵ Kramer, *Junjski dogodki v Sloveniji*, 5.

⁵⁶ Friš, »Banovinska konferenca JNS«, 139, op. 59. Friš, »Turneja Petra Živkovića«, 63.

⁵⁷ *Zločini govore*, 31.

⁵⁸ Friš, »Turneja Petra Živkovića«, 68–72.

⁵⁹ Ocene o številu udeležencev so sicer močno variirale: medtem ko je *Slovenec* pisal o »najmanj 20.000« pogrebcev, je Kramer njihovo število ocenil točno na 1164. (*Slovenec*, 65, št. 132a, 13. 6. 1937, Mučeniško seme položeno v zemljo, 1. Kramer, *Junjski dogodki v Sloveniji*, 20).

⁶⁰ Friš, »Turneja Petra Živkovića«, 72.

obtožile nacionaliste in celo skušale razpustiti sokolsko organizacijo –, pa tudi še nadaljnji izbruhi nasilja. Kramerja, ki mu je kot prvaku JNS v Sloveniji in Živkovičevemu gostitelju katoliška stran posredno nalagala odgovornost za to nasilje, je dogajanje nedvomno močno osebno obremenilo. Pozorno je spremljal proces proti nacionalistom, obtoženim za napad pri Prihovi, ki je potekal med 28. in 30. julijem 1937 na okrožnem sodišču v Celju, in naj bi razpravam tudi osebno prisostvoval.⁶¹ Njegovo osebno gradivo, ki ga hrani NUK, priča tudi o tem, da mu je uspelo pridobiti Dolinarjev obdukcijski zapisnik, ki je navajal, da ta ni umrl zaradi vboda z nožem, ki ga je bil prejel od prvoobtoženega, in da bi takojšnja zdravniška pomoč smrt lahko verjetno preprečila.⁶² Na ta zapisnik se je Kramer nato skliceval tudi v svoji interpelaciji proti Milanu Stojadinoviću, ki jo je kasneje v samozaložbi izdal še v obliki brošure, v njej predstavil svoje videnje dogodkov ter spodbijal trditve banske uprave in katoliškega časopisja, da naj bi bil Dolinar žrtev namernega umora. Menil je namreč, da »obstojajo upravičeni razlogi za verjetnost, da je Dolinar«, ki so ga dan po spopadu odkrili mrtvega na bližnji njivi, »živel še vso noč in da je izdihnil šele naslednje jutro«. Neposredno odgovornost za nasilne dogodke junija 1937 je Kramer pripisal banu Natlačenu in tajnemu »klerikalnemu komiteju«, na čelu katerega naj bi bili Fran Kulovec, Matej Tomazin in Franc Gabrovšek⁶³ in ki naj bi bil pripravljala »šentjernejsko noč za jugoslovenske nacionaliste«.⁶⁴

Junjski dogodki so doživljali širok odmev v slovenskem časopisju, ki jih je seveda tolmačilo glede na lastno politično usmeritev. Kot že omenjeno, jih je Kramer s svoje perspektive podrobno opisal v interpelaciji, ki jo je nato tudi izdal, medtem ko so obravnave bili deležni tudi v propagandni brošuri o »zgodovini nasilij slovenske JNS«,⁶⁵ ki jo je izdala katoliška stran. Z zgodovinske distance lahko njihov pomen interpretiramo na različne načine: nedvomno so odražali moč JRZ in nepriljubljenost unitarnega jugoslovanstva na Slovenskem. Udeležba mnogih levičarjev na demonstracijah in hkratni nelagodni odnosi med njimi ter pristaši JRZ⁶⁶ poleg tega pričajo o kompleksnosti takratnih slovenskih političnih delitev in intenzivnem dogajanju onkraj ustaljenih političnih taborov. Toda istočasno lahko prav v burnosti odzivov, ki jih je spodbudila bano-vinska konferenca JNS, in verjetno v dobršni meri organiziranih izgredih, ki so

61 *Zločini govore*, 32.

62 NUK Ms 1879, VII, Obdukcijski zapisnik Rudolfa Dolinarja, 9. 6. 1937.

63 Kramer, *Junjski dogodki v Sloveniji*, 4–5.

64 Prav tam, 24.

65 *Zločini govore*, 31–32.

66 Prim. Nedog, »Nekatera vprašanja iz ljudskofrontnega gibanja«, 81.

Opr.štev.5.

ZVEDENŠKI ZAPISNIK

Sresko sodišče v Slov.Konjicah odd.III., dne 9.6.1927 ob 15.uri na zunanjem poslovanju na Prihovi.

Sodnik:Košenina Karl

Zapisn.Slemenik,ofet.

Zvedenec:Dr.Rudolf Ivo,sanišetni referent sreskega načelstva v Slov.Konjicah.

Dr.Tone Ravnihar,banovinski zdravnik v Oplotnici.

Sodni priči:Čampa Anton,orožniški narednik in komandir žandarm.stanice v Oplotnici in

Ostrež Peter,žand.kapl.žandarm.stanice v Oplotnici

Zvedenec se opozorita na svetost od njega podane prisege.

Po pregledu poškodovanega odda sodni izvedenec sledeča

i z v i d:

V mrtvašnici na Prihovi leži na obdukcijaski mizi moško truplo, krepka konstitucija,165 cm dolgo,dobro ohranjeno,mišičasto,po videzu star 22-26 let,mrtvaške pege so dobro naznačene,posebno temne in vijoličaste barve so vidne na desni strani prs in trebugu ter nekaj svetlejše na obeh stegnih spredaj.Obraz je nabuhel.Iz nosnice,posebno iz desne ter tudi iz ust je viđen penast krvav iztok,ki se izliva okrog desnemu ušesu.Zenice ne reagirajo na svetlobo.

Desna roka je skozi zamazano s krvjo.

Mrliška okočenost je slabo razvita.

Nad desno lopatico na sredini i.s. 6 1/2 sm od spodnjega roba lopatice je videti rano ostrih kotov in robov.35 m/m dolgo in 12 m/m široko.Rez poteka od leve zgoraj na desno spodaj,kanal pa poteka od desne zunaj na ~~in~~ levo proti hrbtenici,globina znaša približno 6 1/2 sm.

Notranji izvid

Odpreparira se koža glave ter se nato odžaga gornji del lobanj e. Prepone niso posebno zakrvavljene.Lobanja je debela 3 - 6 m/m.Lobanja ni nikjer poškodovana,tudi se ne vidiijo nikake razpoke.

Prerezi možgan ne kažejo nikakih posebnosti.Možganski prekatii so prazni.

Nato se odpre prsna votlina.

Visok položaj trebušne prepone.

Odpreparira se prsnica.

Thimus žleza je nenavadno povešana in sega tik do osrčja in ga še prerašča skoro 6 cm.Dolžina te žleze znaša 5 1/2 cm,širina pa 6cm.

Srce je normalne velikosti in ni videti nobenih poškodb.V levem srčnem prekatu ni nobene krvi,v desnem pa le malo.Leva in desna pljuča so v celem obsegu preraščena,desna pljuča so pa manje intenzivno

- 2 -

/močno/ kot leva.

Na zadnji strani prsnega koša med 3.in 4.rebrom je videti blizu hrbtnice poševno rano, skoraj vsporedno z rebri, 2 1/2 cm dolgo, ostrih kotov in robov. V okolici te rane je najti nekaj strnjene krvi temnorudeče barve, pod to rano pa za kozarec strnjene krvi.

Na gornjem delu desnih pljuč je videti rano 22 mm dolgo in 2 mm široko, ostrih kotov in robov. Globina rane znaša 3 1/2 cm. Spodnji del pljuč /pod rano/ gornjega režna kaže temno rudeče barve in trško konsistenco. Pljuča ne kažejo posebne znake bolezni, plavajo na vodi, so pa intenzivno temnorudeče barve in kompaktne konstitucije.

Jetra so rudečkaste barve, na pritisk izcejaajo mnogo krvi, žile so razširjene.

Slezana je modrovijoličaste barve, 16 cm dolga in 9 cm široka. Ledvice so primerno velike, Piramida dobro naznačena.

Mehur vsebuje ca 80 cm³ prozorn urin.

Želodec je zelo poln, vsebuje za dober liter črne sive tekočine, ki zavdaja po alkoholu in avinjakemu mesu.

M N E N J E

Preiskani je zadobil sunek z ostrim rezilom v desno pleče. Rezilo je zadržalo ob lopatici in po lopatičnem notranjem robom med tretjim in četrtim rebrom v pljučno votlino ter ranilo gornji ležen desnih pljuč.

Nastopila je krvavitev, ki na znotraj ni bila znatna, zunanje verjetno jačja, pa tudi ne smrtna, o čemer pričajo notranji organi, ki so vsi dobro napolnjeni s krvjo kakor tudi mrtvaške pege, ki so zelo intenzivne.

Te poškodbe same na sebi ni smatrati smrtno.

Pri obdukciranem se je našla perzistirajoča thimus žleza z nekoliko povečano vranico pri izrazito odipozni konstituciji/tolščavost/, kar priča, da gre pri umrlem za takozvanim "status thime limfaticus".

Poleg tega se je našlo, da so tako leva kakor tudi desna pljuča v cellem obsegu zrasla z reborno mreno.

Na podlagi tega ter upoštevajoč dejstvo, da so bila pljuča izredno sikurentna in dobro napolnjena s krvjo, ki se je umrlemu v znatni meri izlivala tudi iz ust in nosa, eva mnenja, da je smrt nastopila bolj valed zadušenja kot pa krvavitve in jo je opisana konstitucija znatno pospešila.

Takojšnja zdravniška pomoč bi verjetno mogla preprečiti smrt.

Pr.pr.

Skl.in podpis. ob 18.30 h

jo spremljali, zaznamo kontinuiran pomen, ki ga je JNS, svoji šibkosti navkljub, ohranjala v znotrajslovenskih političnih delitvah.

Ta je kot dobro organizirana stranka s 150-članskim banovinskim plenumom ter razvejanimi in dobro utečenimi krajevnimi in sreskimi organizacijami⁶⁷ namreč vse do sprostitve pogojev političnega organiziranja v letih 1939–1940 predstavljala edino strankarsko organizirano predstavnico naprednega tabora in že s tem ostajala upoštevanja vredna politična sila. V tem pogledu velja še posebej omeniti, da se je mladinska organizacija JNS, medtem ko so te po drugih banovinah zamirale, v Dravski banovini po letu 1936 krepila in ji je do leta 1939 uspelo združiti 6000 članov po vseh njenih srezih.⁶⁸ Na Slovenskem tako ni šlo zgolj za nekdanjo režimsko stranko oziroma skupino »generalov brez vojske«,⁶⁹ temveč za stranko zastopnico tradicionalno drugega najpomembnejšega političnega tabora, ki pa je hkrati nastopala tudi kot edina strankarsko organizirana predstavnica opozicije proti JRZ nasploh. Kot takšno so jo videli tudi njeni katoliški nasprotniki. Ne glede na že omenjeno pisanje *Slovenca*, da bo »naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska gotovo ne bo«,⁷⁰ oziroma da je »JNS v Sloveniji pokopana«,⁷¹ je v praktični dnevni politiki glavni rival političnemu katolicizmu ostajala JNS,⁷² o čemer priča tudi mera (negativne) publicitete v katoliških občilih, ki je bila deležna.⁷³

Če se hkrati ozremo še onkraj javnih izjav in časopisne retorike, lahko ugotovimo, da je večinska katoliška politika med vsemi slovenskimi političnimi silami kot sogovornika dejansko upoštevala zgolj JNS in se bila pripravljena izključno z njo pogovarjati o delitvi vpliva. Na to med drugim kaže tajni sporazum, sklenjen med Korošcem in Kramerjem 12. oktobra 1936, o katerem posredno priča zabeležka v arhivskem gradivu banovinskega tajnika JNS dr. Marjana Zajca.⁷⁴ Ta naj bi bil sklenjen za dobo šestih let ter zadeval imenovanje kandidatov za Zbornico za trgovino, obrt in industrijo. Intenzivnejša diplomacija med obema strankama je sicer v dokumentih bogato izpričana za mesece

67 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca«, 65.

68 Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 217.

69 Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 44.

70 *Slovenec*, 64, št. 169a, 26. 7. 1936, Kje je sovražnik?, 1. Cit. po Perovšek, »Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva«, 541.

71 *Slovenec*, 65, št. 127, 8. 6. 1937, JNS, Kominternina in mi, 1.

72 Prim. prav tam: »Komunizem je naš dogmatični, trajni in narodni nasprotnik, JNS pa je nasprotnik v dnevni politiki.«

73 Gl. npr. že omenjeno propagandno brošuro *Zločini govore*.

74 SI AS 2065, šk. 4, Promemoria 3. 2. 1941. Obstoj takšnega sporazuma se sicer omenja tudi v gradivu Uprave državne varnosti – SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Poročilo o važnejših liberalnih politikah med okupacijo. SI AS 2065, šk. 4, Osnovni podaci za Sloveniju za period 1935–41.

tik pred začetkom vojne. Šlo je za pogovore, ki so oktobra 1940 in nato znova v februarju 1941 potekali med Zajcem in Franom Kulovcem ter se nanašali na možnost medsebojnega »premirja«, ⁷⁵ na nadaljnjo sporazumno delitev položajev v od februarja 1941 ločenih Obrtniški in Trgovsko-industrijski zbornici ⁷⁶ ter podobnem aranžmaju v Delavski zbornici in OUZD. ⁷⁷ Med drugim so se dotikali tudi Kulovčevega govora v začetku februarja 1941 v Celju, v katerem je spričo vojne nevarnosti pozval k medsebojni pomiritvi in strnitvi sil in ki ga je *Jutro* nato tolmačilo kot povabilo k sodelovanju, *Slovenec* pa kot poziv k podreditvi. ⁷⁸

Za pogajanja leta 1941, ki so se pričela že pred omenjenim Kulovčevim govorom, je Zajec imel neposredno pooblastilo Kramerja, ki mu je naročil, naj Kulovcu pove »da vsakršno sodelovanje znači tudi delitev oblasti«. ⁷⁹ Neposredno so se navezovala tudi na vprašanje oblikovanja slovenske banovine, njene ureditve in možnosti sporazuma o delitvi moči v njej. V »naprednih« krogih je namreč obstajala resna bojazen, da bi v avtonomni Sloveniji vso oblast dobila katoliška stran, ⁸⁰ in v ta namen je, najverjetneje s strani JNS, bil oblikovan tudi obsežnejši osnutek predloga sporazuma o slovenski kulturni avtonomiji. ⁸¹ Hkrati lahko v Zajčevem gradivu najdemo še en krajši nedatiran in nepodpisan osnutek z zelo sorodno vsebino, formuliran kot sporazum med »grupo Kr.« in »grupo Ko.«. ⁸² Zadeval je enotno gledanje na skupno jugoslovansko državo in pravico Slovencev do svobodnega kulturnega razvoja, medsebojno obzirnost v pisanju časopisja, umiritev kulturnega boja, depolitizacijo uradništva, gospodarsko načrtovanje ter vseboval elemente konkordančnega sistema – delitev pozicij v kulturnih in drugih ustanovah. Glede na njegov uvod, ki omenja smrt kralja Aleksandra I., ga je Franček Saje, v čigar arhivski zapuščini je mogoče najti Zajčevo gradivo, umestil v kontekst povezovanja »vrhov slovenske klerikalne in liberalne buržoazije« ⁸³ v letih 1934–1935, čemur v prid govorijo tudi omemba škofovskega pisma proti Sokolu ter izrazitejši unitaristični poudarki. Istočasno pa v vseh preostalih točkah enaka ali vsaj zelo podobna vsebina in formulacije jasno nakazujejo, da je dokument služil kot podlaga že omenjenemu, obsežnejše razdelanemu osnutku

75 SI AS 2065, šk. 4, Zajčev zapis o sestanku s Kulovcem, 2. 10. 1940.

76 SI AS 2065, šk. 4, Promemoria, 3. 2. 1941.

77 SI AS 2065, šk. 4, Promemoria, 13. 2. 1941.

78 Ivešič, »Delovanje dr. Franca Kulovca,« 95–98.

79 SI AS 2065, šk. 4, Promemoria, 30. 1. 1941.

80 Prim. Mulej, »Stanje in notranja razmerja v slovenskem naprednem (liberalnem) taboru,« 59. Perovšek, »JNS in vprašanje slovenske banovine,« 57–58.

81 SI AS 2065, šk. 4, Osnutek sporazuma med SLS in JNS o kulturni avtonomiji slovenskega naroda.

82 SI AS 2065, šk. 4, Osnutek sporazuma Ko.-Kr.

83 Saje, »Nastajanje enotnosti demokratičnih sil,« 27.

sporazuma o slovenski kulturni avtonomiji. Vsebinsko prekrivanje z Zajčevimi zapiski o sestanku s Kulovcem 2. oktobra 1940⁸⁴ hkrati navaja tudi na domnevo, da bi dokument lahko nastal šele med njunimi razgovori pred Koroščevo smrtjo.

Navedeni dokumenti in pogovori nedvomno pričajo o Kramerjevem pomenu v slovenski politiki in o tem, da vsaj na Slovenskem njegova »zvezda« tudi na pragu vojne še ni zamrla. JNS je ostajala osrednja sila naprednega tabora, Kramer pa eden njenih najpomembnejših predstavnikov ter skupaj z Ivanom Pucljem njen nesporni voditelj v Sloveniji. Z Antonom Korošcem, nasproti kateremu je Kramer v medvojnem času nastopal v vlogi ostrega ideološkega nasprotnika in (neenakega) političnega rivala, sta sicer zasebno gojila dokaj korekten odnos in medsebojno spoštovanje. O tem med drugim priča Koroščeva namera ob svojem obisku Slovenije jeseni 1940 obiskati Kramerja, ki se je tedaj zaradi tuberkuloze zdravil na Golniku.⁸⁵ Po spominih Mateja Poštovana naj bi se tudi uresničila – Kramer naj bi bil obiska zelo vesel in dolgo naj bi se pogovarjala.⁸⁶ Kmalu zatem je Korošec umrl. Tedaj je Kramer v *Jutru* objavil nekrolog, v katerem je Korošču izrazil iskreno slovo in spoštovanje, mu priznal pomembne zasluge za narod in državo ter zapisal, da zanj Koroščeva smrt pomeni »težko izgubo«.⁸⁷ Njegovemu nasledniku Kulovcu je poslal tudi sožalni telegram in prispeval venec za pogreb.⁸⁸

Kramer in razpadajoči slovenski »napredni tabor«

V prejšnjem odseku omenjeni osnutek sporazuma, formuliran kot sporazum med »grupo Korošec« in »grupo Kramer«, jasno priča o osrednji vlogi, ki jo je Kramer ohranjal tako v svoji stranki, kot v tudi v širšem »naprednem« taboru. Ta se je sicer že kar nekaj časa pospešeno cepil in notranje razkrajal. Korenine tega procesa so segale že v prvo polovico tridesetih let, ko je po nastopu šestojanuarskega režima in oktroirane ustave leta 1931 tabor doživel s političnimi potrebami pogojeno koncentracijo v okviru JNS. Iz jasno povezanih razlogov pa se je v istem času pričela tudi pospešena diferenciacija med političnimi prvaki oziroma »stranko« na eni in intelektualnim zaledjem oziroma širšim idejnim taborom na

84 SI AS 2065, šk. 4, Zajčev zapis o sestanku s Kulovcem, 2. 10. 1940.

85 Rahten, *Anton Korošec*, 543–44.

86 Jevnikar, »Dr. Anton Korošec v spominih dr. Mateja Poštovana,« 164.

87 *Jutro*, 21, št. 294, 15. 12. 1940, Ob smrti dr. Korošca, 1. Nekrolog je izšel sicer nepodpisan, a gre avtorstvo po mnenju Jurija Perovška pripisati Kramerju.

88 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 195.

drugi strani. Številni k slednjemu poprej prištevajoči se intelektualci so se, zlasti zaradi nezadovoljstva s sodelovanjem politikov v nedemokratskem režimu, naraščajoče nepriljubljene unitarno jugoslovanske nacionalno-politične usmeritve in načina, na katerega se je ta udeleževala pod šestojanuarskim režimom, začeli odmikati od sicer idejno sorodnih politikov ter jim tudi demonstrativno odrekati podporo. Padcu z oblasti leta 1935 je sledil pospešen proces notranje fragmentacije, ki je poleg širšega idejnega tabora zadeval tudi samo stranko JNS, iz katere so se izdvajale skupine disidentov, vključujoč vidne prvake, kot sta bila denimo Dinko Puc in Adolf Ribnikar. Osip podporne baze, ki je že v prvi polovici desetletja zajel zlasti k naprednemu taboru prištevajoče se intelektualce, se je sedaj širil tudi na širše kroge privrženstva, še zlasti pa se je izražal v koreniti idejni diferenciaciji iz tega tabora izhajajoče mladine. Razkorak med ožje opredeljenim *političnim* taborom, združujočim nazorsko sorodne politike in stranke, ter širšim *idejnim* ali *nazorskim* taborom, obsegajočim tisti del javnosti, ki naj bi jih ti politiki in stranke predstavljali oziroma nagovarjali, se je tako še naprej poglobljal – med drugim tudi vsled kontraproduktivnih poskusov neposrednejše podreditve nestrankarskih organizacij, kot je bil denimo Sokol, stranki JNS.

Pri tem velja poudariti, da notranje delitve in tudi cepitve na osebni, idejni, socialni, generacijski ali pokrajinski podlagi za slovenski napredni tabor sicer niso bile nič posebno novega. Prisotne so bile že ves čas njegovega obstoja, še zlasti izrazite pa po letu 1918. Kar dela cepljenja druge polovice tridesetih let v tem pogledu posebna, sta njihova daljnosežnost in idejna radikalnost. Na eni strani jih gre namreč opazovati kot del širšega procesa rekonfiguracije, ki je v tridesetih letih zajel vse tri tradicionalne tabore slovenske politike in se odražal v novih razmerjih in delitvah ter obsežnem »praznem prostoru«⁸⁹ onkraj uveljavljenih sil. Po drugi strani pa se, tudi zaradi njegove že v osnovi heterogene notranje zasnove, ta isti proces najizraziteje kaže ravno v naprednem taboru. Kot je zapisal Vasilij Melik, se je ta do druge svetovne vojne razcepil »na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, so jih pa ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih.«⁸⁹ Med drugim sta se kot antipod strankarskemu monopolu JNS okoli Pucove *Slovenske besede* in Ribnikarjevega *Večernika* v letih 1939–1940 ponovno organizirali Narodna radikalna stranka ter Samostojna demokratska stranka. Zadnja je po kasnejšem zapisu njenega člana, mariborskega gospodarstvenika Krsta Kazafure (1899–1965), želela predvsem ustvariti »javni forum za opozicijo JNS, ki se je dojemala kot patentirani predstavnik naprednih Slovencev, kakor se

89 Melik, »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje«, 23.

je smatrala klerikalna stranka za patentirani predstavnik celotnega slovenskega ljudstva.⁹⁰ Istočasno so se nekateri segmenti širšega privrženstva, zlasti mladine, idejnopolitično radikalizirali do takšne mere, da so sodobniki različnih idejnih usmeritev lahko upravičeno opozarjali na porast levih in desnih skrajnosti.⁹¹ Leto 1941 je torej napredni tabor dočakal notranje neenoten, mestoma pa dajal podobo pravega razkroja.

Notranje razdeljena je bila tudi sama JNS, saj sta v njej v veliki meri vzporedno soobstajali meščansko-demokratsko (nekdanja SDS) in kmetijsko krilo (nekdanja Samostojna kmetijska oziroma Slovenska kmetijska stranka – SKS) – poenostavljeno rečeno kroga obeh strankinih prvakov Alberta Kramerja in Ivana Puclja. Vsak izmed njiju je tvoril poseben center moči, ki je imel nadzor ali vsaj vpliv na lastno mrežo nestrankarskih organizacij in ustanov. Zaradi vplivnega časnika *Jutro*, ki jim je služil kot osrednje glasilo, se je za Kramerjev krog uveljal tudi izraz »Jutrova skupina«. Imenovani tudi »Kazinoti«, po stavbi ljubljanske Kazine in istoimenskem društvu, ki mu je predsedoval Kramer in je predstavljalo njihov »glavni štab«, ⁹² so pripadniki tega kroga zaradi svojega družbenega položaja tvorili najvplivnejšo skupino znotraj JNS in naprednega tabora nasploh. Poleg Kramerja med najpomembnejše pripadnike tega kroga štejemo dr. Milka Brezigarja, Andreja Verbiča, Pavla Pestotnika, Frana Marna, Miroslava Urbasa, dr. Vinka Vrhunca, Avgusta Praprotnika, dr. Otmarja Pirkmajerja, Stanka Viranta, inž. Janka Mačkovška, dr. Frana Novaka in banovinskega tajnika JNS Marjana Zajca. Kramerjevi zavezniki po Sloveniji so razen tega vključevali najvidnejše lokalne in regionalne veljake, kot sta bila denimo dr. Franjo Lipold v Mariboru in dr. Ernest Kalan v Celju. S pomočjo povezav in lastninskih pozicij v gospodarstvu so razpolagali z najmočnejšim kapitalskim zaledjem ter hkrati nadzorovali vplivne in široko brane časnike, kot so bili *Jutro*, *Slovenski narod*, *Domovina* in celjska *Nova doba*. Kot direktor *Jutra*, najkakovostnejšega ljubljanskega časnika, katerega bralstvo je močno presehalo »jeenesarske« okvire, je Kramer tako, kljub odrinjenosti od neposrednih vzvodov politične moči,

90 SI AS 1931, šk. 455, mapa »Cazafura, Dr. Krsto«. – Hkrati je zanimivo, da naj bi vodje novoobujene SDS, dr. Večeslav Vilder, dr. Srdjan Budisavljevič in dr. Sava Kosanovič, ko so spomladi 1939 iskali stike po Sloveniji, za vodjo nove stranke načrtovali prav Kramerja. (Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca,« 64).

91 Gl. npr. Ribnikar, »Zamenjajmo generacije,« *Večernik*, 14, št. 296, 31. 12. 1940, 11. *Stráža v viharju*, 7, št. 19, 13. 2. 1941, *Liberalna mladina*, 74.

92 Stavba Kazine je sicer bila v lasti konzorcija Kavarne Zvezda, čigar predsednik je bil prav tako Kramer, medtem ko so v njej imeli sedež banovinsko tajništvo JNS in več sorodnih, medsebojno povezanih društev, npr. Zveza naprednih starešin, Rotary Club, Avtomobilski klub, Jugoslovansko-češkoslovaška liga in Udruženje jugoslovanskih rezervnih oficirjev. V Kavarni Zvezda so »Kazinoti« imeli stalno omizje, kjer so se pretresala politična vprašanja. (Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 12–13, 115).



Kavarna Zvezda v 20. letih
Hrani: Zbirka razglednic Zmaga Tančiča, Ljubljana

neposredno razpolagal z zelo močnim političnim orožjem in tako ohranjal zavidanja vreden javni vpliv. Na ta način je ostajal nesporni politični prvak naprednega tabora oziroma njegovega meščanskega jedra.

Kot pomembno zanimivost velja poudariti, da so »Kazinoti« ob začetku druge svetovne vojne predstavljali najizraziteje in najdosledneje protiosno usmerjeno grupacijo v celotni tedanji slovenski politični krajini. O tem priča zlasti dejstvo, da je obveščevalna dejavnost za Britance na Slovenskem v letih 1939–1941 in še kasneje, ki jo je v svojih raziskavah osvetlila dr. Jera Vodušek Starič,⁹³ bila skoraj izključna domena pripadnikov Kramerjevega kroga. Po dostopnih podatkih sodeč, sta se britanski obveščevalni službi SIS (*Secret Intelligence Service*, znana tudi kot MI6) ter leta 1940 ustanovljena SOE (*Special Operations Executive*) v Sloveniji namreč povezovali le z ljudmi iz »naprednih« krogov, medtem ko v katoliškem taboru stikov nista iskali.⁹⁴ Poleg antifašistično usmerjenih primorskih emigrantov, kot so bili dr. Ivan Marija Čok, dr. Lavo Čermelj in dr. Boris

93 Prav tam, zlasti 5–21, 81–259. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca«. Vodušek Starič, »The Concurrence of Allied and Yugoslav Intelligence Aims and Activities«, 29–44. Bajc, »Obveščevalni trikotnik: SOE, češka ilegala in Jugoslavija«, 127–50. Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, zlasti 124–52.

94 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 124, 133–34.

Furlan, sta poglavitne zaveznike našli prav v nekaterih »Kazinotih«, med katerimi gre izpostaviti zlasti Brezigarja, Vrhunca, Mačkovška in ne nazadnje samega Kramerja. Dejavnosti, ki so jih ti organizirali v sodelovanju z Britanci, deloma pa tudi z jugoslovansko in češkoslovaško (Beneševo) obveščevalno službo,⁹⁵ so obsegale protinacistično propagando, sabotažno dejavnost (zlasti nad nemškimi železniškimi transporti čez Jugoslavijo) ter obveščevalne in protiobveščevalne dejavnosti.⁹⁶ Medtem ko so pri izvedbi prvih ključno vlogo igrale narodnoobrambne organizacije »napredne« provenience kakor Branibor in Sokol ter posamezniki, povezani z Narodno odbrano in nekdanjo Orjuno,⁹⁷ so se po trditvah Jere Vodušek Starič vse niti obveščevalne dejavnosti za Balkan stekale h Kramerjevemu krogu.⁹⁸ Osrednja osebnost tega delovanja je bil Brezigar, ki je tudi dokazano bil sodelavec britanske SOE,⁹⁹ medtem ko naj bi Vrhunec in Mačkovšek bila povezana s SIS.¹⁰⁰ O svojih dejavnostih so vsi trije poročali Kramerju,¹⁰¹ ki je bil sicer pri svojih stikih od vseh razumljivo najdiskretnejši.¹⁰² Hkrati je v prozavezniško agitacijo povsem jasno vključil *Jutro* in ostalo časopisje pod svojim nadzorom ter v ta namen zagotovil tudi stalne vire informacij, ki so bili neodvisni od uradnih beograjskih kanalov in so med drugim vključevali partnerstvo s *Züricher Zeitungom*.¹⁰³

Kazinoti so močan vpliv ohranjali tudi v nekaterih množičnih organizacijah, ki so sodile v sklop naprednega tabora in imele številčno članstvo ter s tem širši družben pomen. Zlasti velja pri tem omeniti ljubljansko Zvezo kulturnih društev, ki je leta 1936 štela več kot 30.000 članov,¹⁰⁴ njeno sestrsko organizacijo v Mariboru¹⁰⁵ in osrednjo napredno sindikalno organizacijo Narodno strokov-

95 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca,« 65.

96 Prav tam, 67–68.

97 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 111–12, 145. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca,« 63.

98 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 133–34.

99 Prav tam, 140. Za britanskega agenta je Brezigarja po vojni v svojih spisih označevala tudi UDV. (SI AS 1931, šk. 933, mapa 600–14, Poročilo o važnejših liberalnih politikih med okupacijo). – Po nekaterih izjavah pa naj bi bil celo vodja britanske obveščevalne dejavnosti za Slovenijo. (Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 139).

100 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 140.

101 Prav tam, 134, 140.

102 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca,« 67.

103 Prim. Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 140. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca,« 67.

104 *Jutro*, 12, št. 289a, 14. 12. 1936, Krasno uspelo zborovanje Zveze kulturnih društev v Ljubljani, 2. Cit. po Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 213.

105 Leta 1940 sta obe zvezi združevali vsaka nad 350 društev. – *Jutro*, 20, št. 264a, 10. 11. 1940, Naš prosvetni parlament, 2. Cit. po Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 213.



Kramer in sokoli pred domom na Taboru leta 1937

Vir: *Tedenske slike: priloga Domovini*, 13, št. 16, 15. 4. 1937, 4

no zvezo (NSZ) z listom *Nova pravda*.¹⁰⁶ Pod delnim do prevladujočim vplivom JNS so bile tudi Zveza naprednih akademskih starešin, Akademsko društvo Jugoslavija, od katerega se je leta 1940 sicer odcepilo levo opozicijsko društvo Svoboda,¹⁰⁷ Kolo jugoslovanskih sestra in Ciril-Methodova družba pod predsedstvom Janka Mačkovška. Drugačno pa je bilo razmerje med JNS in notranje heterogenim sokolstvom, čigar struktura je v najboljši meri zrcalila vso notranjo širino in raznolikost naprednega nazorskega tabora – vključujoč tudi tiste struje, ki so se iz njega izločale. Sokolstvo je na Slovenskem tudi v drugi polovici tridesetih let s približno 25.000 odraslimi člani, 17.500 naraščalniki in skoraj stotimi sokolskimi domovi¹⁰⁸ predstavljalo najvidnejši dejavnik moči naprednega tabora. Na ravni starešinstva je bil Sokol dejansko v dokajšnji meri tudi prepleten z JNS, ki ga je dojemala kot lastno domeno in »prednjo stražo«, kar pa ni veljalo tudi za širšo maso članstva. Ta je bila idejno izredno heterogena, v njenem delu pa sta se v drugi polovici tridesetih let krepili samoslovenska opozicionalna drža ter odpor poskusom neposredne podreditve stranki. Na ta isti segment se

106 Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 217–18, 225. Za NSZ v letih tik pred vojno tudi Stiplovšek, *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja*, 77–80.

107 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, 8–9. Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje*, 341.

108 *Spominski zbornik Slovenije*, 216.

je usmerjala tudi komunistična agitacija in pri tem padla na razmeroma plodna tla,¹⁰⁹ kar je našlo svoj izraz v t. i. »Taborskem procesu« leta 1939 ter oblikovanju disidentskega »levega krila Sokola«. Kramer tem prizadevanjem sicer ni bil naklonjen, a se hkrati v notranje zadeve Sokola osebno ni mešal.¹¹⁰

Sicer na bistveno manj radikalen način je do kritičnega pozicioniranja in postopnega osamosvajanja nasproti strankinemu vodstvu konec tridesetih let prišlo tudi v mladinski organizaciji JNS (*Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke* – OJNS). Ta se je, kot smo že omenili, skozi obravnavano obdobje krepila in leta 1939 združevala več kot 6000 članov. V njej so se zbirali jugoslovanski nacionalisti mlajše generacije, ki je odrasla in bila vzgojena že v novi državi, medtem ko je v socialnem pogledu segla v široke družbene plasti – med njenim članstvom je namreč poleg številnih akademikov in uradnikov prevladovala kmečka, delavska in obrtniška mladina.¹¹¹ Poleg »Kazinotov« ter Pucljevih »kmetijcev« je OJNS sčasoma pričela predstavljati tretji center moči v stranki, ki se je na pragu vojne začel šele dobro uveljavljati, a je bil pomemben predvsem v idejnem pogledu in zaradi vpliva na širšo bazo privrženecv. Kot so zatrjevali njeni voditelji – najvidnejši med njimi so bili inž. Jože Rus, Andrej Uršič, dr. Branko Vrčon in Boris Sancin –, je OJNS zastopala »nov nacionalizem, ki se razlikuje od nacionalizma očetov« in v katerem »vidimo mi tudi njegovo socialno primes«,¹¹² in si za cilj zadala v stranko »prinesti svežega borbenega duha, več dinamike in še več ljudskosti«. ¹¹³ Njena dejavnost je bila tako usmerjena v pridobivanje širših plasti prebivalstva, za kar so po vsem jugoslovanskem delu Slovenije organizirali politična zborovanja, predavanja in idejne tečaje. Pri tem so tesno sodelovali s strukturami nekdanje SKS.¹¹⁴

Z vidika širšega konteksta zgodovine slovenskega liberalizma je mogoče reči, da je OJNS sprožila prenovitveno pobudo, v marsičem primerljivo s tisto, ki jo je skoraj štiri desetletja prej izvedlo narodnoradikalno dijaštvo pod vodstvom Žerjava in Kramerja. Po drugi banovinski skupščini maja 1939 se je samostojna dejavnost takrat že po vsej Dravski banovini dobro zasidrane OJNS močno razmahnila. Popolnoma jasno in odkrito so se začele izražati njene velike ambicije po moralni, programski, organizacijski in delovni obnovi celotnega naprednega tabora. Vrhunec teh prizadevanj so pomenila *Politična, gospodarska*

109 Prim. Čuk in Vest, *Prevarani Sokoli*, zlasti 213–73.

110 Perovšek, »Extra Jugoslaviam non est vita,« 417.

111 Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 225.

112 *Naša misel*, 1, št. 12, 15. 5. 1936, Novi nacionalizem, 2.

113 Rus, »Naša pota, gledanja in težnje,« 15.

114 Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 203. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca,« 64.

in socialna načela,¹¹⁵ celovit politični program mladih naprednjakov, ki so ga ti leta 1940 izdali na lastno pobudo in brez odobritve organov matične stranke. Naraščanje moči in samozvesti mladinske organizacije, ki je v drugi polovici tridesetih let dejansko predstavljala najdejavnejši del stranke, kar se tiče dela na terenu, so starejši voditelji JNS spremljali z mešanimi občutki. Na eni strani je mladina pomenila dobrodošel dejavnik krepitve moči stranke in so ji nekateri starejši politiki, predvsem podeželski, izražali iskreno in dobrohotno podporo. Po drugi strani pa je iz različnih – najbrž tako načelnih kot tudi drugačnih, mestoma osebnih – razlogov, prihajalo do večjih razhajanj med OJNS, ki je pričela nastopati z gesli, kot denimo »Borba proti gospodi okoli Jutra«,¹¹⁶ in krogom pomembnih gospodarstvenikov v vodstvu JNS (Praprotnik, Brezigar, Pestotnik), ki se politično niso dosti izpostavljali, a so imeli v stranki zelo močan vpliv. Kramer naj bi v tem položaju medsebojnih nezaupanj in nesoglasij pogosto moral prevzemati vlogo posrednika in gladilca sporov, pri čemer je moral marsikdaj popuščati mladim in izpostavljati svoj ugled.¹¹⁷ Po do sedaj znanih podatkih je bil njihovim reformnim prizadevanjem kljub njihovem opozicionalnemu značaju pretežno naklonjen in naj bi OJNS zagotovil tudi mesečno dotacijo, s katero je financirala svoje delovanje.¹¹⁸

Ponovna povezovanja naprednih strank na pragu druge svetovne vojne

V prejšnjem odseku orisanim procesom organizacijske dezintegracije in idejne diferenciacije navkljub se ni mogoče docela strinjati z oceno Vasilija Melika, da leta 1941 »liberalnega tabora ni bilo več«¹¹⁹ oziroma da je njegovo razpadanje bilo linearno in ireverzibilno. Na pretiranost takšne ocene napeljujejo dejstva, da je notranja razcepljenost za napredni tabor že prej bila stalnica, da je vsaj JNS tudi v obravnavanem času predstavljala upoštevanja vredno silo in da tudi v letih tik pred vojno številni zapisi v raznovrstnem časopisju liberalne provenience izpričujejo vztrajajočo zavest o skupni »napredni in nacionalni« politični pripadnosti in identiteti. Le na podlagi teh je na samem pragu vojne lahko prišlo

115 *Politična, socialna in gospodarska načela OJNS*.

116 Pri tem pa je vsaj na začetku bržkone šlo v večji meri za kljubovanje vodstvu kot pa za resno politično vprašanje. (Prim. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca,« 64).

117 SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

118 SI AS 1931, šk. 478, mapa dr. Branko Alujevič.

119 Prim. Melik, »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje,« 23.

do ponovnih povezovanj med »naprednimi« strankami in skupinami. Kramer je pri tem imel ključno vlogo, kar zopet priča o njegovem trajnem vplivu znotraj liberalnega tabora.

K ponovnemu povezovanju sta tiste kroge, ki so se še naprej prištevali k naprednemu taboru, napeljevala tako začetni proces preoblikovanja Jugoslavije po sporazumu Cvetković-Maček avgusta 1939 kot tudi grozeče spreminjanje razmerij moči v Evropi ter izbruh vojne. Zlasti v zvezi z morebitnim oblikovanjem Banovine Slovenije je obstajala bojazen, da bi, kot se je nedvoumno izrazil pisec *Slovenske besede*, »ob morebitni realizaciji tega notranjepolitičnega problema postal slovenski napredni živelj brezpravna raja in izločen od reševanja vseh gospodarskih, socialnih in kulturnih vprašanj«. ¹²⁰ Razprave o povezovanju so se pričele že v letih 1939 in 1940 in so najprej zajele mlajše, reformno usmerjene kroge. Osrednjo vlogo v njih je igrala OJNS, znotraj katere naj bi na pobudo Branka Vrčona že v letu 1939 začeli razpravljati o osnovanju »napredne delovne skupnosti«. ¹²¹ Do tedaj ji je uspelo razviti že do dobrsne mere samostojen profil ter je svojim *Političnim, gospodarskim in socialnim načelom* namenila tudi vlogo platforme za prenovitev celotnega naprednega tabora. Odmevnost programa in pozivi mladinskih glasil so nato na začetku leta 1941 pripeljali do skupne akcije predstavnikov »mlajših« naprednih skupin, ki so izdale razglas z naslovom *Na skupno delo*, pod katerim so se podpisali vidni predstavniki OJNS, SDS, NRS ter Zveze društev kmečkih fantov in deklet.

Po puču skupine oficirjev 27. marca 1941, osnovanju nove vlade narodne koncentracije pod generalom Dušanom Simovićem in ustoličenju kralja Petra II., ko se je v Jugoslaviji že napovedovala vojna, je naposled prišlo tudi do trdnjše povezave med »starimi« strankami. Prvega aprila je bil ustanovljen Odbor naprednih strank, v katerem so se na enakopravni podlagi povezale JNS, SDS in NRS. Pobudo za njegovo oblikovanje je Kramerju najverjetneje dal Dinko Puc, ¹²² vendar lahko v vsakem primeru za neposredno točko njegovega nastanka štejejo sestanek na Kramerjevem domu 30. marca 1941. Poleg liberalnega prvaka so se ga udeležili še Puc, Vladimir Šuklje, Janko Köstl, Darko Černej in Marjan Zajec. Sklenili so, da je treba brez oklevanja ustanoviti skupni odbor JNS, SDS in NRS, v katerega naj bi povabili tudi socialiste. Ustanavljanje skupnega odbora so sestankujoči utemeljili s potrebo po složnem nastopu, uveljavitvi »pozitivne slovenske napredne sile v javnem življenju« ¹²³ ter izboljšanju pogojev za delovanje

¹²⁰ *Slovenska beseda*, 4, št. 11, 14. 11. 1940, V–č [Vilibald Vlahovič], Še o koncentraciji, 2.

¹²¹ SI AS 1931, šk. 478, mapa dr. Branko Alujevič. ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600–19.

¹²² Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca«, 69.

¹²³ SI AS 1874, mapa III., Zapisnik sestanka 30. 3. 1941.

v korist narodu in državi. Stranke JNS, SDS in NRS so namreč po srbskih predstavnikih bile zastopane tudi v novi, koncentracijski vladi. Odločili so se tudi, da mora biti odbor sestavljen po načelu paritete, s štirimi predstavniki za vsako izmed strank. Iz njihove srede naj bi se izvolil izvršni odbor za izvrševanje skupnih sklepov.¹²⁴

Sklepi sestanka so se začeli izvajati takoj in tako je že v torek, 1. aprila, v klubski sobi kavarne Zvezda – torej prav tako na Kramerjevem »domačem terenu« – prišlo do ustanovnega sestanka novega skupnega odbora, ki so mu med drugim prisostvovali tudi trije člani OJNS (Branko Vrčon, Andrej Uršič in Božo Drnovšek).¹²⁵ Prisotni so odbor uradno poimenovali *Odbor naprednih strank* in odločili, da mora zaradi izrednih razmer zasedati stalno, vsak dan ob isti uri in na istem kraju. Imenovani so bili tudi delegati v odbor.¹²⁶ V zvezi s prisotnimi člani OJNS velja omeniti, da je poprej prišlo do manjšega zapleta in je njihova prisotnost, po vsem sodeč, bila posledica kompromisa. Člani banovinskega odbora OJNS so namreč že 28. marca obiskali Kramerja, ki se je tedaj zdravil zaradi tuberkuloze. Po nekaterih podatkih naj bi mu predlagali, naj zaradi vojne nevarnosti vodstvo prenese na primerno mlajšo osebo.¹²⁷ Ne glede na to, kako je napredni prvak sprejel takšen predlog, je med njim in predstavniki mladih prišlo do sklenitve dogovora o skupnem zasedanju predsedstev obeh skupin v tedanjih izrednih razmerah in enakopravnem reševanju ključnih političnih vprašanj.¹²⁸ Temu dogovoru navkljub voditelj OJNS nato nihče ni povabil na sestanek pri Kramerju 30. marca in so zanj kasneje izvedeli sami. Vrčon naj bi zato od Kramerja zahteval takojšnje povabilo k razpravam, ta pa naj bi mu v ostrem tonu odgovoril, da JNS že zastopajo njeni uradni predstavniki.¹²⁹ Kljub temu domnevnemu sporu so na koncu k sejam Odbora naprednih strank bili kooptirani tudi predstavniki OJNS, pri čemer niso nastopali kot posebna skupina, temveč v sestavi kvote JNS.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Poleg teh so se ga za JNS udeležili še Albert Kramer, Ivan Pucelj, Marjan Zajec, Milan Mravlje, Rudolf Žitnik in Albin Koman, za NRS Dinko Puc, Janko Köstl, Ivan Mihelčič in Rajko Mlejnik ter za SDS Vladimir Šuklje, Darko Černež, Franc Vidic, Boris Kocijančič in Stane Vadjal. (SI AS 1874, Zapisnik sestanka 1. 4. 1941).

¹²⁶ Prav tam. Iz SDS so bili imenovani Vladimir Šuklje, Ivo Potokar, Stane Vidmar, Darko Černež, Janko Vidic, Boris Kocijančič, Janko Golob in zastopnik iz Maribora. NRS je delegirala Janka Köstla, Borisa in Dinka Puca, Ivana Mihelčiča, Josipa Marna, Vilibalda Vlahoviča, Rajka Mlejnika in Nika Zupaniča. Kot predstavniki JNS so bili določeni Albert Kramer, Ivan Pucelj, Milan Mravlje, Albin Koman, Marjan Zajec, Rudolf Žitnik, Branko Vrčon in Andrej Uršič.

¹²⁷ SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

¹²⁸ SI AS 2065, šk. 4, Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke, banovinski odbor Ljubljana Tajništvu Banovinskega odbora JNS, 28. 3. 1941.

¹²⁹ SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

2981

Z a p i s n i k .

Dne 30. marca 1941. ob 12 uri so se sestali v stanovanju
 ir. A. Kramerja gospodje:

- 1./Dr. A. Kramer
- 2./Dr. Dinko Puc
- 3./Dr. Vlado Guklje
- 4./Dr. Janko Kostl
- 5./Dr. Darko Černež
- 6./Dr. Marjan Zajec

II 0257435

ter so sklenili pozvati v vladi zastopane napredne stranke JMS, SPS in
 NRS ter socialistično stranko (SSJ), da ustanove skupni odbor, katerega
 naloga naj bo, da složno zastopa in uveljavlja pozitivne slovenske napred-
 ne politične sile v javnem življenju ter na vseh poljih podpre konsolida-
 cijo prilik radi okrepitve narodne in državne skupnosti.

Odbor naj bo sestavljen iz po štirih zastopnikov vsake stra-
 ke in naj izvoli iz svoje sredine izvršni odbor, ki bo legitimiran zastop-
 nik v izvrševanju skupnih sklepov.

Dr. Albert Kramer l.r.

Dr. Dinko Puc l.r.

Dr. Vladimir Guklje l.r.

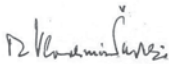
Dr. Darko Černež l.r.

Dr. Zajec l.r.

Dr. Kostl l.r.

 Potrjujejo, da se ta prepis dobesedno ujema s tekstom iz-
 virmike.

Ljubljana, dne 31. marca 1941.


Zapisnik sestanka Odbora naprednih strank, 30. 3. 1941

Hrani: SI AS 1874, mapa III., a. I. 27

Odbor je nato redno zasedal vsaj do 3. aprila – do tedaj namreč obstajajo ohranjeni zapisniki. Poglavitne točke zasedanj so zadevale delitev moči zaradi nove politične situacije, kakor denimo prizadevanje za zastopstvo naprednih Slovencev v koncentracijski vladi, uskladitev razmerij politične moči v Sloveniji z njeno sestavo, delitev moči znotraj raznih institucij pod državnim nadzorstvom in odnose med strokovnimi organizacijami.¹³⁰ Kramer je pri tem računal celo na možnost, da bi naprednjaki pridobili ministrski položaj z umikom enega izmed ministrov iz SLS.¹³¹ Dogovorjeno je bilo, da se o ustanovitvi odbora nemudoma obvesti bana Natlačena ter voditelja SLS in ministra Kulovca.¹³² Puc, Pucelj in Černež so Natlačena obiskali in ga pozvali k ureditvi lokalnih razmer ter poštenu uporabi proračunskih sredstev. Ban naj bi izrazil pripravljenost upoštevati njihove želje.¹³³ Drugega aprila so člani odbora na Pucevo pobudo sklenili o svojih akcijah obvestiti tudi beograjska vodstva svojih strank in so za to pooblastili Černeža, ki je sestavil ustrezen komunike.¹³⁴

Tudi opisana povezovanja naprednih strank na pragu vojne jasno kažejo na Kramerjev trajni vpliv in avtoriteto znotraj naprednega političnega tabora. Tako pri snovanju odbora kot pobudi, da ta naveže stik z banom Natlačenom, je namreč zavzel osrednjo vlogo, nanj pa so se obračali vsi preostali vidni prvaki, kakor denimo Puc. Kraja sestankov – najprej Kramerjev dom, nato pa klubska soba Kavarne Zvezda – govorita sama zase. O Kramerju tako sicer morda ne moremo govoriti kot o nespornem voditelju, kot bi to veljalo za Korošca in katoliški tabor, lahko pa ga brez dvoma okarakteriziramo za osrednjo osebnost med liberalci in pomembnega povezovalca. V tej vlogi je vztrajal kljub padcu slednjih z oblasti, kljub pospešenemu cepljenju in notranji diferenciaciji naprednega tabora ter navsezadnje tudi kljub bolezn, ki ga je v zadnjih letih pred vojno vse bolj pestila. Napad sil osi na Jugoslavijo ter njena okupacija in razkosanje, ki sta sledila nekaj dni po zadnjem dokumentiranem zasedanju Odbora naprednih strank, so hkrati ustvarili novo situacijo in pred ostarelega in bolnega liberalnega prvaka – tako kot tudi pred zaradi Koroščeve in Kulovčeve smrti »obglavljeno« Slovensko ljudsko stranko – postavila drugačne, do tedaj povsem nepoznane izzive.

130 SI AS 1874, Zapisnik sestanka 1. 4. 1941; 2. 4. 1941.

131 SI AS 1874, Zapisnik sestanka 1. 4. 1941.

132 Prav tam.

133 Prav tam.

134 SI AS 1874, Zapisnik sestanka 2. 4. 1941; Komunike glavnim odboru strank v Beogradu, 2. 4. 1941.

Janez Šumrada

KRAMER NA AŠKERČEVI 15

»Po sedemindvajsetem marcu [...] so politični prijatelji poklicali strica v Beograd,« na negotovo pot pa je hudo bolni Albert Kramer, ki je po državnem udaru prekinil zdravljenje v bolnišnici za pljučne bolezni na Golniku,¹ vzel nakit svoje pokojne žene, nečakinji in dedinji Miri – znani pisateljici in prevajalki, po drugi svetovni vojni tudi slovenski in mednarodni funkcionarki PEN – pa »podpisal pooblastilo, da ga sme zastopati v vseh premoženjskih zadevah«. ² Tako je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v svojih spominih zabeležila Mira roj. Kramer, poročena Puc v prvem zakonu ter v drugem Mihelič, hčerka Kramerjevega mlajšega brata Milka (Emila). Kdaj se je prvak slovenskih liberalcev odpeljal z vlakom proti jugovzhodu? Vodušek Starič trdi, da »v začetku aprila«, nečakinja Mira pa, da je prišel v prestolnico »tik pred izbruhom vojne«. ³ Vsekakor je bil 5. aprila 1941 ob sotočju Donave in Save, takrat ga je sprejel novi

1 »Stric, ki je bil zmeraj tako krhkega zdravja in tako skoraj nezemeljski, ker ga je telo stalno puščalo na cedilu in mu je le duh pomagal, da se je spet in spet postavil na noge – stric je zdaj [jeseni/pozimi 1940/1941 – op. J. Š.] dokončno zbolel, pa za čisto drugačno boleznijo, kot smo je bili doslej vajeni pri njem. Nenadoma se je izkazalo, da ga ugonablja tuberkuloza. To ni bila bolezen naše družine. Želodčni čir, ciroza jeter, tumorji v možganih, to že – toda jetika? In to ni bila navadna tuberkuloza, dr. Neubauer, ki ga je sprejel na Golnik, mi je povedal, da je ‚submiliarna‘. Miliarna je baje hitrejša, submiliarna pa potrebuje približno dve leti, da svojo žrtev pokonča.« (Mihelič, *Ure mojih dni*, 89).

2 Prav tam, 91, 94, 100. – S postopno prodajo nakita, ki se je s Kramerjem sredi maja 1941 vrnil v Ljubljano, in perzijskih preprog so na Aškerčevi »živeli med vojno in še po vojni« (Prav tam, 83).

3 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 242. Mihelič, *Ure mojih dni*, 100.

predsednik vlade, general Dušan Simović, neposredno po srečanju z Vladkom Mačkom, »in imel z njim daljši razgovor«. ⁴ Sklepati je mogoče, da so mu potrdili, da je skupaj s kraljem, vlado in drugimi izbranimi osebnostmi predviden za evakuacijo v notranjost države in zatem v inozemstvo. Prišlo je namreč do pobude, da bi nekdo od slovenskih liberalcev vstopil v Simovićevo vlado, minister Franc Kulovec, ki je umrl med bombardiranjem jugoslovanske prestolnice, pa je predlagal Kramerja. Na potovanju v glavno mesto in nato med umikom do morja ga je spremljal bivši podban Dravske banovine Otmar Pirkmajer. ⁵ Naslednji dan, v nedeljo, 6. aprila, je »po strašnem bombardiranju Beograda [...] z okna svoje sobe gledal, kako so leteli v zrak udje in glave nesrečnežev, ki so se zatekli v veliko zaklonišče pred hotelom, nato je z jugoslovansko vlado odpotoval, pravzaprav zbežal do svojega končnega cilja Boke Kotorske, kjer naj bi naše pobrala angleška mornarica in jih odpeljala na varno. Podmornica je prišla, politiki so se vkrcali, ⁶ toda strica so pustili tam, ker je umiral.« ⁷ Nečakinja je spregledala, da je bil njen stric Bertl predviden za evakuacijo z vladnim letalom z Nikšićkega polja v Atene, a se je 15. aprila odrekel potovanju in odstopil svoj sedež Pirkmajerju, toda tudi ta se je odločil ostati v državi. ⁸

Težko bolnega Kramerja so negovali v Boki v hiši lokalnega liberalnega odličnika, s katerim sta se verjetno poznala iz JNS in nekdane demokratske stranke, morebiti celo iz časov podtalnega sodelovanja s Čehi v t. i. mafiji med prvo svetovno vojno, saj sta oba sodelovala v njej. To je bil Rudolf Giunio (Đunio), podjetnik in podkapitan Bokeljske mornarice. ⁹ Kramerjevi sorodniki

4 *Jutro*, 22, št. 82, 6. 4. 1941, Ista usoda Srbov, Hrvatov in Slovencev, 1.

5 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 242.

6 Gre za britansko podmornico *Regent*, ki je 22. 4. 1941 priplula v Boko Kotorsko, v prvi vrsti zato, da bi evakuirala britanskega poslanika v Jugoslaviji Ronalda Campbella s sodelavci. Za jugoslovanske politike ni bilo predvideno, da bi se vkrcali na podmornico, temveč na ladje, namenjene v Grčijo, kamor je pred tem že odletel kralj Peter II. in večji del vlade. Britanska operacija je povsem propadla, saj se je morala zaradi nenadnega napada dveh nemških štuk podmornica *Regent* umakniti, ne da bi se mogel kdorkoli vkrcati, razen že nekoliko prej, po dogovoru z Italijani na kopnem, italijanski častnik za zvezo; britanskega oficirja za zvezo so ob naglem odplutju podmornice prepustili Italijanom na obali. Italijanski okupator, ki je že 17. 4. 1941 v Kotorju zajel Campbella in njegovo skupino, je zatem organiziral kopenske konvoje zavezniškega diplomatskega osebja, akreditiranega v Jugoslaviji, prek Italije in južne Francije v nevtralno Španijo. (Milikić, »Evakuacija britanskega poslanstva v Kraljevini Jugoslaviji,« 83–98. Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 242–43).

7 Mihelič, *Ure mojih dni*, 100.

8 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 242. – Po pripovedovanju pokojnega Matjaža Puca (1946–2008), Kramerjevega pranečaka in najmlajšega Mirinega otroka iz zakona z dr. Borisom Pucem, sinom nekdanjega liberalnega župana Ljubljane in bana Dravske banovine Dinka Puca, so se Kramerju med napornim umikom v spremstvu kralja in vlade iz Beograda čez vzhodno Srbijo, Sandžak in Črno goro odprle pljučne kaverne in je bil v izjemno slabem zdravstvenem stanju. S kazeo-kavernozno fazo se je namreč začel tretji, zadnji stadij njegove tuberkuloze, zato je sprejel odločitev, da ostane in umre v državi. (Matjaž Puc, ustni vir, april 2000).

9 *Hrvatski biografski leksikon* 4, 688–90.

v Ljubljani so po kurirjih Rdečega križa izvedeli, da »leži stric v hiši senatorja¹⁰ Junia in se želi vrniti v Ljubljano, torej smo po tej zvezi dosegli, da so nam ga pripeljali komaj še živega v to hišo [na ljubljansko Aškerčevo cesto 15 – op. J. Š.].¹¹ Matjaž Puc je v najinih pogovorih spomladi leta 2000, ko sva s soprogo Tanjo kupila omenjeno hišo od njega in njegovih dveh bratov, Kramerjevo vrnitev niansiral nekoliko drugače: iz Kotorja naj bi o Kramerjevem zdravstvenem stanju obvestili v Splitu živeče brate Angjelinović (Anđelinović), liberalne odvetnike, člane JNS, najvidnejše dalmatinske pristaše integralnega jugoslovanstva. Kramer je od njih najbolje poznal najstarejšega Budislava Grgurja, ki je bil tudi politično najuspešnejši. Kot »jugoslovanski nacionalist hrvaškega plemena« (tako se je definiral med debato v senatu leta 1939)¹² je bil večkrat minister, poslanik v Pragi in na Dunaju, od leta 1935 pa senator ter ponovno minister v begunski vladi.¹³ Berislav, ki je bil vodja orjunašev med znanim spopadom s stavkajočimi rudarji v Trbovljah leta 1924, po kapitulaciji Italije pa leta 1943 krajše obdobje minister begunske vlade, je bil v emigraciji izjemno aktiven, hrvaška Udba pa se je zanj močno zanimala od njegove vrnitve v domovino leta 1945 do smrti v poznih sedemdesetih letih (na starost je bil aktiven privrženec hrvaškega maspoka).¹⁴ Pesnik, romanopisec in zagrebški odvetnik Danko je bil politično manj izpostavljen, po aprilskem zlomu pa se je iz prestolnice NDH umaknil v rojstni Split.¹⁵ Kot mi je iz izročila svoje družine navajal M. Puc, naj bi se dva od bratov Angjelinović – namreč Grga in Bere – z avtomobilom pripeljala v Kotor po Kramerja, ki si je med bivanjem v blagem obmorskem podnebjju nekoliko opomogel, ga prepeljala v Split, po nekajdnevnem počitku pa naj bi v troje s ponarejenimi potnimi listi NDH nadaljevali pot z vlakom v Zagreb in nato v Ljubljano.¹⁶

Ali je opisana različica zgodbe o Kramerjevi vrnitvi domov verodostojna? Na moje vprašanje, zakaj se njegova pripoved razlikuje od objavljene mamine, je Puc odvrnil, da je bila mama zelo previdna in se je na začetku osemdesetih let, ko je pisala spomine – prva izdaja *Ur mojih dni* je izšla v letu avtoričine smrti 1985 –, odločila, da resnične zgodbe še ne bo povsem razkrila, da ne bi komu škodovala.¹⁷

10 Nobeden od bratov Giunio – ob Rudolfu še Silvestar, odvetnik v Splitu – ni bil senator Kraljevine Jugoslavije, gl. *Senatori Kraljevine Jugoslavije*.

11 Mihelič, *Ure mojih dni*, 100.

12 *Senatori Kraljevine Jugoslavije*, 50.

13 *Hrvatski biografski leksikon* 1, 166.

14 Prav tam, 165–66.

15 Prav tam, 166–68.

16 Matjaž Puc, ustni vir, april 2000.

17 Prav tam.

Kar nekaj elementov priča o tem, da utegne biti drugačija Matjaža Puca prava. Bistveno je, da so bili Kramer in Angjelinovići del istega omrežja, katerega pripadnike je Jera Vodušek Starič definirala kot »špijone« v službi jugoslovanske begunske vlade in britanske obveščevalne službe SOE. Milko Brezigar, eden od najtesnejših Kramerjevih sodelavcev, se je na primer po njegovem nalogu po razpadu države ilegalno umaknil v Split, kjer so ga »bratje Angjelinović skrili pri [svoji] sestri«. K njim je bil namenjen tudi Vinko Vrhunec, ko je avgusta prišel v Split, tudi po Kramerjevem navodilu, uradno zaradi izterjave nekega dolga pri tovarni cementa Ferić. Znani slovenski anglofil in član omrežja Stanislav Rapotec se je po 17. aprilu 1941 vrnil v Split in navezal stike z Angjelinovići in njihovim krogom. Pred izbruhom vojne je bil uradnik tamkajšnje Hipotekarne banke, obenem pa je po Balkanu potoval z dokumenti predstavnika slovenskega Rdečega križa.¹⁸ Morda je Kramerjeva nečakinja Mira, ko je omenjala »kurirje Rdečega križa«, ki so prinesli v Ljubljano novico o bolnem Kramerju, prikovanem na posteljo v Kotorju, v spominih namigovala prav nanj?

Kot je znano, sta se najbolj izpostavljena Angjelinovića, Grga in Bere, kmalu umaknila v Italijo,¹⁹ saj sta se bala pasti v roke ustašem. V Italiji je bil Berislav do kapitulacije konfiniran, pozneje so Italijani v konfinacijo poslali še Danka. Po koncu vojne in njegovi vrnitvi v rojstni Split je hrvaška Udba Berislava pogosto zasliševala, nazadnje so ga obravnavali še v sedemdesetih letih 20. stoletja. Udbovci so ugotovili, da je bil Bere

eden od špijonskih britanskih akterjev v Splitu, oziroma znane špijonske skupine Mačkovšek-Novak, ki je imela svojo agenturno mrežo tudi v Dalmaciji (Split). Prek te skupine je dobil 1941. falsificirane dokumente, s katerimi je odšel v Vatikan, kjer je očitno posredoval glede nekih špijonskih poslov (Moscattello iz jug. ambasade), se vrnil v Ljubljano, kjer je do 1942. živel pod lažnim imenom, zanj pa je skrbela skupina.

Med zasliševanji leta 1949 je Bere priznal bivanje v Ljubljani, kontakte s skupino Mačkovšek-Novak, pot v Vatikan in stike z Antejem Anićem. Zdi se, da je precej dobro vrtel svoje zasliševalce, kajti njegove izpovedi so vsebinsko dokaj siromašne. Februarja 1950 je izpovedal, da je stanoval v Ljubljani pri bivšem kapetanu jugoslovanske vojske Viktorju Elsnerju, svaku Vinka Vrhunca, in da je prihajal v stik s Kramerjem in Mačkovškom. V Ljubljani da je bil »do novembra ali oktobra 1941« in zatem spet januarja 1942.²⁰

18 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 253–54.

19 Kot v op. 14 in 15.

20 »... jedan od špijunskih britanskih aktera u Splitu, odnosno poznate špijunske grupe Mačkovšek-Novak u Ljubljani, koja je imala svoju agenturnu mrežu i u Dalmaciji (Split). Preko ove grupe dobio je 1941. falsi-

Iz povedanega ni težko oblikovati sklepa, da je različica Matjaža Puca o načinu Kramerjeve vrnitve v Ljubljano povsem mogoča. Ostaja še odgovor na vprašanje, kdaj je do povratka prišlo. Iz gradiva o delovanju slovenskega dela JNS med okupacijo, ki ga je po ugotovitvah Oskarja Muleja za slovensko Udbo pripravil Kramerjev nekdanji sodelavec pri *Jutru* Andrej Verbič, se je to zgodilo 16. maja 1941.²¹

Kramer se je po vrnitvi nastanil pri nečakinji Miri Puc na Aškerčevi cesti 15 na Mirju, v ljubljanskem predelu, imenovanem po ohranjenem bližnjem južnem obzidju nekdanje rimske Emone. Vila Kramer, »pač ena od bolj skromnih tako imenovanih meščanskih vil«,²² ni bila nikoli v lasti Alberta Kramerja, kot se sicer dozdeva nekaterim resnim raziskovalcem slovenske preteklosti. Iz izvirnega načrta poslopja, narisane aprila 1922, izhaja, da ga je v za gradbeništvo konjunkturnih časih zgradila *Prva slovenska zidarska zadruga v Ljubljani*, ki je imela svoj sedež na Tržaški cesti 2,²³ vodil pa jo je zidarski mojster Ivančič. Sezidali so jo z nekaterimi spremembami, naknadno vrisanimi v prvotni načrt, končana pa je bila do leta 1924, ko jo je kupil Emil (Milko) Kram(m)er (1884–1936) »z delom svojega premoženja, ki ga je zbral, ko je prodal svoj delež pri hrvaški tovarni razstreliva«. Mlajši brat Alberta Kramerja, industrialec, sicer diplomant dunajske Eksportne akademije, se je po odmevni ločitvi decembra 1918 od sopranistke zagrebške opere Paule Trauttner (1888–1976), pozneje ponovno poročene Križaj, Mirine matere, in po prihodu v Ljubljano najprej naselil v najetem stanovanju na današnji Cankarjevi 11, zatem pa z dvanajstletno hčerko Miro ter ovdovelo materjo Antonijo (1863–1944) nastanil na Aškerčevi, kjer mu je gospodinjila mati »in skrbela zame [...] z dvema služkinjama, kuharico in sobarico«,²⁴ kot se je več kot pet desetletij pozneje spominjala Mira. Njen oče je »tako rekoč čez noč obogatel«, imel se je za svetovljana, saj je govoril več tujih jezikov, in je »nastopal kot velik in zapet gospod«. Vendar pa ga je vrsta »bolj ali manj posrečenih naložb«, od katerih je bila najslabša rudnik svinca v bližini Litije – kamor je investiral vse svoje aktivno premoženje, vzel hipoteko na hišo, porabil prihranke Mirine nekdanje pestunje ter denar svoje matere – spravila na kant. »Tako je moral spet

ficirane dokumente, kojima se prebacio u Vatikan, gdje je očito posredovao oko nekih špijunskih poslova (Moscatello iz jug. ambasade), vratio se u Ljubljano, gdje je živio do 1942. pod lažnim imenom, na brizi grupe.« (HR-HDA-1561 SDS RSUP SRH, Dosjei građana, Anđelinović Berislav, 2, 16, 19, 20, 22).

21 SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Poročilo o delu slovenske dela JNS v okupacijski dobi (Andrej Verbič, 25. 5. 1945). Do istega datuma Kramerjeve vrnitve je prišla tudi Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 327.

22 Mihelič, *Ure mojih dni*, 6.

23 *Adresar mesta Ljubljane in okolice*, 572.

24 Mihelič, *Ure mojih dni*, 6, 8, 56. *Adresar mesta Ljubljane in okolice*, 28, 254: na Aškerčevi 15 sta bila leta 1928 prijavljena zasebnica Antonija in hišni posestnik, industrialec Emil, oba z grafijo priimka Krammer.

priti na pomoč stric Bertl. Le kako je izdatke za družino svojega brata, ki je prišel tako rekoč na beraško palico, skrival pred budnimi očmi tete Anči, ki mu je venomer očitala, da ne zasluži dovolj?« Ko je marca 1936 Milko umrl, mu je moral grobno parcelo in pogreb na Žalah plačati starejši brat, na račun hipoteke pa sta Albert Kramer in Mirin tast Dinko Puc Mestni hranilnici ljubljanski vsak vplačala po 100.000 dinarjev, »kar je bila tedaj še velikanska vsota. Ostalo je še 300.000 dinarjev dolga, ki sem ga med vojno vsak mesec odplačevala jaz, deloma s stričevimi prispevki, deloma z izkupičkom od nakita, ki sem ga prodala.«²⁵

Nečakinja Mira naj bi po njegovi vrnitvi v Slovenijo stricu Bertlu dodelila dve sobi v prvem nadstropju,²⁶ kjer je »preležal zadnji dve leti svojega življenja [...] saj iz hiše ni več mogel, kvečjemu nekaj korakov na vrt je lahko napravil.«²⁷ Kar je bilo, kot bomo še videli, samo deloma res ... Stanovanje, v katerem sta dolga leta živela s pokojno soprogo, prav tako ni bilo Kramerjeva lastnina, temveč ga je imel v najemu od konzorcija časopisa *Jutro*, bilo pa je v drugem nadstropju secesijske stavbe Narodne tiskarne na Knafljevi ulici 5 (danes Tomšičeva ul. 1); tam so bile tudi redakcije liberalnih časopisov *Slovenski narod*, *Domovina* in *Jutro*.²⁸ Italijani so Kramerja med njegovo približno mesec in pol trajajočo odsotnostjo iz stanovanja izselili, njegove premičnine (pohištvo in drugo opremo, knjige) pa shranili v kleti bližnje *Kazine*. Sorodnikom je uspelo, da so iz skladišča na Aškerčevo prepeljali njegovo spalnico, medtem ko si je komandant italijanskega XI. armadnega zbora general Mario Robotti »postregel« s pohištvom iz sprejemnice.²⁹

V prvem nadstropju na Aškerčevi je Kramer v dveh preostalih letih življenja sprejemal »stare politične prijatelje, še več, prihajali so tudi katoliški politiki.«³⁰ Tukaj je imel najzaupnejše politične pogovore z Mačkovškom, Vrhuncem, Brezigarjem, Pucljem, Pirkmajerjem in drugimi bližnjimi sodelavci, pa tudi z najvidnejšim katoliškim politikom, bivšim banom Markom Natlačenom in najbrž še s kom iz njegovega tabora. Temeljno značilnost njegovega političnega delovanja

25 Mihelič, *Ure mojih dni*, 14–15, 51, 57–58, 69–70, 80.

26 Mirin sin Matjaž in njegova soproga Veselka Šorli Puc sta ob izročitvi hiše spomladi 2000 zatrjevala, da je imel Kramer na razpolago eno sobo – v družini so jo tedaj še vedno imenovali Senatorjevo – v prvem nadstropju vrh stopnišča s pogledom na ulico in proti sosednji hiši št. 13. (Matjaž Puc, ustni vir, april 2000).

27 Mihelič, *Ure mojih dni*, 101.

28 Prav tam, 21. *Adresar mesta Ljubljane in okolice*, 254: na tem naslovu sta bila stalno prijavljena »Kramer dr. Albert, direktor Jutra« in »Kramer Ana«. – Pred preselitvijo v stolpnico, popularno imenovano Črna vdova, so vse do leta 1982 v stavbi na Tomšičevi delovali uredništvo dnevnika *Delo* in drugih izdaj tega časopisa ter tiskarna.

29 Mihelič, *Ure mojih dni*, 95, 100–01.

30 Prav tam, 101.



Hiša na Aškerčevi 15; soba, v kateri je med drugo svetovno vojno dve leti bival Albert Kramer, je v prvem nadstropju, z oknom na skrajni levi.

Foto: Janez Šumrada



Družinska slika iz salona na Aškerčevi 15 v Ljubljani, 1942; v ozadju Mira Puc roj. Kramer z bratrancem Ivanom (Jovom) Pučnikom; sedijo Nevenka Puc, Anica Pučnik, Katarina Puc, Antonija Kramer in Albert Kramer; fotografijo je posnel Boris Puc

Vir: Puhar, *Mira Mihelič*, 30

v obdobju od srede maja 1941 do smrti konec maja 1943 je dobro povzel politiki SLS dr. Miloš Stare v političnem in situacijskem poročilu Slovenske zaveze z datumom 12. november 1942: »Dr. Kramer je isto tako odklonil doslej vsako sodelovanje z okupatorji in bi mu vsak delal krivico, kdor bi trdil drugače.«³¹ Tukaj je urejal končno podobo poročil o položaju oziroma situacijskih in političnih poročil, ki so jih njegovi sodelavci nato pošiljali kraljevi begunski vladi in Britancem.³² Tu je, običajno izčrpan zaradi dnevnih srečanj in pogovorov, zvečer bral ali pa se pogovarjal z Miro. Na enem od takšnih večernih dvogovorov je tudi daljnovidno napovedal: »Morda je komunizem edina združevalna sila, ki lahko zedini in reši Jugoslavijo. Toda žrtvovane bodo generacije.«³³

Vendar pa Albert Kramer ni bil edini, ki se je zaradi vojne prisilno preselil na Aškerčevo 15 k nečakinji! Zaradi terorja nemškega okupatorja na Gorenjskem in Štajerskem ter izseljevanja izobraženih družbenih slojev v Srbijo so se v hiši naselili še štirje begunci: Meta Koren, Mirina prijateljica iz Kranja, ter trije sorodniki – Kramerjeva sestra Ana (Anica, 1891–1972), njen mož dr. Josip (Jože) Pučnik (1886–1960) in njun sin Ivan (Jovo, 1915–1991), študent medicine v Zagrebu. Od Kramerja štiri leta mlajši Pučnik, sin velikega kmeta »pri Štrounek« na Dobrovi pri Prihovi nad Tepanjem, kjer so bili njegovi domači politično pristajši SLS, je po maturi v Mariboru skupaj z bližnjim prijateljem in pobratimom Albertom v zimskem semestru akademskega leta 1907/08 prešel z graške univerze na študij na pravno fakulteto češke univerze v Pragi, kjer je 20. julija 1911 promoviral za doktorja prava (njegov promotor je bil pravni zgodovinar Karel Kadlec).³⁴ Kmalu zatem je postal član društva Pravniki (1913) in se poročil z Bertlovo sestro, ustalila pa sta se v Slovenski Bistrici, kjer sta zgradila lepo vilo – danes je v njej vrtec na naslovu Zidanškova ul. 1 –, drugo posest s hišo in vinogradom pa v bližnjih Visolah. Pučnik je imel odvetniško pisarno, leta 1922 pa je postal član JDS in delegat te stranke za pokrajinski odbor. Bil je občinski odbornik v Slovenski Bistrici, starosta sokolov in med ustanovitelji lokalne Orjune. Med letoma 1935 in 1938 je bil župan Slovenske Bistrice na listi JNS. V tridesetih letih 20. stoletja je finančno pomagal tudi Podpornemu društvu za slovenske visokošolce v Pragi. Ko je bil po razpadu Jugoslavije aprila 1941 z drugimi nacionalno zavednimi zaprt v meljski kasarni v Mariboru, od tam pa z ženo izgnan v Srbijo, je vidnim bistriškim članom SLS menda rekel: »Mi smo se klali med se-

31 Vodušek Starič, »*Dosje*« *Mačkovšek*, 159.

32 Npr. Vodušek Starič, »*Dosje*« *Mačkovšek*, 113, 143–45, 157.

33 Mihelič, *Ure mojih dni*, 102.

34 Ústav dějin Univerzity Karlovy a archiv Univerzity Karlovy, Praha, https://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/person/se/1258040484014140/?_____MG__search_name=Pučnik+Josef, dostop 18. 12. 2025.

boj, zdaj nas bodo pa pomalicali Nemci«. Z ženo se jima je uspelo iz Srbije vrniti v Ljubljano in konec vojne dočakati pri nečakinji Miri. Nemški okupator jima je zaplenil vse premoženje, povojni komunistični režim pa dolgo ničesar vrnil, temveč je Kramerjevega svaka aretiral še med njunim bivanjem v Ljubljani in mu sodil.³⁵ Kot njun sin sta zakonca Pučnik pokopana v Slovenski Bistrici. Z osamosvojiteljem dr. Jožetom Pučnikom in njegovim bratom Ivanom iz Črešnjevca pri Slovenski Bistrici nista bila v sorodu.³⁶

S svojo politično in idejno usmeritvijo ter vplivom v dotedanjem jugoslovanskem javnem življenju je bil Kramer med okupacijo zagotovo zanimiva tarča obveščevalnih služb. Miheličeva se je spominjala, kako je morala kot priča prisostvovati, ko je ena od nemških služb³⁷ po italijanski okupaciji preiskala stričevo stanovanje na Knafljevi, nametala na veliko ponjavo sredi sprejemnice odbrane knjige in papirje, zatem pa izbrano odpeljala s seboj.³⁸ Osvobodilna fronta je imela na Aškerčevi svojo stalno obveščevalko, Mirino gospodinjstvo pomočnico Marico, »ki je, ne da bi jaz to vedela, povezana z OF in pridno poroča o vseh obiskih, ki pridejo k stricu«. ³⁹ Ne gre dvomiti, da je bil prvak slovenskega liberalnega tabora, bivši minister in senator tudi na obveščevalni muhi podružnice Gestapa v hotelu Metropol Miklič pred ljubljansko železniško postajo ter obeh italijanskih služb, civilne OVRA in vojaške SIM. Verjetno je kar nekaj obveščevalcev ob njegovi bolezni sklepalo, da Kramer igra, simulira, kot je v začetku avgusta 1941 jugoslovanskemu generalnemu konzulu v Carigradu Ljubomiru Hadžiju-Đorđeviću poročal Stanislav Rapotec, s konzulata pa so njegovo poročilo posredovali londonski vladi.⁴⁰

Mira in njen soprog Boris Puc, ki sta se jima že rodili hčerki, sta oba začela kmalu sodelovati z Osvobodilno fronto, tako kot še vrsta drugih mladih ljudi iz ljubljanskih liberalnih družin. Mira je bila med drugim povezana s koncipientko odvetnika dr. Milana Lemeža, znanega komuniste, sicer pisateljico in nato v povojnem režimu odvetnico disidentov dr. Ljubo Prenner. Od nje je dobila naročilo, naj pretipkava Stalinovo *Kratko zgodovino VKP(b)*, prepisovala pa je tudi Borovo zbirko *Previharimo viharje*, ilegalno revijo *Setev* Toneta Seliškarja in druga besedila ter sodelovala z ženo Ludvika Mrzela pri zbiranju pomoči za člane OF. V hiši

35 Mihelič, *Ure mojih dni*, 136–37.

36 Husu, »Pučnik, Jože (Josip)«, 184. Jože Jerovšek, ustni vir 25. 1. 2023.

37 Ni povsem jasno, katera nemška služba je bila to, saj naj bi bila »Nemca v uniformah SS skoraj tako rume-na v obraz kot njuni uniforme«. Rjavorumene uniforme so imeli člani SA, esesovske pa so bile črne.

38 Mihelič, *Ure mojih dni*, 94–95.

39 Prav tam, 102.

40 » ... Dr. Kramer u Ljubljani dobro, simulira bolest i pomaže akciju.« Šifrirani, strogo zaupni telegram predsedniku vlade, Carigrad, 8. 8. 1941, v: *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu*, dok. št. 61, 180–81.

je bila tudi javka, kamor je poleg *Slovenskega poročevalca* prihajalo še orožje.⁴¹ Ko je neko noč spet pisala na stroj, je Kramerjeva radovednost prevladala nad bolečino in slabostjo, po osemnajstih stopnicah se je spustil v pritličje, v sobo pod svojo spalnico, od koder se je slišalo glasno tipkanje, ji pogledal čez ramo, videl, da gre za propagandno gradivo OF, in suho – bolj lakonično ni mogel – komentiral: »Ti si koza!«⁴²

Zdravstveno stanje strica Bertla se je seveda slabšalo, huda zima 1941/42 in jesensko-zimski pokrov iz smoga nad Ljubljano, poln prašnih delcev zaradi kurjenja s premogom, pa njegovim pljučem ni ravno koristil, čeprav mu jih je prihajal zdraviti tedanji najboljši ftizilog pri nas, dr. Robert Neubauer, ki se je moral z Golnika pred nemško zasedbo umakniti v Ljubljano, »se pravi, nadzorovat njegovo stanje, pomagati mu tako in tako ni mogel«.⁴³ Da bi stricu vsaj malo pomagali, so ga poleti 1941 sorodniki odpeljali z Aškerčeve na zdrav dolenski zrak, »v neko vas v bližini Velikih Lašč, v šolsko poslopje, kjer je upravitelj zet njegovega prijatelja ministra Puclja«, a tam ni dolgo zdržal.⁴⁴ Tudi v begunski vladi v Londonu so vedeli za njegovo resno zdravstveno stanje, ni pa jasno, ali se je diplomatska akcija v njegovo korist pri vrhovih španske vlade rodila v Londonu ali pa so pobudo zanjo dali kraljevi in vladini pristaši v okupirani državi, ki so bili med drugim tesno povezani z britansko tajno službo SOE. Kakorkoli, odpravnik poslov kraljevega poslaništva v Madridu Ljubomir Višacki je s strogo zaupno depešo 12. marca 1942 obvestil zunanjega ministra Momčila Ninčiča, da je obiskal argentinskega veleposlanika, »s ciljem, da ga zaprosim za posredovanje pri italijanski vladi, da odobri evakuacijo g. dr. Alberta Kramerja v Švico«. S šefom diplomatsko-konzularnega predstavništva Argentine, veleposlanikom Adriánom Césarjem Escobarjem, sta obenem govorila tudi o zahtevi Francovega režima, formalno sicer nevtralnega v svetovnem spopadu, naj jugoslovansko poslaništvo in njegovi konzulati radikalno omejijo svoje delovanje na španskem ozemlju. Višacki je poročal, da za demaršo v obeh zadevah pri Francovem svaku in zunanjem ministru Serranu Suñerju lahko računa tudi na podporo nuncija, nadškofa Gaetana Cicognanija. Doajen diplomatskega zbora in vplivni šef argentinske misije naj bi se trudila, da bi prišlo do osebnega stika

41 Mihelič, *Ure mojih dni*, 96–100, 102.

42 Matjaž Puc, ustni vir, april 2000.

43 Mihelič, *Ure mojih dni*, 105–106. – Postopek za industrijsko proizvodnjo penicilina – odkril ga je že leta 1928 Alexander Fleming – so namreč razvili prav med drugo svetovno vojno, za ta epohalni preboj v farmaceutski industriji, ki je povsem spremenil metode zdravljenja tuberkuloze, da je iz nekdane množične morilke postala ozdravljiva bolezen, pa so Fleming, Chain in Florey leta 1945 prejeli Nobelovo nagrado za medicino. Streptomycin je bil odkrit oktobra 1943 v ZDA, prvič pa so ta izolirani antibiotik preizkusili leta 1947.

44 Prav tam, 101.

med Višackim in Suñerjem, Escobar pa je bil pripravljen spregovoriti tudi s samim generalisimom Francom, saj naj bi bil kmalu sprejet pri njem.⁴⁵ Višacki je imel sicer določene uspehe pri evakuacijah judovskega prebivalstva z Balkana, posebej z ozemlja NDH v obe nevtralni državi na Pirenejskem polotoku, in je v tem oziru pridobil dragocene izkušnje. Pri teh podvigih je tesno sodeloval s Katoliško cerkvijo.⁴⁶ Zdi se, da je bila diplomatska intervencija v Madridu uspešna in da je eden od španskih visokih predstavnikov zatem dejansko posredoval v Kramerjevo korist v Rimu! Seveda le napol uspešno, kajti Kramer »po nekih zvezah dobi od Italijanov dovoljenje, da sme na zdravljenje v visokogorsko zdravilišče za pljučne bolnike tik ob švicarski meji. Upal je, da bo od tam lahko pobegnil v Švico, vendar nima več dovolj moči in mi brzjavi, pripeljem se ponj, vrneva se v Ljubljano [...]«. Tako je zapisala nečakinja Mira.⁴⁷

Naenkrat je v svoji sobi nesrečno padla Kramerjeva mati in si zlomila kolk. V bolnišnici ji niso mogli pomagati, ker naj bi bila prestara za operacijo, zatem je večino časa presedela ob oknu in gledala na vrt, zanjo pa so skrbele usmiljenke. Kramer je pomoč te vrste odklanjal, do zadnjega je bil za silo pokreten, zato mu je samo ponoči stregla nečakinja. Ker je bila mati oziroma nončka Antonija »vselej verna, čeprav ne morem reči, da ravno pobožna ženska«, jo je prihajal na zadnjo uro pripravljat eden od znanih ljubljanskih frančiškanov, bratov Tominec. »In ker je bila stričeva spalnica v istem nadstropju, se je pater Tominec oglasil še pri njem« in ga povprašal, ali bi se tudi on spravil z Bogom. »Stric, ki je bil zmeraj tako vljuden in ustrežljiv, ga nikakor ni hotel razžalostiti, vendar mu je dal razumeti, da to ne pride v poštev. Ta prizor mi je pozneje opisal s svojim, zanj tako značilnim črnim humorjem, ostal je nepopoljšljiv liberallec in ateist do konca svojih bridkih dni.« Nekaj dni pred njegovo smrtjo je usmiljenka »bolj privlekla kot pripeljala« k njegovi bolniški postelji tako rekoč hromo mater, ki ga je v trboveljskem narečju vprašala: »Bertl, ko boš umrl – a bomo kaj jerbali?« ... »Neke noči – ni hotel, da bi mu kdo pomagal – se je odvlekel do kopalnice, tam ga je zalila kri iz pljuč in izdihnil je, ne da bi jaz vedela, šele zjutraj ga je na tleh kopalnice našla nuna.«⁴⁸ Bil je 27. maja 1943.

Albert Kramer, rojen 6. oktobra 1882 v hiši svojega očeta Ivana, trgovca, in matere Antonije, roj. Čamer, v Trbovljah št. 12, je bil dva dni pozneje, 8. oktobra, v tamkajšnji župnijski cerkvi sv. Martina krščen na ime Albert Ivan. Porod je nadzorovala babica Antonija Klančnik. Za krstna botra sta mu bila očetov

45 *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu*, dok. št. 133, 290–91.

46 Karakaš Obradov, »Prisilne migracije židovskog stanovništva,« 170–71, 174.

47 Mihelič, *Ure mojih dni*, 101–02.

48 Prav tam, 105–07.

starejši brat Julij, posestnik (*Gutsbesitzer*) in njegova žena Frančiška, krstil pa ga je Jožef Valenčak.⁴⁹ Kako je bilo z drugimi Kramerjevimi katoliškimi zakramenti (prvim obhajilom, birmo, poroko), nisem preverjal, vendar je precej verjetno, da jih je prejel. Pogreb je imel katoliški, opravil ga je trnovski župnik Ivan Vindišar, udeležil pa se ga je tudi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman.⁵⁰

Za ateista pa ga ni imela samo njegova nečakinja, temveč že novembra 1918 tudi ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič, ko je v dnevniku navajal »spletkarije mladih liberalcev« glede sestave Narodne vlade in bil mnenja, da je »Dr. Kramar (!) [...] urednik Slovenskega naroda, ateist«. Dobra dva tedna pozneje, ko ga je Albert Kramer tudi osebno obiskal, si je zabeležil, da je obiskovalec »inteligenten liberalec«, zadnji dan usodnega leta 1918, ko je bil spet pri njem, da bi mu čestital, pa si je zapisal: »Prišel je celo dr. Kramer, minister za pripravo konstituante. Zahvalil sem se mu pismeno, in ker sem čul, da ni krščanskega svetovnega naziranja, sem mu poslal knjižico *V boj za temelje krščanske vere*, in sem mu pisal: naj to za ljudstvo spisano knjižico prečita in se prepriča, da katoliško svetovno naziranje ni ravno neutemeljeno.«⁵¹

Škofova naknadna ocena, da Kramer »ni krščanskega svetovnega naziranja«, se zdi točnejša kot tista o ateistu. Zdaj je namreč že dolgo znano, da je bil prostozidar, ti pa so praviloma deisti. Člani prostozidarskih lož so bili po Nenezićevih ugotovitvah v kraljevi Jugoslaviji »v vseh političnih strankah, še posebej številni pa v demokratski in samostojni demokratski stranki«, pri čemer od Slovencev poimensko navaja Gregorja Žerjava in Alberta Kramerja.⁵² Iz raziskav zgodovinarja Matevža Koširja pa izhaja, da je Kramer leta 1919 neuspešno kandidiral za vstop v zagrebško ložo »Maksimilijan Vrhovac«, leta 1921 sodeloval pri Žerjavovem neuspešnem poskusu ustanovitve lože v Ljubljani, zatem pa bil član ene od beograjskih lož.⁵³

49 Matricula Online, Nadškofija Maribor, 271 župnija Trbovlje sv. Martin, 04295 Krstna knjiga 1881–1890, fol. 80–80v, <https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/trbovlje-sv-martin/04295/?pg=80>, do-stop 28. 1. 2026.

50 Gl. poglavje Andreja Rahtena, op. 9 na strani 181.

51 Jegličev dnevnik, 766 (6. 11. 1918); 768 (22. 11. 1918); 772 (31. 12. 1918). – O poznejšem zapletu med njima gl. Jegličev zapis s 24. 1. 1930, prav tam, 1038–39. Da je imel Jeglič za »odpadnika in ateista« tudi predsednika ČSR Masaryka, priča njegov dnevniški zapis z 9. 7. 1929, 1020. Prim. tudi poglavje Jurija Perovška, op. 78 na strani 45.

52 Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji*, 401–402, 409, 567–69, 574.

53 Košir, *Zgodovina prostozidarstva na Slovenskem*, 243, 246, 358, 360–361, 371.

Oskar Mulej

KRAMERJEVE POLITIČNE DEJAVNOSTI POD ITALIJANSKO OKUPACIJO

Soočenje z novim položajem po vrnitvi v Ljubljano

Po vrnitvi v Ljubljano je Kramerja pričakal povsem spremenjen položaj od tistega ob njegovem odhodu. Med njegovo odsotnostjo so po krajšem obdobju medvladja, v katerem so po pričevanju njegove nečakinje Mire Kramer Puc Kramerjev dom preiskali in izropali nacistični organi,¹ v mestu ter v celotnem južnem delu nekdanje Dravske banovine zagospodarili Italijani. Ti so v nasprotju z nemškim okupatorjem, ki je na svojem zasedbenem ozemlju nemudoma pričel ostro raznarodovalno politiko, sprva do prebivalstva zavzeli prijaznejši kurz, zaradi česar se je v Ljubljano zateklo tudi mnogo beguncev iz Štajerske in Gorenjske, predvsem politično izpostavljenih oseb in inteligentov. Ljubljanska pokrajina (*Provincia di Lubiana*), kot se je uradno reklo od Italijanov zasedenemu slovenskemu ozemlju, je bila že 3. maja 1941 kot provinca s posebnim statutom priključena Kraljevini Italiji, v njej pa naj bi se uveljavljale kulturna in delna upravna avtonomija ter dvojezična uprava. Poleg organov Visokega komisarja,

1 Mihelič, *Ure mojih dni*, 94–95. Gl. tudi op. 37 v prispevku Janeza Šumrade o Kramerju na Aškerčevi 15.

ki je tej kot vrhovni nosilec izvršne oblasti načeloval in jo dejansko vodil, je kot posvetovalno telo brez kakršnihkoli realnih kompetenc² od 26. maja obstajal tudi t. i. sosvet ali konzulta, sestavljen iz štirinajstih vidnih predstavnikov slovenskega gospodarskega in političnega življenja. Poleg dvanajstih strokovnjakov, izbranih po korporativnem ključu, sta kot politični osebnosti bila vanj imenovana tudi nekdanji ban Marko Natlačen ter Kramerjev ozki sodelavec in sovoditelj slovenskega dela JNS Ivan Pucelj.

Čeprav je pri konzulti šlo predvsem za trenutno prilagoditev in poskus ohranitve Ljubljanske pokrajine kot »zatočišča« za Slovence,³ je Pucelj in Natlačenov vstop vanjo pomenil korak onkraj tiste mere »političnega realizma« in sodelovanja z okupacijsko oblastjo, ki jo je politikom v okupirani domovini narekovala vlada iz Londona.⁴ Ta o dogajanju v Ljubljani ni imela na voljo podrobnih podatkov, saj so London dosegla predvsem poročila italijanskih in od Italijanov nadzorovanih slovenskih časopisov o izjavah vdanosti Duceju in Italiji ter o poti članov Pokrajinskega sosveta v Rim k Mussoliniju.⁵ Informacije, ki jih je dobivala vlada v Londonu, v njej sodelujoči predstavniki SLS, pa tudi Britanci, so bile zato podlaga močnim grajam, naslovljenim v prvi vrsti na Natlačena. Doma je bil kritiziran tudi Pucelj, in to seveda predvsem v okviru lastnega političnega tabora. Nezadovoljstvo je bilo prisotno zlasti med mlajšimi krogi, medtem ko so starejši strankarski tovariši iz JNS za njegovo ravnanje večinoma kazali večjo mero razumevanja.⁶ Kramer se je na eni strani zavedal politične problematičnosti sosveta, zlasti madeža, ki ga je ta pred domačo javnostjo in britanskimi zavezniki puščal na sodelujočih. Hkrati pa jim je, po vsem sodeč, priznaval dobre namene, skušal razumeti njihovo ravnanje in verjel v njihov patriotizem. V zapisu iz dnevnika Kramerjevega ozkega sodelavca in zaupnika Janka Mačkovška z 29. maja 1941, v katerem ta opisuje svoj pogovor s Kramerjem, tako najdemo tudi povzetek takratnega Kramerjevega mnenja o vprašanju sodelovanja z Italijani, sosvetu in prihodnjih obeh:

2 Prim. Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, 72.

3 Mlakar, »Slovenski 'meščanski' politični tabor,« 603.

4 Prim. Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*, 200.

5 Ta izjava, ki jo je podpisala skupina 26 »reprezentativnih Slovencev«, je nastala že pred ustanovitvijo sosveta, med pripravami na aneksijo Ljubljanske pokrajine. Pri snovanju izvirnega besedila, v katerem je bil podan zgolj izraz lojalnosti in spoštovanja, ne pa kakršnegakoli navdušenja ali hvaležnosti, sta med drugim sodelovala Ivan Pucelj in Vinko Vrhunec. Besedilo ni bilo uporabljeno, saj je Grazioli predložil oziroma vsilil svoj osnutek in dovolil le minimalne popravke. (Mlakar, »Slovenski 'meščanski' politični tabor,« 601–02. Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, 69). Ravno tako v Londonu sprva niso bili obveščeni o Natlačenovem obisku pri papežu ter prošnjah Mussoliniju, naj skuša vplivati na Nemce v prid Slovencev na njihovem okupacijskem področju. O tem so izvedeli šele kasneje, prek tajne korespondence z Ljubljano. (Mlakar, »Slovenski 'meščanski' politični tabor,« 604. Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, 76).

6 Prim. Vodušek Starič, »*Dosje Mačkovšek*, 8.

Z ozirom na stvari, ki se dogajajo na nemškem področju, je v splošnem italijanska zasedba smatrana kot olajšanje. Gotovo je seveda, da oni naši ljudje, ki so prevzeli s tem v zvezi svoje funkcije, žrtvujejo, ker se jih smatra, da se kompromitirajo. Meni je žal Puclja. Seveda ne morem reči, kaj bi napravil sam, če bi bil zdrav. Moramo pa vendar imeti ljudi, ki se jih pozneje ne bo smatralo kot kompromitirane. Jaz sem sveto prepričan o vstajenju Jugoslavije.⁷

Skoraj leto kasneje, že v močno spremenjenih okoliščinah, ko je Kramer 14. marca 1942 sestavil politično poročilo, ki ga je Mačkovšek dva dni zatem po svoji tajni zvezi poslal v Švico, se je v njem v retrospektivi zopet dotaknil tudi začetnega milejšega italijanskega režima in problema sosveta:

V takozvani ljubljanski provinci, na svojem okupatorskem teritoriju, so se Italijani odločili za drugo taktiko. [...] Ta taktika je povzročila, da je spočetka izgledalo, kakor da bi bilo možno nekako sožitje brez ostrejših konfliktov. Nacionalna sredina je ostala sicer zvesta narodnemu programu, vendar je z olajšanjem čutila, da je življenje pod Italijani znatno boljše nego pod Nemci. [...] V široki javnosti se sicer ni odobravalo sodelovanje nekih slovenskih ljudi v ‚consulti‘. Mnogi pa so smatrali, da je radi zaščite narodnih interesov razumljivo, če se posamezniki izpostavljajo nevarnosti, da se kompromitirajo, posebno ker o njih narodnem čustvovanju ne more biti dvoma in niso bili nikaki Quislingi.⁸

Če je Kramer do Pucljevega sodelovanja v sosvetu izražal razumevanje, pa mu je nedvomno večjo težavo predstavljala spremenjena politika pri časniku *Jutro*, do katere je prišlo med njegovo odsotnostjo in brez njegove vednosti. Ob odsotnosti tudi nekaterih drugih ključnih odločevalcev, denimo Milka Brezigarja in zastopnika zadruga Napredni tisk Franja Lipolda, hkrati pa tudi dokajšnjega dela redakcije,⁹ se je namreč skupina upraviteljev Konzorcija *Jutra*, ki je v njem posedovala tudi pomembne lastniške deleže, odločila za nadaljnje izdajanje časnikov. Seveda pod cenzuro, nadzorom in usmerjanjem italijanskih okupacijskih oblasti. Kot ključne osebe pri sprejemanju te odločitve se navajajo vplivna gospodarstvenika Avgust Praprotnik in Pavel Pestotnik ter banovinski tajnik JNS, advokat Marjan Zajec, ki je prevzel tudi vlogo zveznega člana z italijanskimi oblastmi. Osebo je namreč poznal Giovannija Ruffinija, tajnika Visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino Emilia Graziolia – nekdanj ljubljanskega trgovca, znanega pod imenom Ivan Drufovka, ki naj bi že pred vojno deloval kot italijanski agent.¹⁰

7 Mačkovškov zapis z dne 29. 5. 1941, v: Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 21.

8 Albert Kramer, Politično poročilo, 14. 3. 1942, v: Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 143.

9 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 327.

10 SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Poročilo o važnejših liberalnih politikah med okupacijo. SI AS 1931, šk. 478, mapa dr. Branko Alujevič, Zapisnik zaslišanja 5. 6. 1945. SI AS 1931, šk. 393, mapa Rudolf Žitnik.

Ravno s pomočjo tega poznanstva je po vsej verjetnosti Zajec lahko navezal stike z Graziolijem in drugimi predstavniki italijanske oblasti, ki jih je z različnimi, deloma še ne docela pojasnjenimi nameni nato vzdrževal ves čas okupacije.

Podreditev *Jutra* in z njim povezanih časnikov (*Slovenski narod*, *Domovina*, *Kmeti list*) italijanski politiki je bila seveda nujni pogoj za njihovo nadaljnje izhajanje. Kot poglobitni in najneposrednejši motiv za to sporno odločitev pa se omenja Praprotnikov strah pred gestapovsko aretacijo, saj naj bi nekoč pred vojno nekega nemškega vohuna izdal Britancem.¹¹ Civilni (po aneksiji 3. maja »Visoki«) komisar za Ljubljansko pokrajino, Grazioli, naj bi ga tako zaščitil v zameno za podreditev naprednega časopisja italijanski politiki.¹² Podobno je kasneje Mačkovšku razloge za zadevo z *Jutrom* opisoval tudi Kramer, ki te Praprotnikove poteze sicer ni odobral. V že citiranem pogovoru 29. maja 1941 naj bi mu tako povedal:

Jaz sem svojčas oddal zastopstvo svojih interesov svoji nečakinji Miri, ki je zelo brihtna ženska. V imenu Naprednega bloka je pa ob prelomu prevzel poslovanje ob prelomu A. Praprotnik. Sedaj se skuša nekoliko povlačiti, ker je po Ljubljani splošno razširjeno mnjenje, da je on vzrok pisarjenju, ki se ljudem upira. Ostaja mu le bolj gospodarski del podjetja. – On je iz oportunitizma seveda forsiral italijansko stvar, ker ga je menda zahteval Gestapo, da se ga izroči. Imel je res doma preiskavo. Včasih malo preveč govori in so ga menda dobili na piko, ker je pravil, da pozna nekega visokega uradnika v berlinskem ministrstvu in da bo med njim in Angleži vzpostavil zvezo.¹³

Kljub temu da je bil to edini možni način, da je časopisje lahko še naprej izhajalo, je šlo za politično zelo sporno odločitev, ki je zaradi pisanja v prid silam osi in s tem povezanih učinkov na moralo prebivalstva nosila hude moralne posledice. Kramer je bil že takoj po soočenju z novo realnostjo močno zaskrbljen. To potrjujejo tudi spomini njegove nečakinje Mire Puc. Ko so ga po vrnitvi v Ljubljano hudo onemoglega od bolezni in poti položili na posteljo, je vprašal, ali *Jutro* še izhaja. Ko mu je to potrdila, je dejal, da sam ne bi bil za to.¹⁴ Po lastnih besedah naj bi Mira kot njegova pooblaščenca zastopnica novo usmeritev naprednega tiska skušala preprečiti, a izkušenim starejšim upraviteljem ni bila kos in se je neuspešno sprla s Pestotnikom.¹⁵ Poleti 1941 je zaradi Kramerjevega

11 SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Poročilo o delu slovenske dela JNS v okupacijski dobi (Andrej Verbič, 25. 5. 1945).

12 Prav tam.

13 Mačkovškov zapis z dne 29. 5. 1941, v: Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 21.

14 Mihelič, *Ure mojih dni*, 101.

15 Prav tam.

neodobravanja Praprotnikovega početja sledil dejanski spor, v katerem sta se na Kramerjevo stran postavila Vrhunec in Brezigar.¹⁶ Negodovanje glede nove usmeritve *Jutra* in s tem povezana zamera do Praprotnika sta bila prisotna tudi v širših naprednih krogih, še posebej med mlajšo generacijo.¹⁷ Dr. Makso Šnuderl, sicer član Samostojne demokratske stranke, je denimo 27. julija v svoj dnevnik zapisal: »Mislim, da bi bilo bolje, če ne bi bilo časopisov ‚Jutra‘, ‚Slovenca‘ in ‚Slovenskega naroda‘. Ti časopisi slovenski stvari več škodijo kakor koristijo. Prinašati morajo od okupatorja sestavljena poročila in potem je videti, kakor da bi to bilo naše stališče in mnogo ljudi s tem begajo.«¹⁸

Zadeva z *Jutrom* je hkrati imela tudi neposreden učinek na razvoj znotraj JNS. Takoj po Kramerjevi vrnitvi v Ljubljano je namreč njegov dom – natančneje dom njegove nečakinje Mire – postal shajališče vodilnega kroga stranke. Poleg Praprotnika, ki mu je prišel pojasnit razloge za svoje ravnanje, so tedaj že hudo bolnega Kramerja redno obiskovali tudi drugi vodilni člani, denimo Otmar Pirkmajer, Ernest Kalan, Ivan Pucelj in Janko Mačkovšek.¹⁹ K njemu so hodili tudi voditelji Omladine JNS, ki je formalno še vztrajala v okvirih stranke, a je že pred vojno delovala vedno bolj samostojno, že maja 1941 pa naj bi njeno vodstvo sklenilo, da bodo v času okupacije delovali neodvisno.²⁰ Junija so organizaciji nadeli tudi novo ime *Nova Jugoslavija* (NJ), ki naj bi izražalo samostojnost od JNS ter njihove poglede na prihodnji razvoj.²¹ V poletju je nato prišlo do zadnjih poskusov sprave med »starimi« in »mladimi«, za kar naj bi se trudil zlasti Vrhunec. Mladi so med drugim zahtevali umik Kramerja in Pucelja ter kooptacijo svojih voditeljev Rusa in Uršiča v vodstvo JNS. Na Kramerjevo vprašanje, ali NJ odklanja sodelovanje z JNS tudi v morebitni povezavi z več strankami, naj bi Rus in Uršič odgovorila, da načelno tega ne izključujejo, a za nujni predpogoj postavljajo, da JNS prizna NJ kot samostojno in enakopravno skupino. Do sporazuma ni prišlo, saj je Nova Jugoslavija kmalu za tem pogovore enostransko prekinila in s tem dokončno nastopila samostojno pot.²² Do rekonfiguracije je prišlo tudi znotraj same JNS in njenih vodstvenih struktur, na kar so verjetno vplivali tako problem konzulte in zadeva z *Jutrom*, kot tudi odcep mladih. Tako je konec poletja – v avgustu ali septembru – prišlo do odločilnega sestanka pri

16 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 327. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca,« 70.

17 Prim. Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 8.

18 Šnuderl, *Dnevnik 1941–1945*, 1, 134.

19 SI AS 1931, šk. 393, mapa Rudolf Žitnik.

20 SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19, Elaborat o OJNS.

21 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, 57–58, op. 74.

22 SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19, Elaborat o OJNS.

Kramerju,²³ na katerem so stranko formalno razpustili. Kramer je zbranim povedal, da je okupacija po njegovem mnenju razbila organizacijo stranke in da se zato nima več za njenega voditelja. Nato naj bi na list papirja zapisali, da JNS ne obstaja več, da Kramer odstopa z vodstvenega položaja in da se lahko članstvo svobodno opredeljuje.²⁴ Kljub navedenemu pa je vodstvo stranke še naprej delovalo, saj je bil na istem sestanku osnovan direktorij JNS. Vodil naj bi delo stranke v razmerah okupacije, povezoval njene vodilne člane ter nadomeščal in zastopal vsa poprejšnja strankina telesa (banovinski odbor ter sreske in občinske odbore), vanj pa so bili imenovani predvsem ljudje, ki prej politično niso bili najvidnejše izpostavljeni. Med člani direktorija tako ni bilo niti Kramerja niti Puclja.

Medtem ko je v Pucljevem primeru ta umik v veliki meri bil tudi dejanski, saj se je po svojem odstopu iz Pokrajinskega sosveta septembra umaknil v Velike Lašče in politično pasiviziral, pa tega ni mogoče reči tudi za Kramerja. Seje direktorija so potekale na njegovem domu in v njegovi prisotnosti, njegovi člani pa so se o tekočih zadevah navadno posvetovali z njim. Predsednik direktorija Janko Mačkovšek je bil hkrati Kramerjev zastopnik v njem in njegov tesni zaupnik, Kramer pa je tako dejansko ohranjal status »sive eminence«. Direktorij JNS so, glede na znane podatke, poleg predsednika Mačkovška sestavljali še podpredsednik Otmar Pirkmajer, Bogdan Ferlinc kot Pucljev zastopnik, štajerski predstavniki Ernest Kalan, Josip Pučnik in Franjo Roš (od 1942 dalje), Rudolf Žitnik, ki je zastopal nekdanji ljubljanski mestni odbor ter Josip Trošt kot referent za Primorsko (od 1943 dalje).²⁵ Poleg naštetih sta bila vanj imenovana vsaj še Milan Mravlje in Vinko Vrhunec,²⁶ kasneje pa je vstopil še inž. Ladislav Bevc in v njem zastopal *Sokolski vojni svet* kot vodstveni organ tajne liberalne vojaške organizacije *Sokolske legije*. Ta je bila oblikovana avgusta 1941 in je vključevala tisti del sokolstva, ki se ni vključil v Osvobodilno fronto ter bil pretežno privržen JNS ali NJ. Kljub poprejšnji funkciji banovinskega tajnika JNS v direktorij ni bil imenovan Zajec, kar gre nedvomno pripisati njegovim zvezam z Italijani, ki so bile splošno znane. Hkrati pa naj bi po kasnejši trditvi samega Zajca Kramer te že vzpostavljene zveze, ki so lahko služile različnim namenom, vključno z intervencijami za interniranje, naknadno tudi odobril.²⁷

23 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca«, 72. Vinko Vrhunec je na povojnem zaslišanju po drugi strani navedel, da naj bi do tega sestanka – udeležili naj bi se ga Kramer, Puclj, Vrhunec, Ernest Kalan, Rudolf Žitnik, Otmar Pirkmajer in še nekateri – prišlo že v juliju. (SI AS 1931, šk. 393, mapa Rudolf Žitnik).

24 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca«, 72.

25 SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Strukture.

26 Vodušek Starič, »*Dosje Mačkovšek*«, 44, op. 30.

27 Pismo Albina Šmajda Milošu Staretu, 19. 10. 1944, v: Šmajd, *Slovenska ljudska stranka – povezave in*

Izziv Osvobodilne fronte

Opisana dogajanja hkrati deloma padejo že v čas, ko se je dokončno oblikovala in pričela vidno nastopati Osvobodilna fronta slovenskega naroda, ki so jo že konec aprila ustanovili komunisti skupaj z nekaterimi disidentskimi skupinami iz katoliškega in naprednega tabora in je po nacističnem napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 pozvala k takojšnjemu oboroženemu uporju proti okupatorjem. Spričo nacističnega terorja na Štajerskem in Gorenjskem ter navideznega mrtvila, ki je zajelo etablirane politične sile – te so zavzemale taktiko čakanja, kakršno je narekovala tudi jugoslovanska vlada v Londonu – je ob podreditvi ljubljanskega časopisja okupacijski oblasti in zunanjih izrazih lojalnosti, ki so ji jih izkazovali nekateri vidni politiki, apel OF v Ljubljani doživel širok odmev in padel na razmeroma plodna tla. To je še zlasti veljalo za borbeno naravnane pripadnike mlajših generacij, pri čemer je imelo pomemben vpliv tudi prepričanje, ki so ga širili komunisti, z njimi pa delili tudi mnogi mlajši nacionalisti, da bo vojna razmeroma kratka.²⁸ V takšnih razmerah je OF, kljub temu da v njej ni delovala nobena izmed etabliranih strank, postala dejavnik, ki ga je veljalo upoštevati. Takšna splošna ocena je poleti in deloma še jeseni 1941 nedvomno veljala med strankami in skupinami naprednega tabora, vključno s Kramerjevo JNS. Za razliko od SLS, ki verjetno tudi zaradi občutka lastne moči Osvobodilni fronti tedaj še ni posvečala večje pozornosti, hkrati pa je bila izrazito nenaklonjena kakršnemukoli povezovanju s komunisti, so bile namreč načelno odprte za sodelovanje z novo osvobodilno pobudo.

Pogajanja med naprednimi skupinami in OF so se pričela že v juliju 1941. Čeprav se je vsaka izmed njih z OF pogovarjala ločeno, so sprva potekala v medsebojni koordinaciji.²⁹ Kramer in ljudje iz njegovega kroga, ki so imeli za seboj že dve leti aktivnega protiosnega delovanja, istočasno pa delili resne zadržke do komunizma, so pri tem zavzemali previdnejšo držo od mlajših opozicijskih skupin iz svojega tabora. Za JNS je s Kramerjevim pooblastilom in v njegovem imenu pogovore vodil Vinko Vrhunec, ki je stike z OF vzpostavil prek Vinka Möderndorferja.³⁰ Zveze z njo je Vrhunec imel tudi prek svojih otrok, medtem ko jih je Rudolf Žitnik vzdrževal po svojem bratu, Mačkovšek pa po Franu

nasprotja, 508. – Gl. tudi SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Poročilo o važnejših liberalnih politikih med okupacijo.

28 Makso Šnuderl je denimo še oktobra 1942 Miloša Vauhniko označil kot »pesimista«, ker je ta menil, da bo vojna končana »še« konec leta 1944. (Šnuderl, *Dnevnik* 1941–1945, 1, 363).

29 Vodušek Starič, »Vrtinec političnega spora«, 39.

30 Prav tam.

Zwittru.³¹ O teh razgovorih je sicer znanih zelo malo podrobnosti, jasno pa je, da so se dokaj kmalu končali, in to kljub temu, da Kramer ni načelno izključeval sodelovanja s komunisti.³² Medtem ko sta se članstvi Samostojne demokratske in Narodne radikalne stranke glede vstopa v OF razdelili, NJ pa se je o pridružitvi resno pogajala vse do novembra, je v primeru JNS takšna možnost že pred koncem poletja jasno odpadla.

Na takšno odločitev je vplivalo več razlogov. Eden izmed njih je gotovo koreninil v dejstvu, da so OF vodili komunisti, da je že od vsega začetka kazala jasne revolucionarne tendence in nastopala z napadalno retoriko, uperjeno proti predvojni Jugoslaviji in slovenskim političnim in družbenim elitam,³³ do napada Nemčije na Sovjetsko zvezo pa tudi proti »anglofilskemu petokolonaštvu«. ³⁴ Kot ključna praktična ovira sporazumu med OF in JNS, ki je na podoben način naposled vplivala tudi na iztek pogajanj z drugimi naprednimi skupinami, se je postavljalo dejstvo, da je vključitev v OF bila mogoča zgolj pod njenimi pogoji, ne kot sodelovanje na enakopravni ravni. Osvobodilna fronta, v kateri je bila izvršna oblast prejudicirana zgolj za ustanovne skupine, dejansko pa že od samega začetka v pretežni meri koncentrirana v rokah vodstva KPS, namreč v svoje vrste ni vabila strank, temveč zgolj posamezne osebe oziroma kvečjemu skupine oseb, ki so se lahko potegovala za položaj v njenem Vrhovnem plenumu. To so utemeljevali s tem, da naj bi OF bila široko vseljudsko gibanje in ne koalicija strank.³⁵ Dejansko pa je takšen pristop omogočal kuliso široke pluralnosti ob dejanski omejitvi odločanja na tri v izvršnem odboru OF zastopane ustanovne skupine (komuniste, krščanske socialiste in t. i. »leve Sokole«) ter zakulisni prevladi komunistov, ki so nadzorovali pretežni del propagandnega aparata, ključne položaje v snujoči se partizanski vojski, pa tudi avgusta 1941 ustanovljeno Varnostno obveščevalno službo (VOS).

Ključna načelna ovira za sporazum med JNS in OF pa je zadevala priznavanje kontinuitete Kraljevine Jugoslavije ter legitimnosti njene vlade v Londonu. To sta bili točki, pri katerih za Kramerja in njegove politične zaveznike ni bilo

31 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca«, 70.

32 Godeša, »Ustanovitve SNOO in pomen njegovih odlokov«, 30.

33 *Slovenski poročevalec* iz maja 1941 je za aprilsko katastrofo krivil »domačo kapitalistično gospodo« in pozival k odločnemu obračunu z »izdajalskim meščanskim vodstvom«. »Gesla našega osvobodilnega boja« z 22. 6. 1941 so napovedala vojno »izdajalski 'lastni' kapitalistični gospodi«, Boris Kidrič pa je v članku K dejanjem, objavljenem v *Slovenskem poročevalcu*, 11. 7. 1941 pisal o »reakcionarni suhi veji na živem narodovem telesu – peščici gosposkih izdajalcev«. (*Slovenski poročevalec*, 2, št. 1, maj 1941, Naša nesreča in naša vera, 1–2. *Slovenski poročevalec*, 2, št. 4, 22. 6. 1941, Gesla našega osvobodilnega boja, 1. *Slovenski poročevalec*, 2, št. 8, 11. 7. 1941, K dejanjem, 1).

34 *Slovenski poročevalec*, 2, št. 3, 15. 6. 1941, Izdajalska gospoda ..., 1.

35 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca«, 71.

odstopanja. Meglena pojasnila OF, ki je javno razglašala pravico slovenskega naroda do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, jih tako niso mogla prepričati. Kramer je še februarja 1943 tako poudarjal, da temeljna točka razhajanja med JNS in OF ni bil komunizem, temveč vprašanje Jugoslavije.³⁶ V pismu, ki ga je Mačkovšek napisal na podlagi pogovora s Kramerjem 17. februarja in tri dni kasneje poslal v Švico, je bilo poudarjeno, da »je napačno naziranje, ki suponira, da ni prišlo z OF do sporazuma radi komunizma ali radi vprašanja sodelovanja. Resnica je, da se to ni zgodilo radi negiranja eksistence Jugoslavije po komunističnem vodstvu OF.«³⁷ Kot se je spominjala njegova nečakinja Mira, je bil Kramer v prvi vrsti in predvsem Jugoslovan. V »navalu odkritosrčnosti« naj bi ji nekoč dejal, da je komunizem morda »edina združevalna sila, ki lahko zedini in reši Jugoslavijo«, k čemur pa je takoj dodal, da bodo cena za to žrtvovane generacije.³⁸

Vprašanje kontinuitete Jugoslavije je poleti 1941 predstavljalo potencialno točko spotike tudi s SLS oziroma tistim njenim delom, ki je ostal v okupirani domovini. Stališče SLS je namreč na prvo mesto postavljalo svobodno in samostojno Slovenijo, ki bi vstopila v zvezo z drugimi jugoslovanskimi narodi, naprednjaki pa so poudarjali zlasti kontinuiteto Jugoslavije in enoten gospodarski prostor. Septembra je obema strankama uspelo doseči sporazum in do oktobra oblikovati skupno kompromisno besedilo v sedmih točkah, ki so vsebovale zahteve po obnovljeni, razširjeni in federativno urejeni Kraljevini Jugoslaviji ter obsežnih družbenih reformah. S tem je bila ustvarjena podlaga za nadaljnje sodelovanje, program pa je bil nato poslan vladi v London in 23. novembra 1941 razglašen po londonskem radiu, zaradi česar je pozneje postal znan kot »londonske točke«.³⁹ Pri njegovem snovanju sta imela ključno vlogo Natlačen za SLS in Kramer za JNS.⁴⁰

V istem času sta se tudi dokončno zarisali dve nasprotujoči si viziji razvoja in za njima stoječa politična bloka, za katera so se v zgodovino pisju uveljavili različni, le delno ustrezni izrazi, kakor denimo »revolucionarni« in »protirevolucionarni tabor«, »tabor OF« in »tabor meščanskih strank« – za slednjega pa tudi »protikomunistični«, »konservativni«, »meščanski«, »demokratični«

36 Vodušek Starič, »Vrtinec političnega spora«, 40.

37 Pismo Mačkovška Mislju 20. 2. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 125. Mačkovškov zapis s 17. 2. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 53.

38 Mihelič, *Ure mojih dni*, 102.

39 Mlakar, »Slovenci v jugoslovanski begunski vladi«, 606. O »londonskih točkah« tudi Arnež, *Slovenska ljudska stranka / Slovenian people's party*, 53–56. Arnež navaja, da naj bi program dobil ime »londonske točke«, ker ga je podtalni list SLS *Svobodna Slovenija* objavil, kot da je bil sprejet v Londonu, ne v Ljubljani.

40 Okoliš, »Uboj Marka Natlačena in streljanje talcev v Ljubljani«, 224.

tabor ter »tabor tradicionalnih strank«. OF je namreč na drugi strani konstituirala Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), katerega odloki, objavljeni 16. septembra, so med drugim razglasili SNOO za edino medvojno narodno predstavništvo in vodstvo, vsakršno organiziranje izven okvira OF pa »škodljivo borbi za narodno svobodo«. ⁴¹ Čeprav so se pogovori med posamezniki iz obeh taborov nadaljevali ves čas vojne, je s tem sodelovanje postalo dejansko nemogoče. Šesta izmed temeljnih točk OF, sprejetih konec leta 1941, je napovedovala prevzem oblasti po vojni, deveta pa poudarjala, da so edina slovenska narodna vojska partizani. Vojaško organiziranje izven OF, ki je bilo že prej razglašeno za škodljivo, je bilo konec januarja 1942 tudi »prepovedano« pod grožnjo smrti. V istem času je prišlo tudi do prehoda od sovražne retorike k nasilnim dejanjem, pri čemer je bila pobuda jasno na strani OF. Ideje o njenem nasilnem zatrtju so se sicer pojavljale tudi na drugi strani. Tako naj bi denimo Praprotnik jeseni 1941 izdelal načrt za umore vodilnih članov Osvobodilne fronte ter ga predložil Kramerju in Natlačenu, ki pa sta ga zavrnila z utemeljitvijo, da odklanjata medsebojno pobijanje. ⁴² Prav v tem obdobju so se z druge strani ob propagandni vojni začeli vrstiti atentati VOS na dejanske in domnevne politične nasprotnike ter njeni napadi na ilegalne tiskarne, ki niso delovale pod pokroviteljstvom OF. Januarja 1942 je bila tako denimo napadena in izropana tiskarna, v kateri je Nova Jugoslavija razmnoževala svoje glasilo *Zarja svobode*. Ta je 1. januarja priobčila članek o Draži Mihailoviću in pozvala k prenehanju političnih atentatov, ⁴³ na kar je *Slovenski poročevalec* 24. januarja 1942 odgovoril tako, da je *Zarja svobode* označil za »umazan propagandni listič,« teden dni kasneje pa objavil vest, da je 25. januarja VOS »izvršila preiskavo« v tiskarni »petokolonskega lista«. ⁴⁴ Februarja je sledil še atentat na Praprotnika.

O Kramerjevi percepciji zaostrene situacije in sunkovitega razvoja dogodkov od jeseni 1941 dalje nam mnogo povedo notice s sestankov, ki jih je beležil predsednik direktorija JNS Mačkovšek, in situacijska poročila, ki jih je po tajnem kanalu v obliki mikrofilmov prek Švice pošiljal v London. Od Vladimirja Mislija, ki je bil v Švici, naj bi poleg tega dobil tudi šifre za stik z britansko obveščevalno službo in jugoslovansko vlado ter s to vzpostavil radijsko zvezo, ⁴⁵

41 Sklep Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte slovenskega naroda 16. 9. 1941 o preimenovanju v slovenski narodni osvobodilni odbor, v: *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 1, dok. št. 38, 116.

42 Škerl, »Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov OF,« 121–22. SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Poročilo o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi (Andrej Verbič, 25. 5. 1945).

43 *Zarja svobode*, 1, št. 2, 1. 1. 1942, Osebnost Draže Mihailovića, 3; Čuvajmo našo narodno slovo, 4. (Oboje v: SI AS 1914, šk. 120, mapa 4).

44 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, 74–75, op. 99.

45 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 339–40. – Vinko Vrhunec se je 29. 11. 1941 odpravil v Švico. S seboj je vzel mikrofilme, podatke o nemškem terorju in Mačkovškov referat o slovenski zahodni meji. Imel

sodeloval pa naj bi tudi z jugoslovanskim vohunom Antejem Anićem in njegovim obveščevalnim centrom »BBZ«. ⁴⁶ Tako je Kramer v svojem političnem poročilu s 14. marca 1942 po že citiranem opisu razmer ob nastopu italijanske okupacije in začetnega milejšega pristopa okupatorja v London sporočal, kako je kmalu prišlo do konca »navideznega mirnega sožitja«, zaostritve italijanske politike in odpora med prebivalstvom. Pri tem je politiki »treznejših elementov iz vseh nekomunističnih taborov« zoperstavil politiko komunistov, ki so se »po 22. 6. 1941 odločili za taktiko neposredne akcije in po načelu ,što gore tim bolje« za nepomembno borbo brez ozira na konkretne koristi in na žrtve«. Osvobodilni fronti so »pod videzom ,borbe proti okupatorjem« dali »programsko obeležje, ki odklanja angažiranje za Jugoslavijo, govori le o ,slovenski suverenosti« in prenaša vsa vprašanja na poznejšo odločitev naroda«. ⁴⁷

Kljub temu da sam v OF ni bil udeležen, je realnemu stanju dokaj ustrezno razčlenjeval notranja razmerja v njej. Po njegovi oceni so jo dejansko usmerjali komunisti, ki so »zadržali svojo strankarsko organizacijo popolnoma samostojno«, čeprav so bili »v sami OF v znatni manjšini«. Hkrati je poudaril tudi »posebno radikalno vlogo«, ki jo igra »takožvana sokolska taborska opozicija, ki je povodom znanega sokolskega spora na Taboru hodila zelo separatistična in levičarska pota«. Očitno se je jasno zavedal tudi odmeva, ki ga je OF uspelo doseči med nacionalno gorečimi in antiklerikalno naravnanimi krogi znotraj širšega naprednega tabora, še zlasti med mladino:

Izkoristili so idealizem dijaške mladine do najnižjih razredov in povzročili so pravo načelno zmešnjavo med mnogimi nacionalnimi krogi. Seveda so porabili tudi razumljivo nerazpoloženje naprednih krogov proti režimu JRZ, katerega bivše voditelje so pričeli obtoževati, da snujejo ,belo gardo« in da nič drugega ne mislijo, kakor na obnovo klerikalnega režima, kakršen je bil prej. ⁴⁸

Ko je OF pričela z oboroženimi akcijami, te po Kramerjevi oceni okupatorju po večini niso prizadejale večje škode, a so »nerazmišljujoči javnosti [...] te navidezne manifestacije borbenosti zelo ugajale«, k čemur je prispevalo tudi sistematično širjenje prepričanja, »da je treba pravočasno udariti, ker da bo vojna po

je pooblastila Gosarja, Natlačena, Jelenca in Kramerja za poročanje o političnih razmerah v Sloveniji ter šifre za vzpostavitev radijske zveze med Ljubljano in Londonom. Očitno je nameraval ostati v tujini – na zaslišanju po vojni je namreč povedal, da je šel zaradi politične propagande na zahodu, zaradi vzpostavitve radijske zveze in zato, ker je želel postati minister v vladi. Ker ni dobil vizuma za Španijo, prek katere je nameraval priti v London, se je odločil za vrnitev. 8. 1. 1942 so ga na ljubljanskem kolodvoru aretirali. Obsojen je bil na 30 let in zaprt na Elbi ter nato v Castelfrancu. (Prav tam, 335–38).

46 Prav tam, 343–44.

47 Albert Kramer, Politično poročilo, 14. 3. 1942, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 143.

48 Prav tam.

zaslugi Rusije itak kmalu končana«. Istočasno je prišlo do uzurpacije zastopstva slovenskih narodnih interesov in se je začelo politično nasilje nad rojaki:

Kmalu je OF, ki razpolaga z dobro organizirano propagando [...] proglasila sebe za edinega legitimiranega predstavnika slovenskega naroda, za edino slovensko oblast in vse, ki niso z njo, za petokolonce, izdajalce itd. Pričelo se je obračunavanje z revolverjem. Etabliralo se je nekako tajno sodišče, ki obsoja na smrt in izvršuje justifikacijo, a da javnost za večino slučajev ne ve za razloge.

Komentiral pa je tudi situacijo na lastni strani, za katero so bili značilni dezorientacija, omahovanje, stari spori in intrige, kot tudi očitki »mlajših« nasproti »starim« glede »kompromitiranosti«. Čeprav je bil dokaj hitro dosežen načelni sporazum glede »združene Slovenije v veliki Jugoslaviji«, pa hkrati ni prišlo tudi do »sodelovanja na terenu«, kjer je »klerikalni tabor« že tedaj vodil lastno politiko.⁴⁹ Spričo opisanega razvoja se je od jeseni 1941 dalje drastično spremenil tudi okupatorski kurz. Pobudo je pričela prevzemati vojska in izvajati teror nad prebivalstvom. Rezultat je bil po Kramerjevi oceni predvsem ta, da bo v nasprotju s »prejšnjim, blažjim režimom«, ki je omogočal »izvrševati priprave na splošno narodno akcijo v odločilnem trenutku«, sedaj »nastala slična situacija kakor pod Nemci«.⁵⁰

Po Mislju je Mačkovšek posredoval tudi nadaljnja Kramerjeva poročila, v katerih je ta v London sporočal svoje ocene položaja in zlasti stopnjujočih se napetosti med OF in njej nasprotnim taborom ter naraščajočega nasilja, ki je v letu 1942 zajelo Ljubljansko pokrajino. V situacijskem poročilu s 23. avgusta, ki ga je Mačkovšek dan pozneje priložil svojemu sporočilu Mislju, je tako podal zelo pesimistično oceno stanja spričo razplamtevajoče se državljanske vojne in okupatorskega terorja, v kateri je poudaril trpljenje naroda, ujetega med »teror partizanov« in »maščevanja okupatorja«, ki mu »partizanski podvigi služijo kot dobrodošel pretekst za politiko uničevanja slovenskega elementa«. V tej zvezi je omenil tudi začetke samonikle »organizirane obrambene reakcije proti postopanju partizanov« na podeželju, kjer so se kmetje po orožje obrnili k Italijanom. Ti so na drugi strani odkrito napovedali odpravo vseh pravic, ki so bile Slovencem dane ob ustanovitvi Ljubljanske pokrajine, ter njeno popolno »ekrasiranje«. Na protikomunistični strani se zato »pojavlja na vseh straneh želja, naj bi s posebno ekipo inavgurirala oportunistična politika izvestnega sodelovanja z okupatorjem, češ, da je to edina možnost obvarovati narod pred najhujšim in omogočiti

49 V svojem poročilu iz marca 1942 Kramer v tej zvezi omenja tudi »narodne straže«, ki naj bi jih »klerikalni tabor« organiziral po podeželju. Navedba je izredno zanimiva, saj so vaške straže nastopile šele poleti 1942.

50 Albert Kramer, Politično poročilo, 14. 3. 1942, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 144.

neko dobo oddiha«. Takšen pristop naj bi svetoval tudi Draža Mihailović, ni pa pri vsem skupaj jasno, »kdo bi mogel prevzeti nase odiozno vlogo odgovornosti za aktivistično politiko« in ali bi Italijani bili sploh »voljni se spuščati v kakšne kompromisne aranžmane«, ki ne bi temeljili na popolni podreditvi »njihovim željam in neznanim namenom«.⁵¹

Vloga in delovanje v strukturah protikomunističnega tabora

V tem času so bile že dodobra oblikovane tajne strukture protikomunističnega tabora, pa tudi ponovno medsebojno povezanih »naprednih« skupin v njem. JNS je, skupaj z drugimi skupinami, ki se niso vključile v OF, jeseni 1941 namreč začela snovati enoten blok. V začetku leta 1942, najverjetneje februarja,⁵² je tako nastala *Napredna delovna skupnost* (NDS), ki so jo njeni člani v medsebojni korespondenci in svojih zapiskih včasih imenovali tudi *Demokratska skupnost*. Šlo je za koalicijo strank naprednega tabora, katere dolgoročni namen je bil združitev v skupno stranko,⁵³ hkrati pa je enotno nastopala tudi v odnosu do SLS in socialistov. Vanjo so se povezale JNS, SDS, NRS, Nova Jugoslavija, naknadno pa se jim je spomladi 1942 pridružila še medtem iz Osvobodilne fronte izključena Nagodetova Stara pravda.⁵⁴ V njenih vodstvenih organih so bile enakopravno zastopane vse članice. Njen poslovnik je nadalje določal, da morajo načeloma vsi sklepi biti sprejeti soglasno. V primeru nesoglasja je manjšina smela zahtevati nadaljnjo obravnavo spornih predlogov v širšem odboru.⁵⁵ Ožji »odbor petorice«, ki se je navadno sestajal v prostorih Ciril-Metodove družbe in v Köstlovi pisarni, so sestavljali Janko Mačkovšek (JNS), Andrej Uršič (NJ), Krsto Kazafura (SDS), Janko Köstl (NRS) in Metod Kumelj (Stara Pravda). Na sejah Napredne delovne skupnosti so se posvečali tako načrtom za prihodnost kot tekočim političnim problemom. Velika pozornost je bila usmerjena v izdelovanje skupnega političnega programa in smernic za delo po osvoboditvi.

51 Albert Kramer, Situacijsko poročilo, 23. 8. 1942, v: Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 157.

52 Mačkovšek je 9. 2. zabeležil, da je informiral *Leskovarja* (tajno ime Mihailovičevega pooblaščenca za Slovenijo, majorja Karla Novaka) o uspešnem zaključevanju prizadevanj za formiranje nove skupnosti med JNS, NJ, SDS, Radikali ter Pravdo. (Mačkovškov zapis z dne 9. 2. 1942, v: Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 37).

53 Prim. Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 10.

54 Prav tam, 37, op. 12.

55 Poslovnik Napredne delovne skupnosti, v: Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 154–56.

V ta namen je bilo v sklopu NDS ustanovljenih več odborov – ustavno-upravni, gospodarski, prosvetni, propagandni referat, referat o mejah.⁵⁶ Predvideni in tudi ustanovljeni so bili še posebni odbori za Štajersko, Gorenjsko in Primorsko. NDS je načrtovala tudi vzpostavitev terenske organizacije, a ji to ni uspelo. Že omenjeni ilegalni list Nove Jugoslavije, *Zarja svobode*, je postal glasilo vse Napredne delovne skupnosti. Objavljal je osnutke političnega programa NDS, članke s patriotsko vsebino, kratke politične in vojne vesti iz tujine, poročila o razmerah na različnih delih slovenskega ozemlja in polemične članke, ki so kritizirali taktiko in dejanja Osvobodilne fronte, kot tudi grožnje katoliške desnice (zlasti Stražarjev), naperjene proti njej. Sredi aprila 1942 je tako v članku »Apel na razum slovenskega naroda«⁵⁷ spričo vse korenitejšega razdora pozvala k enotnosti med Slovenci in zavrnila vse politične skrajnosti.

Tako kot v direktoriju JNS Kramer tudi v NDS ni zasedel nobene uradne funkcije. Predstavniki v njej zastopanih »mlajših« skupin namreč niso odklanjali le tistih oseb, ki so bile kompromitirane zaradi zvez z okupacijskimi oblastmi, temveč tudi vse politike, ki so bili nosilci vidnejših položajev v nedemokratskih režimih pred vojno.⁵⁸ Kot »politično čisto« osebo iz JNS so preostale stranke sprejele šele Mačkovška, ki je postal nekakšen koordinator NDS – ni imel sicer uradnega naziva predsednika, a je predsedoval sejam.⁵⁹ Hkrati se je tako kot v primeru zadev lastne stranke tudi glede NDS o vseh vprašanih posvetoval s Kramerjem, ki mu je redno poročal o sestankih skupnosti. Kramer je tako podobno kot pri JNS do neke mere lahko vplival tudi na usmeritev NDS. Ta je poleg že omenjenih vprašanj, dotikajočih se prihodnje ureditve Slovenije po osvoboditvi, s katerimi se Kramer ni podrobneje ukvarjal, zadevala predvsem tekoče probleme, povezane z odnosom do Slovenske ljudske stranke ter sodelovanjem z njo v okviru Slovenske zaveze (SZ).

Slovensko zavezo so spomladi 1942 osnovala tiste slovenske politične stranke in skupine, ki so vztrajale pri legitimnosti jugoslovanske vlade v Londonu,⁶⁰ in je nastopala kot skupen politični forum SLS, Napredne delovne skupnosti, disidentskega kroga SLS okrog dr. Andreja Gosarja in Jakoba Šolarja ter socialistov. Njen namen je bil doseči »narodno koncentracijo« za časa vojne (eno mesto v njenem plenumu je bilo predvideno tudi za komuniste) in delovati kot začasno

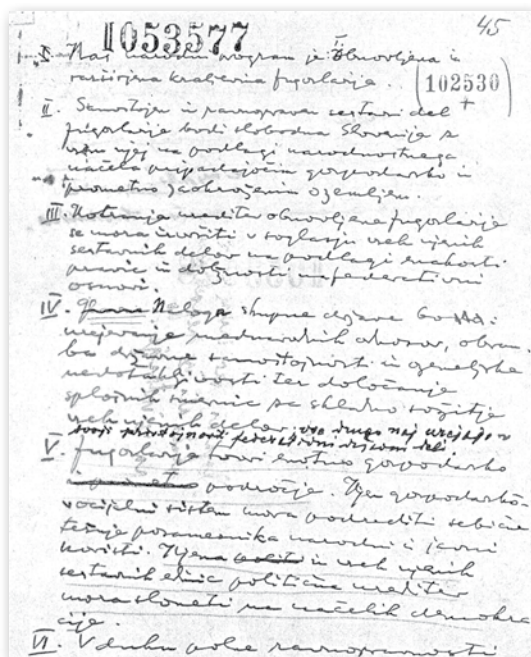
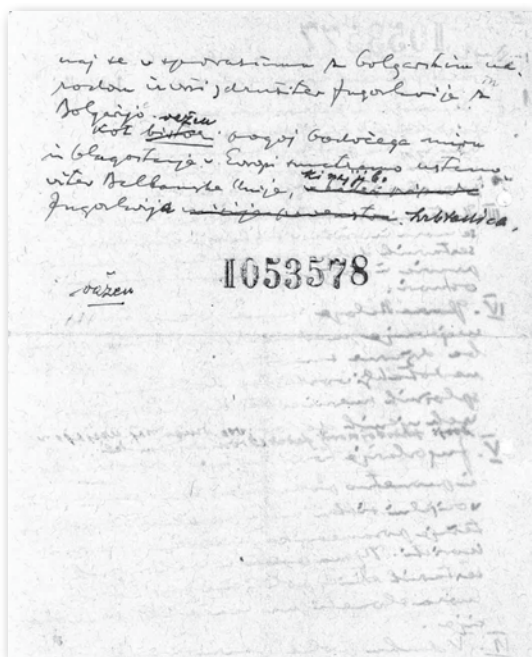
56 Podatke o odborih Napredne delovne skupnosti, ki so verjetno vsaj v grobem točni, povzemam iz SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19, Elaborat o OJNS, in SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-17.

57 *Zarja svobode*, 2, št. 2, sredi aprila 1942, Apel na razum slovenskega naroda, 1–2. (SI AS 1914, šk. 120, mapa 4).

58 Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 9.

59 SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19, Elaborat o OJNS.

60 Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 10.



Albert Kramer, Naš narodni program

Hrani: SI AS, 1914, t. e. 120A, a. l. 37

narodno predstavništvo Slovencev. Njeno vodstvo so sestavljali pripadniki treh tradicionalnih nazorskih krogov – Miloš Stare iz SLS za katoliški tabor, Janko Mačkovšek za naprednega in socialist Celestin Jelenc za marksističnega. Zaveza je bila v stiku z begunsko vlado, kot tudi z Mihailovičevim pooblaščencom Karlom Novakom.

Kljub temu da je bila SZ zasnovana na enakopravnosti vseh skupin, sodelovanje med njimi ni potekalo brez trenj. Ta so bila prisotna zlasti med preostalimi skupinami in SLS, ki je ves čas vztrajala, da ji na temelju volilnih rezultatov iz leta 1938 pripada vodilna vloga,⁶¹ hkrati pa prek svoje vojaške organizacije Slovenske legije edina razpolagala z razvejano terensko mrežo po vsej Ljubljanski pokrajini. Tako je edina posedovala realno moč in vpliv, s katerima je lahko parirala OF. Od poletja 1942, ko so po Ljubljanski pokrajini začele nastajati vaške straže, v katerih si je Slovenska legija uspela zagotoviti prevladujoč vpliv, liberalna Sokolska pa le zelo omejenega,⁶² so se temu pridružila tudi nesoglasja glede

61 Vodušek Starič, »Vrtinec političnega spora,« 39.

62 Slovenska legija naj bi po navedbi dr. Metoda Mikuža v vaških stražah imela 92 komandantov, sokolska in

vojaškega sodelovanja z okupatorjem oziroma njegovih smotrov in dopustnih oblik. Medtem ko so »mlajše« skupine znotraj NDS, zlasti SDS in Stara pravda, ostro odklanjale kakršnokoli kolaboracijo,⁶³ SLS pa je na drugi strani ustrezalo dejstvo razpolaganja z lastno oboroženo silo, je Kramer očitno zavzel vmesno stališče. To je na eni strani sprejemalo stvarno dejstvo oborožene kolaboracije in razloge zanj, istočasno pa vztrajalo pri njeni dolgoročni nevzdržnosti. V pogovoru z Mačkovškom 17. februarja 1943, na podlagi katerega je ta 20. februarja v imenu JNS in NDS sestavil poročilo in ga posredoval Mislju, je tako izvajal, da so vaške straže reakcija na partizansko nasilje in »obramba golega življenja«, med njimi pa naj ne bi bilo »nobene, ki bi bila usmerjena za Italijo«. Ob tem je priznal, da »Lahi to stanje izrabljajo in favorizirajo sedaj straže, sedaj spet OF«. ⁶⁴ V istem pogovoru je izpostavil tudi »porazen učinek nastopanja 'Bele garde'« v nedavnih »božičnih racijah«, ki so jih enote vaških straž pod pretežnim katoliškim vodstvom izvajale v Ljubljani. Označil jih je za »zgrešeno taktiko«. ⁶⁵

Vidnejša kriza je znotraj Slovenske zaveze nastopila spomladi 1943 v povezavi s (ponovnim) organiziranjem četniških oddelkov pod vodstvom Mihailovičevega slovenskega pooblaščenca majorja Karla Novaka in njegovim pozivom, da vaške straže, oziroma njihov del, preidejo v ilegalo. Zlasti v zvezi s slednjim je Novak prišel v odkrit spor s SLS oziroma njeno Slovensko legijo, ki se je upirala izgubi nadzora nad protipartizanskimi oboroženimi enotami ter monopola v njih. Hkrati pa je ta kriza imela več dimenzij, saj ni zadevala zgolj vojaških vprašanj, temveč tudi problem politične oblasti. Novak je namreč izkazoval tudi določene oblastne težnje, saj je v okviru svoje Komande za Slovenijo mimo Slovenske zaveze želel oblikovati poseben političen odbor, kar je utemeljeval s tem, da naj bi v vojnem času nosilec tako vojaškega, kot tudi političnega življenja bilo ministrstvo vojske oziroma njemu podrejene pokrajinske komande. ⁶⁶ Kramer in z njim NDS sta v tem sporu zopet zavzela vmesno pozicijo, ki jo velja bržkone označiti tudi kot v danih razmerah najkonstruktivnejšo. Pri vprašanju političnega vodstva in razmejitve kompetenc z vojaškim so na eni strani zastopali enotno linijo s SLS. Kramer je na sestanku 22. aprila 1943 Mačkovšku tako dejal, da je SZ na podlagi dogovora med njim Natlačenom bila zasnovana kot »vrhovni politični forum«, medtem ko naj bi »vojaštvo [...] imelo svoje posle«. Zato je

narodna pa skupaj le 12. (Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, 2, 348).

63 Vodušek, »Vrtinec političnega spora,« 42.

64 Mačkovškov zapis s 17. 2. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 53. Pismo Mačkovška Mislju 20. 2. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 125.

65 Mačkovškov zapis s 17. 2. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 52.

66 *Pro memoria* sestanka trojice Slovenske zaveze (Mačkovšek, Stare, Jelenc) s Karlom Novakom in Andrejem Prezljem 20. 4. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 59.

Mačkovšku dal naslednja navodila: »Vztrajati na tem, da je Slovenska zaveza najvišji politični reprezentant Slovenije. Politični odbor naj je Slovenska zaveza. Če bi razbili Slovensko zavezo, bi razbili važno stvar.«⁶⁷ Naslednji dan je sledil sestanek vodstva NDS, na katerem so bili sprejeti sklepi v enakem smislu.⁶⁸ Na sestanku med trojico voditeljev SZ in Novakom 4. maja je bil nato sprejet dogovor o razmejitvi kompetenc, katerega uradni zapis je 7. maja v soglasju s Kramerjem pripravil Mačkovšek, 10. maja pa ga je potrdil plenum Slovenske zaveze.⁶⁹ Kar se tiče vprašanja organizacije četniških odredov se je NDS na drugi strani postavila na Novakovo stran in podpirala prehod vaških straž v ilegalo. Zapisek s sestanka med Mačkovškom in Kramerjem, datiran s 6. aprilom 1943, potrjuje, da je bil ta obveščen tako o snovanju ilegale kot o aktivni udeležbi Sokolske legije, natančneje Rudolfa Žitnika, pri tem podjetju.⁷⁰ Hkrati je takrat Kramer bil še vedno odprt tudi do morebitnega sporazuma z OF – v razgovoru z Mačkovškom 10. maja je takšno pobudo podprl, pri čemer pa je jasno poudaril, da je sodelovanje možno le na podlagi podreditve skupnemu programu – »na osnovi Zedinjene Slovenije v obnovljeni Jugoslaviji« –, v vojaškem pogledu pa naredbam Vrhovne komande za Slovenijo.⁷¹ V približno istem času naj bi pripravil tudi osnutek za sporazum z OF in konec državljanske vojne.⁷² Nadaljnjemu razvoju dogodkov do kapitulacije Italije in po njej pa Kramerju ni bilo več usojeno slediti, saj ga je 27. maja dohitela smrt.

67 Mačkovškov zapis o sestanku s Kramerjem 22. 4. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 62. Gl. tudi Arnež, *Slovenska ljudska stranka / Slovenian People's Party*, 61.

68 Prav tam.

69 Uradni zapis dogovora med trojico Slovenske zaveze in Novakom z dne 3. 5. 1943 (Janko Mačkovšek, 7. 5. 1943), v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 70.

70 Mačkovškov zapis z dne 6. 4. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 56.

71 Mačkovškov zapis z dne 10. 5. 1943, v: Vodušek Starič, »*Dosje*« Mačkovšek, 71.

72 Vodušek Starič, »Vrtinec političnega spora,« 43–44.

Andrej Rahten

KRAMERJEVO SLOVO V LUČI NEKROLOGOV

»Po mnenju OF in po mojem skromnem naziranju druge politične skupine nimajo eksistenčne upravičenosti v javnem življenju slovenskega naroda, ker nimajo nikogar za sabo. Naprednjaki so itak izgubili vse članstvo, ki je prešlo v OF. Ostali so le razni poedinci okrog dr. Kramerja, ki so pa ostali brez zaledja in hrbtenice.« Ocena, ki jo pripisujejo Lojzetu Udetu in jo je poudaril v pismu enemu od vodilnih katoliških narodnjakov dr. Albinu Šmajdu, je nastala sredi viher druge svetovne vojne, le tri tedne pred smrtjo Alberta Kramerja.¹ Zapisana v žaru povečevanja moči Osvobodilne fronte, v kateri so vedno bolj prevladovali komunisti, seveda ni bila brez primesi čustvenega pretiravanja. A dejansko je strankarska formacija slovenskih liberalcev, ki se je lahko v dobi kraljeve Jugoslavije vsaj v urbanih središčih konkurenčno postavljala po robu nekoč dominantni Slovenski ljudski stranki Antona Korošca, med drugo svetovno vojno dokončno izgubila svoj predvojni status. In ko je njen dolgoletni prvak Kramer 27. maja 1943 umrl, so mu njegovi sodobniki izkazovali spoštovanje za vodenje stranke, ki je že na predvečer njegove smrti pristala na obrobju političnega življenja.

Kramer se je zaradi težke bolezni, ki jo je zdravil na Golniku, iz javnosti umaknil še pred fašistično okupacijo Ljubljane. V času, ko je umrl, so minevala že štiri leta, odkar je prvič odšel na daljše zdravljenje v bolnišnico, specializirano za

¹ Šmajd, *Slovenska ljudska stranka – povezave in nasprotja*, 217.

pljučne bolezni, ki je začela delovati prav tedaj, ko se je dokončno povzpел med slovensko politično elito. Med okupacijo se je njegovo ime v javnosti pojavljalo še redkeje. Za Ljubljánčane sta bili tako prvi zunanji znak smrti liberalnega voditelja 27. maja 1943 žalni zastavi, ki sta zaplapolali z balkona na poslopju Narodne tiskarne, v kateri je bil direktor. Ob vesteh o Kramerjevi smrti so mu največ pozornosti namenili seveda v dnevniku *Jutro*, ki ga je skupaj z nekdanjim strankarskim kolegom Gregorjem Žerjavom tudi uveljavil kot glavno glasilo liberalnega tabora na Slovenskem. So pa o smrti politika, ki je bil po mnenju *Jutra* »najvidnejši in najmočnejši predstavnik onega dela slovenskega ljudstva, ki so ga v dobi političnih borb označevali na napredni tabor«, ² poročali tudi drugi časopisi, kolikor jih je pač zaradi vojnih razmer v okrnjeni medijski krajini v Ljubljani sploh še ostalo. Cenzura in varčevanje s papirjem sta namreč povzročila drastično zmanjševanje obsega časopisja. Tako je osrednji časopis katoliških narodnjakov, ki jih je pred vojno suvereno vodil Korošec kot glavni Kramerjev politični nasprotnik, pod okupacijo premogel na koncu običajno zgolj še bore štiri strani. A drugim se je godilo še slabše; *Slovenski narod*, nekoč glavno glasilo slovenskih liberalcev, je bil zreduciran le še v ponedeljkovo prilogo *Jutra*. ³

Pričakovano je Kramerju najobsežnejši nekrolog namenilo *Jutro*, ki ga je kot direktor usmerjal 22 let. Prav njegovemu novinarskemu delu je bil dan velik poudarek tudi v poročanju ob smrti, pri čemer so v *Jutru* izpostavili, da je bil med drugim dunajski urednik *Slovenskega naroda*, po vrnitvi iz cesarske prestolnice v Ljubljano pa je postal njegov glavni urednik. Po prevratu je skupaj z Žerjavom kot šef mladoliberalnih somišljenikov ustanovil *Jutro*: »Listu ni bil samo formalen šef, temveč resnični voditelj in neumorno požrtvovalen delavec. Prinesel je v slovensko novinarstvo docela novega duha, ki je povzdignil vse naše časopise, zlasti pa dnevno, na neprimerno višjo stopnjo, kakršno je zavzemalo pred prvo svetovno vojno.« Osrednje mesto v citiranem *Jutrovem* nekrologu je imelo podnaslov *Politik in človek*, v njem pa seveda ni manjkalo pozitivnih moralnih sodb o možu, ki naj bi svoje celotno javno delovanje pojmoval kot »službo ljudstvo«. Politiki se je posvetil že v mladih letih, v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev pa se je povzpел na različne ministrske funkcije in se usidral v parlamentarnih klopeh. Čeprav se je pogosto znašel v sporu s političnimi nasprotniki, pa naj bi ohranil do njih korekten in spoštljiv odnos: »Vselej pa je izšel iz takih sporov z neomadeževanim osebnim ščitom in slovesom poštenega politika. Lastnosti,

2 *Jutro*, 21, št. 121, 28. 5. 1943, Dr. Albert Kramer umrl, 3.

3 Več o tisku v slovenskem glavnem mestu pod okupacijo Šorn, *Življenje Ljubljánčanov med drugo svetovno vojno*, 399–400.

ki so v tem pogledu odločevale njegove postopke in bile merodajne za njegove odločitve, so bile: goreče domoljubje, idealno stremljenje za blagor ljudstva ter stroga poštenost vsega njegovega dejanja in nehanja.« V *Jutru* so poudarili, da je bolehal že od študentskih let, najprej na želodcu, v zadnjih letih pa še na pljučih. A tudi v bolezni naj bi ohranil »velik duh«, čeprav se v javnosti ni več pojavljal. *Jutro* je ob koncu prineslo še opis dogajanj na Žalah, kamor so pokojnika prenesli, da bi se od njega lahko poslovili Ljubljancani. Članek se je zaključil še posebej čustveno, s citatom Kramerjevih misli, ki jih je izrekel poldrugo desetletje nazaj ob smrti strankarskega sobojevnika Žerjava.⁴

Rdeča nit nekrologa v *Slovenskem narodu* je bila podobna kot v *Jutru*: ovrednotenje novinarskega dela (zanj naj bi imel »posebne sposobnosti«) in predstavitve politične kariere, od imenovanja za ministra za konstituantno in izenačenje zakonov pa do funkcije senatorja, ki mu je zaradi razpustitve prenehala leta 1939. Pri novinarstvu je bilo seveda poudarjeno Kramerjevo urejanje *Slovenskega naroda* med prvo svetovno vojno, ko je bil to še »najpomembnejši slovenski dnevnik z najlepšo tradicijo«. Njegovo javno delovanje je bilo sploh opisano z najlepšimi besedami: »Bil je plemenit človek, izredne srčne omike, v najboljšem pomenu besede kulturni človek. Bil je velik mož, najboljši javni delavec in požrtvovalen poštenjak – mož, kakršni so nam bili najbolj potrebni v vseh časih.«⁵

Manj čustveno so se na smrt nekdanjega političnega nasprotnika odzvali v *Slovincu*, čeprav tudi v glasilu katoliških narodnjakov niso skoparili na račun komplimentov, namenjenih pokojnemu liberalnemu politiku. Po kratkem biografskem uvodu, v katerem sta bili izpostavljeni predvsem novinarska in parlamentarno-ministrska dejavnost predstavnika »generacije onih slovenskih politikov, ki so odločilno posegali v usodo Slovencev v času med prvo svetovno vojno ter zlasti v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno«, je sledila zelo pohvalna ocena Kramerjevih političnih sposobnosti: »Kot politika ga je odlikovala izredna taktična sposobnost. Na tem področju najbrž ni imel enakovrednega tekmeca. Znal je velikokrat z majhnimi silami doseči pomembne uspehe, zahvaljujoč se svoji silni politični delavnosti ter taktični iznajdljivosti.« Vsekakor presenetljiv kompliment, če vemo, da je izšel v dnevniku iz tabora nekdanjega voditelja Slovenske ljudske stranke Korošca, ki so mu ob smrti konec leta 1940 v nekrologih katoliški narodnjaki pri političnem delu prav tako pripisovali vodilno vlogo v taktičnih kombinacijah na beograjski politični sceni. Sledila pa je še ena velika pohvala, povezana s Kramerjevim novinarskim delom: »Njegovi uvodniki v dnevnikih so bili kljeni po svoji jasnosti in logični izpeljanosti. Če vlada danes v

4 *Jutro*, 21, št. 121, 28. 5. 1943, Dr. Albert Kramer umrl, 3.

5 *Slovenski narod*, 75, št. 120, 27. 5. 1943, Dr. Albert Kramer, 2.

našem časnikarstvu jasen in dodelan slog, je to v veliki meri zasluga pokojnikove novinarske tehnike.«⁶

Spet smo lahko ob tem komplimentu nekoliko presenečeni, če imamo v mislih dolgoletno in silovito rivalstvo med vodilnima slovenskima dnevnikoma, ki je s *Slovenskim narodom* pod taktirko liberalnega prvaka Ivana Tavčarja segalo še v čas pozne habsburške monarhije, nato pa se še bolj razmahnilo s Kramerjevim *Jutrom*. A v *Slovenskem domu* so v nekrologu pri tem šli še celo dlje: Kramerju so pripisali, da je bil med prvo svetovno vojno med tistimi, »ki so se priključili politični zamisli« Janeza Evangelista Kreka »in izvedbi njegovega gibanja«, nato pa ga po pomenu uvrstili ob bok umrlih prvakov Slovenske ljudske stranke: »Z enainšestdesetletnim dr. Albertom Kramerjem je odšla v večnost – za dr. Korošcem, za dr. Kulovcem in dr. Natlačenom – poslednja vidnejša politična postava v naši javnosti, mož, ki je s svojim delom odločujoče vplival na usodo našega ljudstva.«⁷ No, pri tedniku *Domoljub*, ki je nekoč odražal prav mnenja krščanskosocialnega ideologa Kreka, so bili glede zbliževanja stališč katoliških narodnjakov s Kramerjevo politično orientacijo bolj zadržani. So pa poudarili, da »je bil eden prvih, ki je takoj spoznal pogubnost rušilne poti komunizma in je zastavil vse svoje sile, da bi slovenskemu ljudstvu ostala prihranjena težka izkušnja«.⁸

O Kramerjevem pogrebu 28. maja se je prav tako ohranilo več poročil. Kot je zapisal *Slovenski narod*, se je od njega poslovila množica ljudi, ne glede na svetovnonazorsko in politično pripadnost ali družbeni status: »Ob grobu je bil zbran cvet našega izobraženstva in meščanstva, a tam smo videli tudi može žuljavih rok; preproste slovenske matere; delavne obrtnike; vrle trgovce; tam so čakali, da pridejo na vrsto ter vržejo prsti ali šopek cvetja na krsto nešteti, ki je zvok njihovih imen znan ali neznan.« V pogrebni povorki, ki jo je krasilo 27 vencev, je stopal tudi ljubljanski škof Gregorij Rožman. Pogrebne molitve in blagoslov krste je izvedla trnovska duhovščina, ki jo je vodil župnik Ivan Vindišar. Med politiki, ki so prišli na Žale, kaže najprej omeniti nekdanjega voditelja Slovenske kmetijske stranke in ministra Ivana Puclja, ki je imel na Žalah poslovljni govor. Od ministrov, ki so nekoč predstavljali Slovence v beograjskih vladah, sta prišla Andrej Gosar in dr. Niko Zupanič, od bivših visokih funkcionarjev na banovinski in občinski ravni pa so se pogreba udeležili Dinko Puc, Otmar Pirkmajer in Stanko Majcen. Močno so bili zastopani sodniški krogi; tam so bili predsednika vrhovnega in apelacijskega sodišča, dr. Anton Lajovic in dr. Vladimir Golia, ter

6 *Slovenec*, 71, št. 121, 28. 5. 1943, † Dr. Albert Kramer, 2.

7 *Slovenski dom*, 8, št. 120, 27. 5. 1943, † Dr. Albert Kramer, 2.

8 *Domoljub*, 56, št. 22, 2. 6. 1943, † Dr. Albert Kramer, 4.

vrhovni državni tožilec dr. Anton Štuhec. Še številnejša je bila skupina univerzitetnih profesorjev, vključno z rektorjem dr. Milkom Kosom. Prišli so ravnatelji različnih institucij in predsedniki glavnih stanovskih organizacij, ugledni podjetniki, bančniki in industrialci, odvetniki in notarji, trgovci in obrtniki. Na medvojno solidarnost meščanske politike, ki se je v surovih okupacijskih razmerah zavedala skupne komunistične nevarnosti, so s svojo udeležbo opozarjali številni predstavniki z vrha nekdanje Koroščeve stranke, kot so bili Bogumil Remec, Miloš Stare in Ivan Avsenek. Iz tega kroga sta prišla tudi urednika Ruda Jurčec (*Slovenec*) in Mirko Javornik (*Slovenski dom*). Mnogoštevilna je bila seveda delegacija Narodne tiskarne, ki je bila najtesneje povezana s Kramerjevim imenom.⁹ V imenu novinarskih kolegov je imel sicer govor ob grobu Stanko Virant, njegov dolgoletni sodelavec in direktor *Jutra*.¹⁰

Obširno je o pogrebnih svečanostih seveda poročalo tudi *Jutro*, ki je opozorilo še na dve komemoraciji, organizirani v okviru Narodne tiskarne v direkcijski sobi liberalnega dnevnika, kjer so poudarili Kramerjeve ustanoviteljske in voditeljske zasluge. Od ustaljene predstavitve protokolarnega značaja je izstopal zlasti topel opis Kramerjevih značajskih lastnosti, kako se je kot vplivni politik gibal v družbi: »Gentleman, vselej in dosledno gentleman, duhovit debater, najprijetnejši kramljalec, pogosto kar do lahkomiselnosti darežljiv in dobroten, vse in vsakomur prizanašajoč, vselej elegantno opravljen[,] toda v resnici bohemsko skromen in malozahteven – takega smo poznali v življenju.«¹¹ A tudi *Jutro* je že v podnaslovu poudarilo, da so se ob Kramerjevi krsti zbrali »pripadniki vseh slojev in stanov«. Pucljev govor je bil povzet nekoliko podrobneje kot v *Slovenskem narodu*, pri čemer je Kramerja predstavil kot ideal politika: »Naj so dnevne borbe v preteklosti prinesle mnoga razočaranja, eno je potrebno naglasiti: v štiridesetih letih svojega javnega dela – je dejal govornik – nisem poznal tako plemenitega, dobrega, nesebičnega in idealnega človeka, kakršen je bil dr. Albert Kramer. Po pravici ni imel sovražnika. Albert Kramer je postal last vsega naroda.«¹²

Verjetno se marsikateri Kramerjev (in s tem tudi Pucljev) politični nasprotnik vendarle ni mogel strinjati s takšno trditvijo. Čeprav je za tovrstne govore res običajna idealizacija, pa je treba priznati, da Kramerju sovražnikov res nikoli ni manjkalo. In obratno: tudi sam jim v političnih soočenjih ni ostal dolžan. Toda prav njegov največji politični tekmec Korošec je med zadnjim obiskom v Ljubljani pred smrtjo v pogovoru z zaupnikom dr. Ivanom Ahčinom spomnil,

9 *Slovenski narod*, 75, št. 122, 29. 5. 1943, Dr. Albert Kramer na zadnji poti, 2.

10 *Domovina in Kmetijski list*, 25, št. 22, 3. 6. 1943, Dr. Albert Kramer, 1.

11 *Jutro*, 21, št. 122, 29. 5. 1943, Ob krsti dr. A. Kramerja, 3.

12 *Jutro*, 21, št. 123, 30. 5. 1943, Zadnja pot dr. Alberta Kramerja, 2.

da je Kramer katoliške narodnjake veliko napadal in deloval proti njim, da pa osebno ni bil slab človek. Želel ga je obiskati na Golniku, a je obisk odložil na naslednjič, nato pa ga je v Beogradu prehitela smrt.¹³ Poročilo s Kramerjevega pogreba, objavljeno v *Slovincu*, dnevniku Koroščevih političnih dedičev, je bilo sicer krajše od tistih, ki sta jih natisnili liberalni glasili. A glavno sporočilo se ni dosti razlikovalo: v sprevodu so bili »številni odličniki in zastopniki uradov in vseh vrst ustanov«, med katerimi so v *Slovincu* na prvih dveh mestih navedli škofa Rožmana in rektorja Kosa.¹⁴ Še krajše je bilo poročilo *Slovenskega doma*, a vsebinsko ni odstopalo od preostalih.¹⁵ Nekoliko daljši pa je bil zapis tednika *Domovina in Kmetski list*, ki je odražal stališča iz kroga voditelja nekdanje Slovenske kmetske stranke Puclja. V članku so bili med drugim poudarjeni tudi sožalni telegrami, ki so jih poslali italijanski visoki komisar Grazioli, škof Rožman in župan Leon Rupnik. Poročilo se je zaključilo s citatom iz Pucljevega govora.¹⁶

Kramerjevo posmrtno masko je izdelal priznani kipar Anton Sever, ki je imel isto zadolžitev že ob Žerjavovi smrti.¹⁷ Danes jo hrani Mestni muzej v Ljubljani, v javnosti pa je bila prvič predstavljena leta 2017 na razstavi *Odlivanje smrti* v Galeriji Vžigalica. Do takrat so jo v katalogu vodili kot masko neznanega upodobljenca, dokler je niso prav na omenjeni razstavi identificirali. Ogledati si jo je mogoče na spletnem portalu *Sistory*, a je tam kot avtor zmotno naveden Frančišek Smerdu. O nastanku maske je napisal članek kipar in slikar Elko Justin, sicer tudi ilustrator v *Jutru*, ki je zapustil zanimivo pričevanje, kako se mu je Kramer vtisnil v spomin: »Vedno ga vidim živo pred seboj: precej visok, mladeniško vitek, vedno eleganten gospod, v brezhibnem modnem kroju, z ostro zalikanimi hlačnimi robovi, poln prirojenega dostojanstva. Vidim ga, kako nas je vprašujoče, včasih pa tudi karajoče zrl izpod gostih obrvi s svojim prijaznim, vendar večkrat tudi ostrim pogledom.«¹⁸ Za izdelavo je Sever potreboval tri dni »vestnega in z vso svojo ljubeznijo prepojenega truda«. Po lastnih besedah »si je dal prav pri delu Kramerjeve maske mnogo truda in posebne pozornosti, kakor pač zasluži plemenita in markantno oblikovana vpodobitev tega moža«.¹⁹

13 Rahten, *Anton Korošec*, 534. V zvezi z morebitnim drugačnim potekom dogodkov gl. tudi op. 86 na strani 132.

14 *Slovenec*, 71, št. 123, 30. 5. 1943, Pogreb dr. Alberta Kramerja, 2.

15 *Slovenski dom*, 8, št. 122, 29. 5. 1943, Dr. A. Kramer na zadnji poti, 2.

16 *Domovina in Kmetski list*, 25, št. 22, 3. 6. 1943, Dr. Albert Kramer, 1.

17 *Slovenski narod*, 75, št. 121, 28. 5. 1943, Dr. Albert Kramer na mrtvaškem odru, 2.

18 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 11, št. 25, 21. 6. 1943, Elko Justin, Doktorja Kramerja poslednji obraz, 1, 4.

19 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 11, št. 26, 28. 6. 1943, Elko Justin, Doktorja Kramerja poslednji obraz, 2, 4.

Slovenske rojake v ameriškem izseljenstvu je vest o Kramerjevi smrti dosegla s precejšnjo zakasnitvijo. Glasilo Slovenske narodne podporne jednote *Prosveta*, ki je izhajalo v Chicagu, je o tem poročalo šele 22. junija 1943, in sicer na podlagi telegrama, ki je prispel iz Kaira. V kratki notici je bil Kramer označen kot »glavni predstavnik slovenske liberalne stranke in tajnik jugoslovanske narodne stranke«, za vzrok smrti pa je bila navedena jetika.²⁰ Dan kasneje so – prav tako s sklicevanjem na vest iz Kaira – podobno kratko notico, da je umrl »najuglednejši predstavnik slovenske liberalne struje«, objavili tudi v Clevelandu v konkurenčnem *Glasilu K[ranjsko] S[lovenske] K[atoliške] jednote*. Pri tem so še nekoliko podrobneje opisali Kramerjeve zdravstvene težave: »Bolehal je več let za jetiko in je vpricho slabih zdravstvenih razmer in težkoč v pogledu prehrane, najbrže postal predčasna žrtev te bolezni.«²¹

V nekrologih, ki so izšli ob Kramerjevi smrti, se zdi, kot da so se avtorji izogibali podrobne analize njegove politične filozofije. Tako ni bil recimo nikjer omenjen njegov antiklerikalizem niti ni bil izpostavljen jugoslovanski unitaristični koncept, ki mu je bil zvest. Gotovo je bila to posledica stroge vojne cenzure, hkrati pa tudi solidarnega zavedanja, da ima celotna slovenska meščanska politika opraviti z dobro organiziranim revolucionarnim gibanjem. Prav ta razsežnost je bila zato še posebej poudarjena v članku, ki ga je ob prvi obletnici smrti svojega ustanovnega očeta objavilo *Jutro*. Kramer naj bi bil kot politik »zvest idejam in načelom, ki jih je spoznal za prave; blagor narodne celote mu je bil vedno več, kakor koristi stranke ali kakršne koli skupine«. Veljal naj bi za »poštenega, načelnega in požrtvovalnega delavca za splošne narodne potrebe« in »zagovornika etičnih vrednot«, od koder naj bi izvirala »tudi vedno nepremostljiv prepad« med njim in komunizmom, »ki vidi vprav v etičnih vrednotah glavno oviro za svoja stremljenja ter jih zato sistematično ruši in uničuje«.²² Skoraj točno dve leti po Kramerjevi smrti je prav ta in takšen družbeni red v Sloveniji tudi prevladal. Soočenje z njim mu je bilo prihranjeno.

20 *Prosveta*, 35, št. 121, 22. 6. 1943, Albert Kramer umrl, 3.

21 *Glasilo K. S. K. jednote*, 29, št. 25, 23. 6. 1943, Iz Slovenije, 1.

22 *Jutro*, 22, št. 121, 27. 5. 1944, Ob obletnici smrti dr. Alberta Kramerja, 2.



Kramerjeva posmrtna maska
Vir: Sever, *Albert Kramer* (MGML)



Globoko potrti sporočamo, da nas je davi za vedno zapustil naš predragi

dr. Albert Kramer

Pogreb nepozabnega rajnega bo v petek ob 17. iz kapelice sv. Nikolaja na
Žalah na pokopališče k Sv. Križu.

LJUBLJANA, 27. maja 1943.

**ANTONIJA KRAMER, mati — ANICA
PUČNIK, sestra — MIRA PUCOVA,
DR. IVAN PUČNIK, MAJDA GABRŠEK,
nečak in nečakinji — ostali sorodniki**



Grob družine Kramer / Puc / Mihelič na Ljubljanskih Žalah

Foto: Janez Šumrada

SEZNAM KRATIC

AJ Arhiv Jugoslavije
BBZ Berliner Börsen-Zeitung
CEU Central European University
CZ AKPR Archiv Kanceláře prezidenta republiky
CZ UDUKAUK Ústav dějin Univerzity Karlovy a Archiv Univerzity Karlovy
ČSR Československá republika
d.Lib Digitalna knjižnica Slovenije
DS Demokratska stranka
DVS Deželna vlada za Slovenijo
FAČJ Fotografski arhiv časnika *Jutro*, na d.Lib
FF Filozofska fakulteta
GV Gospodarski vestnik
HR HDA Hrvatski državni arhiv
HSS Hrvatska seljačka stranka
INZ Inštitut za novejšo zgodovino
JDS Jugoslovanska demokratska stranka
JK Jugoslovanski klub
JMO Jugoslovanska muslimanska organizacija
JNS Jugoslovanska nacionalna stranka
JRKD Jugoslovanska radikalna kmetska demokracija
JRZ Jugoslovanska radikalna zajednica
JSDS Jugoslovanska socialnodemokratska stranka
KDK Kmečka demokratska koalicija
KPS Komunistična partija Slovenije
KSJ Komunistična stranka Jugoslavije
KSKJ Kranjsko slovenska katoliška jednota
MU AVČR Masarykův ústav Akademie věd České republiky
NDH Nezavisna država Hrvatska

NDS Napredna delovna skupnost
NJ Nova Jugoslavija
NNS Narodno napredna stranka
NRD Narodno radikalno dijaštvo
NRM Narodno radikalna mladina
NRS Narodna radikalna stranka
NUK Narodna in univerzitetna knjižnica
OF Osvobodilna fronta
OJNS Omladina Jugoslovanske nacionalne stranke
ORJUNA Organizacija jugoslovanskih nacionalistov
OUZD Okrožni urad za zavarovanje delavcev
OVRA Opera Vigilanza Repressione Antifascismo
PEN Poets-Essayists-Novelists (Pesniki, esejisti, romanopisci), Mednarodno združenje pesnikov, esejistov in pisateljev
SAZU Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SDS Samostojna demokratska stranka
SHS Slovenci, Hrvati in Srbi / Srbi, Hrvati in Slovenci
SI AS Arhiv Republike Slovenije
SIM Servizio Informazioni Militare
SIS Secret Intelligence Service
SKS Samostojna kmetijska stranka, Slovenska kmetijska stranka
SLS Slovenska ljudska stranka
SNOO Slovenski narodnoosvobodilni odbor
SOE Special Operations Executive
SZ Slovenska zaveza
UDV Uprava državne varnosti (UDB Uprava državne bezbednosti)
VLS Vseslovenska ljudska stranka
VOS Varnostno obveščevalna služba
VZS Vrhovni zakonodajni svet
ZNP Začasno narodno predstavništvo
ZRC Znanstvenoraziskovalni center
ZRC SAZU Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AJ – Arhiv Jugoslavije Beograd:

AJ 37 – Zbirka Milana Stojadinovića.

CZ AKPR – Archiv Kanceláře prezidenta republiky. Odbor spisové a archivní služby Praha:

Fond KPR-B.

CZ UDUKAUK – Ústav dějin Univerzity Karlovy a archiv Univerzity Karlovy Praha:

Kramer, Albert; dostopno na: https://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/person/se/1258040484014140/?_____MG___search_name=Kramer+Albert. Dostop 18. 12. 2025.

Pučnik, Josef; dostopno na: https://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/person/se/1258040484014140/?_____MG___search_name=Pučnik+Josef. Dostop 18. 12. 2025.

Fotografski arhiv časnika *Jutro*.

HR-HDA – Hrvatski državni arhiv Zagreb:

HR-HDA 1561, Zbirka dokumenata Službe državne sigurnosti Republičkoga sekretarijata za unutarnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske. Dosjei građana, Anđelinović Berislav, 1944–1987.

Matricula Online, Nadškofija Maribor:

<https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/trbovlje-sv-martin/04295/?pg=80>. Dostop 28. 1. 2026.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana:

Ms 1879, Albert Kramer.

Zbirka upodobitev znanih Slovencev.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije Ljubljana:

SI AS 1872, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju in NOB.

SI AS 1874, Puc Dinko 1925–1941.

SI AS 1914, Četniško poveljstvo za Slovenijo 1942–1945.

SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–1982.

SI AS 2065, Saje Franček 1899–1987.

SI AS 2219, Jaklič Milan (1888–1963).

Zasebna zbirka, Ljubljana.

Zbirka razglednic Milana Škrabca, Ljubljana.

Zbirka razglednic Zmaga Tančiča, Ljubljana.

OBJAVLJENI VIRI

»Resolucije II. shoda nar.-rad. dijaštva v Celju od 5. do 8. kimovca 1907.« *Omladina* 4, št. 9 (1907): 142–45.

»Uvodnik.« *Omladina* 1, št. 11 (1905): 161–63.

Adresar mesta Ljubljane in okolice. Ljubljana: Založniška in propagandna družba Adana, 1928.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1. marec 1941 – marec 1942, ur. Tone Ferenc idr. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962.

Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941–1943, 1–2, ur. Ljubo Boban. Zagreb: Globus, 1988.

Iz naroda za narod! I. shod narodno-radikalnega dijaštva 5.–8. kimovca v Trstu. Ljubljana: Omladina, 1905.

Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja, ur. Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba, 2015.

Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943, ur. Bogdan Krizman. Zagreb: Globus; Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1981.

Kaser, Karl. *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980)*, 2. Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 1982.

Knaflič, Vladimir. *Vseučilišče v Trst!: spomenica slovenski javnosti*. Gorica: [s. n.], 1912.

[Kramer, Albert]. *Junjski dogodki v Sloveniji: ozadje, potek in posledice klerikalnih nasilstev proti jugoslovenskim naprednim in nacionalnim postojankam*. Ljubljana: Albert Kramer, 1937.

Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke: banovinska skupščina 12. septembra 1937 v *Ljubljani*. Ljubljana: OJNS, 1937.

Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940. Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940.

- Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1931, 1935.
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije: vanredan saziv za 1931/32 godinu, knjiga I: od I. prethodnog do XIV. redovnog sastanka: od 7 decembra 1931 do 26 februara 1932 godine*. Beograd: Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, 1932.
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije: redovan saziv za 1932/33 godinu, knjiga II: od XXI do XXVIII redovnog sastanka: od 7 februara do 18 februara 1933 godine*. Beograd: Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, 1933.
- Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca*, V. Zagreb: Privremeno Narodno Predstavništvo Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.
- Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije, knjiga I*. Beograd: Senat Kraljevine Jugoslavije, 1937.
- [Šmajd, Albin]. *Dr. Albin Šmajd, Slovenska ljudska stranka – povezave in nasprotja 1918–1946*, ur. Mateja Jeraj in Matevž Košir. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2024.
- Uradni list deželne vlade za Slovenijo*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1920.
- Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1925.
- Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1918.
- Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1923.
- Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921*, ur. Jasna Fischer, Janko Prunk idr. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- Vodušek Starič, Jera. »*Dosje*« *Mačkovšek*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1994.
- Zločini govore: zgodovina nasilij slovenske JNS 1924–1937*. S. l., s. n., 1937.

USTNI VIRI

- Jože Jerovšek (roj. 1950), Ljubljana, 25. 1. 2023.
- Matjaž Puc (1946–2008), Ljubljana, april 2000.

ČASOPISI

- Bojevniki* (Ljubljana), 1935.
- Dan* (Ljubljana), 1913.
- Delavska politika* (Ljubljana, Maribor), 1927, 1931, 1936, 1937.
- Delavska pravica* (Ljubljana), 1937.
- Delavske novice* (Ljubljana), 1922, 1923.
- Delavski list za strokovna, gospodarska, kulturna in politična vprašanja* (Ljubljana), 1937.
- Domoljub* (Ljubljana), 1927, 1935, 1943.
- Domovina* (Ljubljana), 1937.

- Edinost* (Trst), 1905, 1906, 1910.
Enotnost (Ljubljana), 1927.
Glasilo K. S. K. jednote (Cleveland), 1943.
Ilustrirani Slovenec, Ljubljana, 1925, 1926, 1931.
Jugoslavija (Ljubljana), 1919–1921.
Jutro (Ljubljana), 1920–1941, 1943, 1944.
Jutro: ponedeljska izdaja (Ljubljana), 1931–1935.
Kmetijski list (Ljubljana), 1922, 1924, 1925.
Ljudska pravica (Ljubljana), 1935, 1936.
Mariborski večernik »Jutra« (Maribor), 1928, 1933.
Naprej (Ljubljana), 1920, 1922, 1927.
Narodni dnevnik (Celje), 1909, 1910.
Narodni list (Celje), 1907–1913.
Naša moč (Ljubljana), 1919.
Neodvisnost (Maribor), 1937.
Nova doba (Ljubljana), 1908.
Nova pravda (Ljubljana), 1920, 1925.
Omladina (Ljubljana), 1906–1909.
Prosveta (Chicago), 1943.
Rdeči prapor (Ljubljana), 1906, 1907, 1920.
Slovenec (Ljubljana), 1906, 1913, 1919, 1920, 1922, 1924, 1925, 1927, 1928, 1935–1937, 1943.
Slovenija (Ljubljana), 1934.
Slovenska beseda (Ljubljana), 1940.
Slovenski dom (Ljubljana), 1943.
Slovenski narod (Ljubljana), 1907–1914, 1918–1922, 1943.
Straža (Maribor), 1922.
Straža v viharju (Ljubljana), 1941.
Večerni list (Ljubljana), 1919, 1920.
Večernik (Maribor), 1940.

LITERATURA

- Album slovenskih književnikov*, ur. Janko Šlebinger. Ljubljana: Tiskovna zadruga, [1928].
 Arnež, Janez A. *SLS: Slovenska ljudska stranka / Slovenian people's party: 1941–1945*. Ljubljana; Washington: Studia Slovenica, 2002.
 Bajc, Gorazd. »Diplomacija Velike Britanije in Slovenci v času nastajanja jugoslovanske države.« V: *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev / Les Cinq*

- Grands et la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*, ur. Andrej Rahten in Janez Šumrada, 99–156. Mengeš: Center za evropsko prihodnost; Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2011.
- Bajc, Gorazd. »'Obveščevalni trikotnik': SOE, češka ilegala in Jugoslavija, 1939–1941: prispevek o tajnem sodelovanju med Britanci, Čehi in Slovenci.« *Acta Histriae* 18, št. 1–2 (2010): 127–50.
- Balaban, Milan. *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938: doktorska disertacija*. Brno: Filozofska fakulteta Masarykove univerze, 2016. Dostopno na: https://is.muni.cz/th/rrotu/Milan-Balaban-dissertation__final_.pdf.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Balkovec, Bojan. »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«: volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011.
- Bergant, Zvonko. *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
- Bodrožić, Milica. »Obrazovanje Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije (december 1931. – jul 1933. godine).« *Istorijski glasnik*, št. 2–3 (1964): 39–96.
- Brubaker, Rogers. »Nationalizing states in the old 'New Europe' – and the new.« *Ethnic and Racial Studies* 19, št. 2 (1996): 411–37.
- Cohen, Gary B. »Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914.« *Central European History* 40, št. 2 (2007): 241–78.
- Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Čuček, Filip. »K zgodovini češkoslovaško–jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot).« *Zgodovinski časopis* 70, št. 1–2 (2016): 206–25.
- Čuk, Ivan in Aleks Leo Vest. *Prevarani Sokoli*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017.
- Djokić, Dejan. »(Dis)integrating Yugoslavia: King Alexander and Interwar Yugoslavism.« V: *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ur. Dejan Djokić, 136–56. London: C[hristopher] Hurst & Co, 2003.
- Dolenc, Ervin. »Slovenski intelektualci in njihove delitve.« V: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič, 194–201. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.
- Dolenc, Ervin. *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Drnovšek, Marjan. *Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2012.

- Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb: Globus, 1989.
- Friš, Darko. »Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 61–78.
- Friš, Darko. »Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani.« *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005): 129–46.
- Gantar Godina, Irena. »'Let us learn from the Czech-Slavs' Reception of Masaryk's Views among Slovenian Intelligentsia from 1895 to 1914.« V: *T. G. Masaryk a Slováci*, ur. Vratislav Doubek, Ladislav Hlávky in Radomír Vlček, 263–82. Praha: MU AV ČR, 2013.
- Gantar Godina, Irena. »Novoslovanska ideja in Slovenci.« *Zgodovinski časopis* 43, št. 4 (1989): 513–46.
- Gantar Godina, Irena. *T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem: 1895–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1987.
- Gantar Godina, Irena. »Narodno radikalno dijaštvo.« *Zgodovinski časopis* 36, št. 3 (1982): 219–30.
- Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Gligorijević, Branislav. *Demokratska stranka i politični odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970.
- Godeša, Bojan. »Ustanovitev Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji.« V: *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*, ur. Janvit Golob idr., 29–34. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.
- Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Grahar, Anton. »Dva naša. – Praga.« *Omladina* 7, št. 3–4 ([1910]): 54–55.
- Grdina, Igor. *Ivan Hribar: »jediní resnični radikalec slovenski«*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Grubački, Isidora in Marko Zajc. »Introduction: Toward a New History of Interwar Slovenian Political Thought.« V: *Political Transformations in the Interwar Period: the Case of Slovenian Political Thought*, ur. Isidora Grubački in Marko Zajc, 7–51. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2026.
- Guček, Boštjan. *»Nosi le zakrpano obuvalo«: oris družbenega položaja duhovščine na Slovenskem (1918–1941)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2022.
- Höbelt, Lothar. *Kornblume und Kaiseradler: Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1993.

- Höbelt, Lothar. »Die deutschnationalen und liberalen Gruppierungen in Cisleithanien: von den Vereinigten Linken zum Nationalverband.« V: *Das Parteienwesen Österreich-Ungarns*, ur. Gábor Erdődy, 77–90. Budapest: Akadémiai kiadó, 1987.
- Hribar, Ivan. *Moji spomini, II. del*. Ljubljana: Slovenska matica, 1984.
- Hrvatski biografski leksikon 1, A–Bi*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983.
- Hrvatski biografski leksikon 4, E–Gm*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998.
- Hrvatski biografski leksikon 5, Gn–H*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002.
- Husu, Silvo. *Biografski leksikon občine Slovenska Bistrica*. Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo, 2021.
- Ivančič Lebar, Irena. *Župani naših Trbovelj*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2009.
- Ivešić, Tomaž. »Delovanje dr. Franca Kulovca na čelu SLS in ključni dogodki pred vojno.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 84, št. 1 (2013): 83–118.
- Jevnikar, Ivo. »Dr. Anton Korošec v spominih dr. Mateja Poštovana.« *Mladika* 34, št. 10 (1990): 164–65.
- Jovanović, Nadežda. *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*. Beograd: Rad, 1974.
- Јовановић Стоимировић, Милан. *Дневник 1936–1941*, ур. Стојан Трећаков и Владимир Шовљански. Нови Сад: Матиса Српска, 2000.
- Karakaš Obradov, Marica. »Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne države Hrvatske.« *Croatia Christiana periodica* 72 (2013): 153–78.
- Kardelj, Edvard. *Zbrana dela, 1: maj–junij 1928 – december 1934*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.
- Kermauner, Dušan. »Albin Prepeluh – Abditus: njegov idejni razvoj in delo.« V: Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi: z zemljevidoma Koroške in Primorja ter s sliko A. Prepeluha*, ur. Dušan Kermauner, 295–562. Ljubljana: Založba univerzitetne tiskarne J. Blasnika nasl., d. d., 1938.
- Keršič-Svetel, Marjeta. *Češko-slovenski stiki med svetovnimi vojnama*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.
- Klabjan, Borut. »'Praški Triglav'. Delovanje slovenskih diplomatov v Pragi v času med svetovnimi vojnama.« V: *Slovenski diplomati v slovanskem svetu / Словенские дипломаты в славянском мире / Slovinští diplomaté ve slovanském světě*, ur. Ernest Petrič, Andrej Rahten idr., 93–116. Mengeš: Center za evropsko prihodnost; Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2010.
- Košir, Matevž. *Zgodovina protozidarstva na Slovenskem*. Ljubljana: Modrijan, 2025.
- Kramer, Albert. »Predgovor.« V: Albin Ogris, *Politične stranke*, VII–VIII. Ljubljana: samozaložba, 1926.
- Kramer, Albert. »O nalogah naših akademičnih društev.« V: *Iz naroda za narod!: I. shod narodno-radikalnega dijaštva od 5.–8. kimovca 1905 v Trstu*, 85–94. Ljubljana: Omladina, 1905.

- Kramer, Albert. »'Triglav', njegov razvoj in zgodovina tekom 30 let.« *Omladina* 3, št. 9 (1906): 131–34.
- Kranjec, Silvo. »Slovinci v Jugoslaviji.« V: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stelè, 66–108. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Kremenšek, Slavko. *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.
- Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države, 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.
- Kučera, Martin. »Nástin vývoje českého pokrokařství.« *Střed* 1, št. 2 (2009): 9–22.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. *Světová revoluce za války a ve válce, 1914–1918*. Praha: Čin a Orbis, 1925.
- Masaryk, T[omáš] G[arrigue]. *Svetovna revolucija za vojne in v vojni 1914–1918: spomini in razmišljanja*. Ljubljana: Naša založba, 1936.
- Matković, Hrvoje. *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu; Institut za hrvatsku povijest, 1972.
- Mejal, Aljaž. *Delovanje dr. Miroslava Ploja na Dunaju po I. svetovni vojni (1919–1920): diplomsko delo*. Maribor: Filozofska fakulteta, 2008.
- Melik, Vasilij. *Slovinci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002 [i. e. 2003].
- Melik, Vasilij. »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 19–24.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Mihelič, Mira. *Ure mojih dni: spomini*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1985.
- Mihelič, Mira. *Ure mojih dni*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 2000.
- Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji: 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 2*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.
- Milikić, Ratimir. »Evakuacija britanskog poslanstva u Kraljevini Jugoslaviji iz Boke Kotorske aprila 1941.« *Istorija 20. veka* 41, št. 1 (2023): 83–98.
- Mlakar, Boris. »Slovenski 'meščanski' politični tabor in okupacija.« V: *Slovenska novejša zgodovina od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1*, ur. Jasna Fischer idr., 601–605. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Mlakar, Boris. »Slovinci v jugoslovanski begunski vladi.« V: *Slovenska novejša zgodovina od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1*, ur. Jasna Fischer idr., 605–607. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- [Mohorič, Jakob]. *O zgodovini slovenske krščanske demokracije: spominski zapisi dr. Jakoba Mohoriča (1888–1976)*, ur. Andrej Rahten in Gregor Antoličič. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2019.

- Mulej, Oskar. *Liberalism after the Habsburg Monarchy, 1918–1935: National Liberal Heirs in the Czech Lands, Austria and Slovenia*. Palgrave Studies in Political History. London: Palgrave Macmillan, 2024.
- Mulej, Oskar. »Stanje in notranja razmerja v slovenskem naprednem (liberalnem) taboru na pragu 2. svetovne vojne.« *Dileme* 7, št. 2 (2023): 33–71.
- Mulej, Oskar. »Jugoslavizem slovenskih 'naprednjakov' v luči sočasnih združevalnih nacionalnih ideologij: primerjava s čehoslovakizmom.« V: *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi*, ur. Vanja Kočevar, 605–22. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2022.
- Mulej, Oskar. »Nationalliberalismus.« V: *Handbuch Liberalismus*, ur. Michael G. Festl, 353–59. Wiesbaden: Springer Verlag, 2021.
- Mulej, Oskar. »Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. I. del – velika gospodarska kriza.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 108–25.
- Mulej, Oskar. »National Liberals and their Progeny: Central European Liberal Party Traditions 1867–1918.« *Acta Poloniae Historica* 111 (2015): 57–81.
- Mulej, Oskar. »'Post-Liberalism', Anti-Clericalism and Yugoslav Nationalism: Slovene progressive political camp in the interwar and contemporary Czech politics.« *Střed* 6, št. 1 (2014): 65–93.
- Nedog, Alenka. »Nekatera vprašanja iz ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem v letih 1935–1937.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 6, št. 1–2 (1966): 77–85.
- Nenezić, Zoran. *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva: prilozi i građa*. Beograd: Autorsko-izdavačka grupa »Zodne«, 1988.
- Okoliš, Stane. »Uboj Marka Natlačena in streljanje talcev v Ljubljani.« V: *Marko Natlačen (1886–1942) v zgodovinskem dogajanju*, ur. Zdenko Čepič, 219–58. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Perovšek, Jurij. »Napredna fronta«: organizacijske, idejne in politične poteze slovenskega liberalizma med svetovnima vojnama. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2024.
- Perovšek, Jurij. »Slovenski pogled na Bolgare in Bolgarijo od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne.« *Studia Historica Slovenica* 24, št. 2 (2024): 359–402.
- Perovšek, Jurij. »Kulturnobojni značaj Slovenskega naroda v letih 1918–1929 – kritični premisleki.« *Studia Historica Slovenica* 24, št. 1 (2024): 41–92.
- Perovšek, Jurij. *Politika in moderna: idejnopolični razvoj, delovanje in zareze v slovenski politiki od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022.
- Perovšek, Jurij. *Slovenci in slovanski svet: politične slike od včeraj in danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019.
- Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

- Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Perovšek, Jurij. »'Extra Jugoslaviam non est vita': politični in idejni oris Alberta Kramerja (1882–1943).« *Studia Historica Slovenica* 13, št. 2–3 (2013): 353–430.
- Perovšek, Jurij. »Idejni in politični oris Gregorja Žerjava (1882–1929).« *Studia Historica Slovenica* 11, št. 2–3 (2011): 313–45.
- Perovšek, Jurij. »V zaželeni deželi«: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Perovšek, Jurij. »Jugoslovanska radikalna kmetijska demokracija in nastanek JNS.« V: *Slovenska novejša zgodovina od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 1, ur. Jasna Fischer idr., 332–334. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. »Ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918.« *Studia Historica Slovenica* 4, št. 2–3 (2004): 477–505.
- Perovšek, Jurij. »Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 3 (2002): 49–59.
- Perovšek, Jurij. »Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2, (1999): 7–24.
- Perovšek, Jurij. »Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918–1941).« *Zgodovinski časopis* 51, št. 4 (1997): 529–54.
- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij. »Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894–1918.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1–2 (1992): 3–14.
- Petdeset let slovenske Univerze v Ljubljani 1919–1969*, ur. Roman Modic. Ljubljana: Univerza, 1969.
- Pierazzi (i. e. Pirjevec), Jože. »Problem slovenske univerze v Trstu v avstrijski dobi.« *Zgodovinski časopis* 29, št. 3–4 (1975): 255–61.
- Pirjevec, Avgust. »Kramer Albert.« V: *Slovenski biografski leksikon* 4, ur. Franc Ksaver Lukman, 554. Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1932.
- Pirjevec, Avgust. »Malovrh Miroslav.« V: *Slovenski biografski leksikon* 5, ur. Franc Ksaver Lukman, 38–39. Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1933.
- Pirker, Peter. *Gegen das »Dritte Reich«: Sabotage und transnationaler Widerstand in Österreich und Slowenien 1938–1940*. Klagenfurt; Wien: Kitab Verlag, 2010.
- Pivec, Melita. »Kronološki pregled glavnih dogodkov.« V: *Slovinci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal, 758–76. Ljubljana: Leonova družba, 1928.

- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Pribičević, Svetozar. *Diktatura kralja Aleksandra: II. izdanje*. Beograd: Prosveta, 1953.
- Prunk, Janko. *Zgodovina slovenske politične misli*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2023.
- Prunk, Janko. »Liberalni tabor med Ljubljano in Zagrebom.« V: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič, 69–74. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.
- Prunk, Janko. »Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1–2 (1982): 117–34.
- Prunk, Janko in Anka Vidovič Miklavčič. »Španska državljanska vojna kot dejavnik diferenciacije političnega življenja v Sloveniji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 27, št. 1–2 (1987): 64–80.
- Puhar, Alenka. *Mira Mihelič: družinska slika z gospo: življenje in delo Mire Mihelič (1912–1985)*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Pulzer, Peter. *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany & Austria*. London: Peter Halban Publishers, 1988.
- Rahten, Andrej. *Anton Korošec: slovenski državnik kraljeve Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2022.
- Rahten, Andrej. *Jugoslovanska velika noč: slovenski pogledi na balkanski vojni (1912–1913) in jugoslovansko vprašanje*. Ljubljana: GV založba, 2012.
- Rahten, Andrej. »Pariška mirovna konferenca in Slovenci.« V: *Slovenci v očeh Imperija: priročniki britanskih diplomatov na pariški mirovni konferenci leta 1919 / The Slovenes in the Eyes of the Empire: Handbooks of the British Diplomats attending the Paris Peace Conference of 1919*, ur. Ernest Petrič, Andrej Rahten idr., 25–42. Mengeš: Center za evropsko prihodnost, 2007.
- Rahten, Andrej. *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu: slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914*. Celje: Cenesa, Založba Panevropa, 2001.
- [Ravnihar, Vladimir]. *Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimira Ravniharja*, ur. Janez Cvirn, Vasilij Melik in Dušan Nečak. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1997.
- Ribar, Ivan. *Politički zapisi, I*. Beograd: Prosveta, 1948.
- Saje, Franček. »Nastajanje enotnosti demokratičnih sil slovenskega naroda pred vojno.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 6, št. 1–2 (1966): 13–41.
- Selišnik, Irena. *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana: Sophia, 2008.
- Senatori Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon*, ur. Momčilo Pavlovič idr. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Društvo istoričara Srbije »Stojan Novaković«; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.
- Sirc, Ljubo. *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

- Slokar, Ivan. »Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo.« V: *Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal, 552–74. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Spomini Josipa Breznika od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*, ur. Aida Škoro Babić in Matevž Košir. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2014.
- Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stelè. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Sretenović, Stanislav. »Francija in ustanovitev Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.« V: *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev / Les Cinq Grands et la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*, ur. Andrej Rahten in Janez Šumrada, 15–51. Mengeš: Center za evropsko prihodnost; Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2011.
- Stavbar, Vlasta. *Politik Vekoslav Kukovec: politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Stiplovšek, Miroslav. *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1989.
- Stojkov, Todor. *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
- Stojkov, Todor. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*. Beograd: Prosveta, 1969.
- Šarac, Nedim. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine: sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Škerl, France. »Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941.« *Zgodovinski časopis* 21 (1967): 69–198.
- Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945, 1: v okupirani Ljubljani*, ur. Zdenko Čepič. Maribor: Založba Obzorja, 1993.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Šorn, Jože. »Narodni svet v Ljubljani in njegov gospodarski odsek.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1–2 (1983): 55–61.
- Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

- Šumrada, Janez. »Tri poglavja o koroškem plebiscitu.« V: *Med nacijo, manjšinstvom in diasporo: red. prof. dr. Matjažu Klemenčiču ob 70-letnici*, ur. Aleš Maver in Jernej Zupančič, 114–38. Maribor: Univerza v Mariboru; Slavistično društvo Maribor, 2026.
- Urban, Otto. »Czech Liberalism, 1848–1918.« V: *Liberty and the search for identity*, ur. Ivan Zoltan Denes, 273–307. Budapest: CEU Press, 2006.
- Vidovič Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Vidovič Miklavčič, Anka. »Pogledi na francosko revolucijo v tisku liberalne provenience 1929–1940.« *Zgodovinski časopis* 44, št. 2 (1990): 221–33.
- Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1971.
- Vodopivec, Peter. »O slovenskih političnih tradicijah v času nastanka Kraljevine SHS leta 1918.« V: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski, 23–34. Ljubljana: SAZU, 2007.
- Vodušek Starič, Jerca. »The Concurrence of Allied and Yugoslav Intelligence Aims and Activities.« *The Journal of Intelligence History* 5, št. 1 (2005): 29–44.
- Vodušek Starič, Jerca. »Vrtinec političnega spora.« V: *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*, ur. Janvit Golob idr. 35–46. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.
- Vodušek Starič, Jerca. *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942*. Ljubljana: samozaložba, 2002.
- Vodušek Starič, Jerca. »Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2001): 59–76.
- Wandycz, Piotr. »The Little Entente: Sixty Years Later.« *The Slavonic and East European Review* 59, št. 4 (1981): 548–64.
- Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS: razprave in dokumenti*, ur. Franček Brglez. Ljubljana: Komunist, 1977.
- Zečević, Momčilo. *Prošlost i vreme: iz istorije Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 2003.
- Zečević, Momčilo. *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave*. Maribor: Založba Obzorja, 1977.
- Zwitter, Fran [Observator]. »Bankrot slovenskega liberalizma.« *Sodobnost* 3, št. 7–8 (1935): 303–04.
- Žerjav, Gregor. »Evolucija, delo, samopomoč.« V: *Iz naroda za narod!: I. shod narodno-radikalnega dijaštva* 5.–8. kimovca v Trstu, 27–30. Ljubljana: Omladina, 1905.

SPLETNI VIRI

Digitalna knjižnica Slovenije – dLib:

dLib.si – *Albert Kramer (1882-1943)*. Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-J7P52ANA>. Dostop 17. 6. 2026.

dLib.si – *Albert Kramer (1882-1943)*. Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-1FNUNYQ1>. Dostop 17. 6. 2026.

dLib.si – *Presrčna poslovicev od poslanika dr. Kramerja ob odhodu v Prago*. 1931. Fotografski arhiv časnika Jutro. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-R99MLKT1>. Dostop 17. 6. 2026.

dLib.si – *Slovenska Ljubljana je jugoslovenska*. 13.09.1932. Fotografski arhiv časnika Jutro <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-1ZQ2WM2Z>. Dostop 17. 6. 2026.

dLib.si – *Svečana otvoritev ljubljanskega velesejma ob prisotnosti ministrov dr. Alberta Kramerja in Ivana Puclja*. 5.6.1932. Fotografski arhiv časnika Jutro. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-6EUEFZD6>. Dostop 17. 6. 2026.

Zgodovina Slovenije – Sistory:

Anton Sever. *Albert Kramer (MGML)*, muzealija, bron, (b. d.). Muzej in galerije mesta Ljubljane, identifikator 510:LJU;0018747. <https://hdl.handle.net/11686/37155>. Dostop 16. 6. 2026.

IMENSKO KAZALO

A

Ahčin, Ivan 181,
Aleksander I. Karađorđević 50, 53, 55,
59, 60, 64–69, 73, 84, 85, 93, 96, 97,
102–105, 108, 114, 116, 125, 131,
Ambrož, Oton 121
Angjelinović (Anđelinović), Budislav
16
Angjelinović (Anđelinović), Budislav
Grga (Grgur) 116, 147, 148
Angjelinović (Anđelinović), Berislav
147–149
Angjelinović, Danko 147, 148
Anić, Ante 148, 169
Arnež, Janez A. 167, 175
Avsenek, Ivan 181

B

Bajc, Gorazd 91, 135,
Balaban, Milan 95, 100
Balkovec, Bojan 55, 61, 64, 84, 113
Banjanin, Jovan 116
Beneš, Eduard 68, 69, 92, 94–100,
102, 103, 122, 136
Bergant, Zvonko 30
Bevc, Ladislav 164

Biber, Dušan 121
Bodrožić, Milica 70, 76,
Bradonović, Roko 98
Brejc, Janko 54
Brezigar, Milko 134, 136, 139, 148,
150, 161, 163
Breznik, Josip 28, 36–39, 41, 43, 44
Briand, Aristide 72
Broz, Josip–Tito 59
Brubaker, Rogers 22
Budisavljević, Srdjan 134

C

Campbell, Ronald 146
Cankar, Ivan 29
Chain, Ernst Boris 154
Cicognani, Gaetano 154
Cohen, Gary B. 25
Cvetković, Dragiša 111, 119, 140,
Cvirn, Janez 40, 41

Č

Čamer, Antonija (→ Kram(m)er,
Antonija) 7, 8, 149, 151, 155
Čamer, Filomena 8
Čamer, Jožefa 8

Čermelj, Lavo 135
Černež, Darko 140, 141, 143
Čok, Ivan Marija 135
Čuček, Filip 94
Čuk, Ivan 138

D

Davidović, Ljubomir 64
Demetrović, Juraj 80, 99, 100, 105
Dermota, Anton 31
Deržič, Ivan 58
Djokić, Dejan 117
Dolenc, Ervin 22, 62, 63
Dolinar, Lojze 104
Dolinar, Rudolf 126–129
Dovžan, Gašper 16
Drašković, Milorad 52
Drnovšek, Božo 141
Drnovšek, Marjan 67
Drufovka, Ivan (→ Ruffini, Giovanni)
161

Đ

Đunio (Giunio), Rudolf 146, 147

E

Elsner, Viktor 148
Engelsfeld, Neda 55, 59
Escobar, Adrián César 154, 155

F

Fakin, Franc 9
Feldman, Robert 108
Ferić, Marin 148
Ferlinc, Bogdan 164
Fleming, Alexander 154
Flieder, Robert 98, 101, 103
Florey, Howard 154

Franco y Bajamonde, Francisco 123,
154, 155
Friedman, Julius 92
Friš, Darko 125, 126
Furlan, Boris 136

G

Gabrovšek, Franc 127
Gabršek Prosenc, Meta 16
Gantar Godina, Irena 26, 28, 30, 31,
37
Gašparič, Jure 16, 66, 67, 75, 81, 82, 84
Giunio (Đunio), Rudolf 146, 147
Giunio, Silvestar 147
Gligorijević, Branislav 64
Godeša, Bojan 160, 166
Golia, Vladimir 180
Golob, Janko 141
Gosar, Andrej 169, 172, 180
Gostinčar, Josip 46
Grahar, Anton 37
Grazioli, Emilio 160–162, 182
Grdina, Igor 38
Griesser Pečar, Tamara 160
Grisogono, Prvislav 68, 105
Grubački, Isidora 22
Guček, Boštjan 62
Günther-Schwarzburg, Władysław 88

H

Habe, Marija 53
Habe, Tone 52, 53
Habsburški, Franc Ferdinand 42, 103
Hadži–Đorđević, Ljubomir 153
Heeren, Viktor von 121
Hitler, Adolf 82, 111
Höbelt, Lothar 25
Hohenberska, Sofija 42

Hondt, Victor d' 61
Hribar, Ivan 19, 38, 40, 43, 95
Husu, Silvo 153

I

Ilić, Bogoljub 88
Ivančič, zidarski mojster 149
Ivančič Lebar, Irena 8
Ivešić, Tomaž 16, 131

J

Jaklič, Milan 12
Javornik, Mirko 181
Jeglič, Anton Bonaventura 45, 156
Jelenc, Celestin 121, 169, 173, 174
Jerovšek, Jože 16, 153
Jevnikar, Ivo 132
Jevremović, Dragoljub 80
Jevtić, Bogoljub 69, 84, 125
Joksimović, Milivoje 103
Jovanović, Jovan 43
Jovanović, Nadežda 64
Jovanović Stoimirović, Milan 59
Jurčec, Ruda 181

K

Kadlec, Karel 152
Kalan, Ernest 163, 164
Kalina, Antonín 100
Kamenarović, Čiro 58
Karađorđević, Đorđe 54
Karađorđevići 47
Karaklaš Obradov, Marica 155
Kardelj, Edvard 85
Kaser, Karl 54, 55, 68
Kaunitz (Kounic) 95
Kazafura (Cazzafura), Krsto 133, 134, 171

Kelemina, Jakob 100
Kermauner, Dušan 35
Keršič-Svetel, Marjeta 64, 94, 122
Kidrič, Boris 166
Kidrič, France 100
Klabjan, Borut 94, 102, 103
Klofáč, Václav Jaroslav 26
Knaflič, Josip Fran 63
Knaflič, Vladimir 40
Kocbek, Edvard 121
Kocijančič, Boris 141
Kocmur, Janez 46
Koman, Albin 141
Koren, Meta 152
Korošec, Anton 11, 38, 43, 44, 46–48, 52, 59, 60, 66, 81, 85, 112, 120, 123, 125, 126, 130, 132, 143, 177–182
Kos, Milko 181
Kosanović, Savo 134
Köstl, Janko 140, 141, 171
Košir, Matevž 156
Kram(m)er, Antonija, roj. Čamer 7, 8, 149, 151, 155
Kram(m)er, Emil (Milko) 8, 59, 145, 149, 150
Kramer, Mira (→ Mihelič, Mira) 8, 13, 47, 59, 62, 69–71, 74, 103, 145–156, 159, 162, 163, 167
Kramer, Ana (Anči) 59, 95, 106, 150
Kranjc, Janez 16
Kranjec, Silvo 66
Krek, Janez Evangelist 180
Krek, Miha 126
Kremenšek, Slavko 26, 28, 29, 36, 79, 137
Kristus, Jezus 33
Krizman, Bogdan 91
Krofta, Kamil 95
Kučera, Martin 25

Kukovec, Vekoslav 44, 46, 48
 Kulovec, Franc 47, 58, 127, 131, 132,
 143, 146, 180
 Kumanudi, Kosta 80, 89
 Kumelj, Metod 171
 Kutilek, Jan 16, 96, 105

L

Lajovic, Anton 180
 Lazarević, Milovan 80
 Lazarević, Miodrag 95, 96, 106
 Lemež, Milan 153
 Lipold, Franjo 134, 161
 Lončar, Dragotin 31, 60
 Lorković, Ivan 94
 Lubaczewski, Tadeusz 88
 Lueger, Karl 40
 Lužar, Andreja 16

M

Maček, Vlatko 81, 82, 111, 119–121,
 140, 146
 Mačkovšek, Janko 134, 136, 137, 148,
 150, 152, 160–165, 167–175
 Majaron, Danilo 67
 Majcen, Stanko 180
 Maksimović, Božidar 81
 Malovrh, Miroslav 43
 Marica, služkinja 153
 Marijan, Davor 16
 Marinković, Vojislav 102, 103
 Marn, Fran 134
 Marn, Josip 141
 Marušič, Drago 84, 88, 125
 Masaryk, Tomáš Garrigue 25, 26, 28,
 30–32, 37, 43, 67, 68, 93, 94, 96–98,
 100, 101, 105, 107, 122, 156
 Matković, Hrvoje 64

Matoušek, Josef 100
 Mejal, Aljaž 56
 Melik, Vasilij 20, 38, 41, 133, 139
 Mihailović, Dragoljub–Draža 168,
 171, 173, 174
 Mihaljević, Josip 16
 Mihelčič, Ivan 141
 Mihelič, France ml. 16
 Mihelič (Kramer, Puc), Mira 8, 13, 47,
 59, 62, 69–71, 74, 103, 145–156, 159,
 162, 163, 167
 Mikuž, Metod 124, 173, 174
 Milikić, Ratomir 146
 Miselj, Vladimir 167, 168, 170, 174
 Mlakar, Boris 160, 167
 Mlejnik, Rajko 141
 Möderndorfer, Vinko 165
 Mohorič, Jakob 47
 Moscatello, Nikola 148, 149
 Moscon, Alfred 38
 Mravlje, Milan 141, 164
 Mrzel, Ludvik 153
 Mrzel, Zofija 153
 Mühlbauer, Jaroslav 68
 Mulej, Oskar 13, 21, 22, 24–26, 117,
 122, 131, 149
 Murko, Matija 68, 101
 Mussolini, Benito 111, 160

N

Natlačen, Marko 115, 123, 126, 127,
 143, 150, 160, 167–169, 174, 180
 Nedog, Alenka 125, 127
 Nenezić, Zoran 156
 Neubauer, Robert 145, 154
 Ninčič, Momčilo 58, 154
 Novak, Fran 134
 Novak, Karel 148, 171, 173–175

O

Okoliš, Stane 167

P

Pašić, Nikola 56

Pavlič, Alojzij 85

Perovšek, Jurij 10, 11, 20, 22, 28–30, 36, 38, 42, 44–48, 50–53, 55, 58, 68, 101, 103, 112–114, 116, 117, 119, 121, 123, 125, 130–132, 138, 156

Pestotnik, Pavel 44, 134, 139, 161, 162

Pešić, Petar 93

Peter I. Karađorđević 54, 104

Peter II. Karađorđević 75, 140, 146, 152, 154

Pierazzi, Jože (→ Pirjevec, Jože) 40

Pierrottet, Alessandro 16

Pilja, Milivoj 92, 95, 98

Pirjevec, Avgust 9–11, 43, 94

Pirjevec, Jože (→ Pierazzi, Jože) 40

Pirker, Peter 135

Pirkmajer, Otmar 134, 146, 150, 163, 164, 180

Pivec, Melita 56

Pleterski, Janko 43, 44

Ploj, Miroslav 39, 56, 89

Podbersič, Renato 16

Podlipný, Jan 40

Popović, Svetislav 103

Poštovan, Matej 132

Potokar, Ivo 141

Praprotnik, Avgust 134, 139, 161–163, 168

Prenner, Ljuba 153

Prepeluh, Albin 35

Pribičević, Svetozar 51, 59, 64, 68, 93

Prohaska, Dragutin 101

Protić, Stojan 46

Prunk, Janko 31, 112, 121

Puc, Andrej Boris 16

Puc, Boris 146, 151, 153

Puc, Dinko 88, 89, 133, 140, 141, 143, 146, 150, 180

Puc, Katarina 151

Puc, Matjaž 146–150, 154

Puc, Mira (→ Mihelič, Mira) 8, 13, 47, 59, 62, 69–71, 74, 103, 145–156, 159, 162, 163, 167

Puc, Nevenka 151

Pucelj, Ivan 19, 65, 74, 76–81, 83, 88, 89, 104, 114, 122, 126, 132, 134, 138, 141, 143, 150, 154, 160, 161, 163, 164, 180–182

Pučnik, Ana (Anica) roj. Kramer 151, 153

Pučnik, Ivan 153

Pučnik, Ivan (Jovo) 151

Pučnik, Josip (Josef, Jože) 152, 153, 164

Pučnik, Jože 153

Puhar, Alenka 8, 74, 151

Pulzer, Peter 25

Pusić, Vesna 16

Q

Quisling, Vidkun 161

R

Račić, Puniša 65

Radić, Stjepan 65

Radivojević, Lazar 80

Rahten, Andrej 14, 40, 41, 48, 91, 132, 156, 182

Rajar, Janko 89

Rapotec, Stanislav 148, 153

Ravnihar, Vladimir 21, 42, 43, 46, 114

Remec, Bogumil 181

Resl, František 66, 101
 Ribar, Ivan 58
 Ribnikar, Adolf 28, 37, 48, 89, 133
 Ribnikar, Bojan 134
 Robotti, Mario 150
 Roš, Ferdinand 38
 Roš, Franjo 164
 Rožman, Gregorij 156, 180, 182
 Ruffini, Giovanni (→ Drufovka, Ivan)
 161
 Rupnik, Leon 182
 Rus, Jože 138, 163

S

Saje, Franček 131
 Sancin, Boris 138
 Scherbaum, Gustav 48
 Schönerer, Georg von 25
 Schorske, Carl E. 25
 Seliškar, Tone 153
 Selišnik, Irena 55
 Sernec, Dušan 66, 104
 Serrano Suñer, Ramón 154
 Sever, Anton 182, 184
 Simović, Dušan 140, 146
 Sirc, Ljubo 137, 163, 168
 Slokar, Ivan 56
 Smerdu, Frančišek 182
 Smetana, Bedřich 101
 Smrekar, Hinko 120
 Spindler, Vekoslav 43
 Sretenović, Stanislav 91
 Srkulj, Stjepan 101
 Srškić, Milan 69, 81, 93
 Stalin, Josif Visarionovič Džugašvili
 111, 153
 Staněk, František 68

Stare, Miloš 152, 164, 173, 174, 181
 Stavbar, Vlasta 46
 Stiplovšek, Miroslav 51, 60, 61, 66, 68,
 84, 137
 Stojadinović, Milan 84, 111, 114, 115,
 120, 125, 127, 130
 Stojkov, Todor 114, 125, 130
 Stürgkh, Karl von 39, 42
 Svetlič, France 41

Š

Šámal, Přemysl 68
 Šarac, Nedim 65
 Šeba, Jan 98
 Šerbelj, Ferdo 16, 120
 Šerko, Alfred 100
 Škerl, France 168
 Škrabec, Milan 9, 16
 Šmajd, Albin 164, 177
 Šnuderl, Makso 163, 165
 Šolar, Jakob 172
 Šorli Puc, Veselka 150
 Šorn, Jože 55, 56
 Šorn, Mojca 16, 178
 Štrimpl, Ludvík 96, 97, 106
 Štuhec, Anton 181
 Šuklje, Vladimir 140, 141
 Šumrada, Janez 12, 13, 15, 45, 91, 151,
 159, 187

T

Tančič, Zmago 16, 135
 Tavčar, Franjo 58
 Tavčar, Ivan 19, 57, 58, 180
 Tešanović, Uroš 103
 Tomazin, Matej 127
 Tominec, Angelik 155

Továrek, Michal 16, 93

Trošt, Josip 164

Trstenjak, Anton 42

U

Ude, Lojze 177

Urban, Otto 31

Urbas, Miroslav 134

Uršič, Andrej 138, 141, 163, 171

Uzunović, Nikola 75, 79, 89

V

Vadnjal, Stane 141

Vančura, Josef 9, 93

Vančura, Josef ml. 93

Vauhnik, Miloš 165

Verbič, Andrej 134, 149, 162, 168

Vest, Aleks Leo 138

Vidic, Franc 141

Vidic, Janko 141

Vidmar, Stane 84, 141

Vidovič Miklavčič, Anka 84, 121, 122, 130, 136–138

Vilder, Večeslav 119, 134

Vinaver, Vuk 67

Vindišar, Ivan 156, 180

Virant, Stanko 134, 181

Višacki, Ljubomir 154, 155

Vlahovič, Vilibald 140, 141

Vodnik, Valentin 80

Vodopivec, Peter 19, 21

Vodušek Starič, Jer(c)a 121, 122, 130, 134–136, 138–140, 145, 146, 148, 149, 152, 160–175

Vrčon, Branko 138, 140, 141

Vrhunec, Vinko 134, 136, 148, 150, 160, 163–165, 168

Vuković, Antun Vučjidolski 39, 40

W

Wandycz, Piotr 91

Westen, August 48

Woschnagg, Franz 48

Z

Zajc, Marko 22

Zajec, Marjan 130–132, 134, 140, 141, 161, 162, 164

Zečević, Momčilo 55–57

Zupanič, Niko 141, 180

Zwitter, Fran 32, 112, 166

Ž

Žerjav, Gregor 10, 19, 22, 28–30, 32, 37, 46–48, 51, 55, 57, 58, 60, 64, 66,

70, 93, 138, 156, 178, 179, 182

Žitnik, Rudolf 141, 161, 163–165, 175

Živković, Petar 14, 65–67, 103, 104, 114, 124–127

O AVTORJIH

OSKAR MULEJ

(1983) je raziskovalec na Inštitutu za vzhodnoevropsko zgodovino Univerze na Dunaju. Ukvarja se z novejšo in sodobno politično in idejno zgodovino Srednje, Vzhodne in Jugovzhodne Evrope. Doktoriral je leta 2018 na Srednjeevropski univerzi (CEU), pred tem pa se študijsko izpopolnjeval tudi v Pragi, na Dunaju in v Firencah. V okviru ERC projekta »Non-territorial Autonomy as Minority Protection in Europe«, pri katerem je sodeloval v letih 2018–2023, je med drugim souredil posebno številko revije *Nationalities Papers*. Njegova znanstvena monografija *Liberalism after the Habsburg Monarchy, 1918–1935* (2024) je 2026 prejela nagrado mesta Dunaj *Michael-Mitterauer-Preis*.

JURIJ PEROVŠEK

(1954), znanstveni svetnik, je upokojeni raziskovalec Inštituta za novejšo zgodovino. Raziskovalno se posveča slovenskemu političnemu in državnopravnemu razvoju v moderni dobi. Študijsko se je izpopolnjeval na Institut für europäische Geschichte v Mainzu in v okviru Deutscher akademischer Austauschdienst. V letih 2000–2002 je vodil Zvezo zgodovinskih društev Slovenije. Leta 2000 je prejel Zoisovo priznanje za pomembne znanstvene dosežke na področju zgodovinopisja, leta 2014 pa Klio, nagrado ZZDS za najboljšo monografijo. V letih 1999–2020 je na inštitutu vodil raziskovalni program iz politične, idejne in kulturne zgodovine Slovencev od srede 19. do začetka 21. stoletja.

JANEZ ŠUMRADA

(1954) je veleposlanik Republike Slovenije v pokoju. Nekdanji raziskovalec v Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU in univerzitetni učitelj, se je usmeril predvsem v preučevanje burnega preloma iz 18. v 19. stoletje, še posebej pa časa Ilirskih provinc, in objavil o njem vrsto temeljnih raziskav. Leta 1993 se je začasno, zatem pa 2004 trajno zapisal diplomatski karieri. V Ministrstvu za zunanje zadeve je imel vodilne funkcije (generalni direktor za evropske zadeve in politično bilateralo, vodja različnih sektorjev in nacionalnih koordinacij), v zunanji diplomatski službi pa je bil veleposlanik pri Francoski republiki in stalni predstavnik RS pri Organizaciji Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo (UNESCO).

ANDREJ RAHTEN

(1973) je redni profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, znanstveni svetnik na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU ter dopisni član Avstrijske akademije znanosti. Za svojo leta 2000 obranjeno doktorsko disertacijo o Janku Brejcu je bil odlikovan z zlatim znakom ZRC SAZU. Med drugim je prejemnik nagrade Klio Zveze zgodovinskih društev Slovenije in nagrade Jaroslav Šidak za prispevek tujega zgodovinarja k hrvaški historiografiji. 2025 je prejel tudi Zoisovo nagrado za vrhunske dosežke na področju preučevanja slovenske politične zgodovine. Od 2013 do 2017 je bil slovenski veleposlanik na Dunaju in je nosilec velikega zlatega častnega znaka na traku za zasluge za Republiko Avstrijo.



INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Publikacija je prvi celovit prikaz življenja in dela slovenskega liberalnega politika in novinarja Alberta Kramerja, ki je bistveno sooblikoval jugoslovansko politiko med obema vojnama. Gre za resno znanstveno obdelavo izpod peres štirih avtorjev, ki z obsežnim navajanjem virov in literature celostno prikažejo osebnost Alberta Kramerja in dobo, v kateri je deloval. Knjiga je pisana z jasnim ciljem, podati čim objektivnejšo podobo Alberta Kramerja kot človeka in politika, ga umestiti v takratno politično okolje in širši kontekst slovenske politične zgodovine, hkrati pa pokazati njegove ideje in cilje, ki jih je s svojim delovanjem zasledoval. Posebna odlika knjige sta objektivnost in kritična distanca razprave, ki bralcu omogočata, da si sam ustvari sliko o vlogi in pomenu Alberta Kramerja za slovenski narod in zgodovino.

Akad. prof. dr. Janez Kranjc

Monografija *Albert Kramer – slovenski liberalni prvak kraljeve Jugoslavije* predstavlja doslej najcelovitejši poskus analize in umestitve Kramerja v zgodovinski prostor. Avtorji z uporabo bogatega arhivskega gradiva, časopisnih virov in sekundarne literature učinkovito rekonstruirajo večplastnost njegove politične poti, od narodnoradikalnih začetkov preko JDS do diplomatske in ministrske kariere ter naposled obdobja v okupirani Ljubljani. Knjiga skozi Kramerjevo življenjsko pot celostno sintetizira politično in družbeno zgoščen čas. [...] Predstavlja nadvse koristno delo za razumevanje slovenskega liberalizma in politične zgodovine 20. stoletja.

Dr. Jure Gašparič

Cena: 20,00 EUR

